

UNIwersytet Gdański
Wydział Historyczny

Marta Cyuńczyk

*Kierunek studiów: Studia Doktoranckie
Historii, Historii Sztuki i Archeologii
Numer albumu: 004976*

*Działalność artystyczno-badawcza Grigorija Grigorjewicza Gagarina na Kaukazie i jego
wpływ na kształtowanie się stylu narodowego w XIX-wiecznej architekturze Imperium
Rosyjskiego*

*Praca doktorska wykonana
w Instytucie Historii Sztuki
pod kierunkiem
dr hab. Mirosława Kruka, prof. UG*

Gdańsk 2023

Spis treści

Wstęp	3
Rozdział 1. Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu ..	6
1.1. Polityka cara Mikołaja I i cara Aleksandra II wobec podbitych terenów stanowiących nowe południowo-wschodnie rubieże Imperium Rosyjskiego	13
1.1.1. Carskie wyprawy Mikołaja I i Aleksandra II na Kaukaz	16
1.2. Postawa rosyjskich elit wobec podboju Kaukazu i Bliskiego Wschodu	19
1.2.1. Kaukaz jako nowa inspiracja pisarzy i poetów złotego okresu rosyjskiej literatury	25
1.3. Michaił Woroncowa, wicekról Kaukazu – znaczenie i wpływ polityka na region Kaukazu	28
1.3.1. Obecność elit gruzińskich w administracji imperialnej	33
1.3.2. Rozwój architektoniczno-urbanistyczny Tbilisi i wzrost znaczenia miasta w polityce Imperium Rosyjskiego podczas rządów pierwszego wicekróla Kaukazu – Michaiła Woroncowa	41
Rozdział 2. Grigorij G. Gagarin w służbie Imperium Rosyjskiego	49
2.1. Gagarin – rodzina, edukacja oraz początki pracy w administracji carskiej	50
2.2. Służba Gagarina w wojsku i administracji Imperium Rosyjskiego na Kaukazie do 1848 roku	59
2.3. Działalność dydaktyczno-naukowa Gagarina w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu	64
2.3.1. System edukacji w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu w XIX wieku a reformy Gagarina	66
2.3.2. Muzeum Starożytności Chrześcijańskich Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu	70
2.3.3. Podsumowanie pracy Gagarina na stanowisku wiceprezydenta Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu	72
2.4. Ostatnie lata życia Grigorija G. Gagarina	75
Rozdział 3. Działalność artystyczno-badawcza Grigorija G. Gagarina na terenach dawnego Wicekrólestwa Kaukazu	79
3.1. Praca Gagarina w administracji Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi na rzecz Imperium Rosyjskiego	80
3.1.1. Opera w Tbilisi	80
3.1.2. Sobór Sioni w Tbilisi	87
3.1.3. Opracowanie i próba renowacji fresków w Monastyrze Betania	100
3.1.4. Projekt soboru Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze	104
3.2. Grigorij G. Gagarin i eksploracja regionu Kaukazu – publikacje	107
3.2.1. Francuskojęzyczne albumy autorstwa Gagarina – <i>Le Caucase pittoresque</i> i kolekcja <i>Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase</i>	108
3.2.2. Rosyjskojęzyczne opracowania autorstwa Gagarina	117
3.2.3. Publikacje autorstwa Gagarina na tle europejskich badaczy Kaukazu	120
Rozdział 4. Wpływ twórczości Gagarina na kreację stylu narodowego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego	125

4.1. Założenia stylu neobizantyńskiego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego.....	127
4.2. Wpływ dziedzictwa Kaukazu oraz Grigorija G. Gagarina na rozwój stylu neobizantyńskiego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego	131
4.3. Grigorij G. Gagarin a inni architekci stylu neobizantyńskiego	138
Podsumowanie i wnioski	142
English summary	150
Spis ilustracji	151
Bibliografia	155

Wstęp

Niniejsza praca jest próbą wszechstronnego przedstawienia działalności dydaktyczno-naukowej Grigorija G. Gagarina, ze szczególnym uwzględnieniem jego aktywności zawodowej na Kaukazie. Okres ten potraktowałam jako ważny czynnik wpływający na jego poglądy i przekonania o estetyce, sztuce oraz architekturze. Lata jego pobytu w regionie zbiegają się w czasie z kształtowaniem się neobizantyzmu w Imperium Rosyjskim, a zdobyta przez niego wiedza w zakresie dziedzictwa regionu stała się istotnym elementem w jego późniejszej pracy dydaktyczno-naukowej w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu.

Konieczne było zaplanowanie kwerend w bardzo odległych od siebie miejscach, zatem udanie się niejako śladami bohatera, który jako dyplomata przemieszczał się swobodnie między Kaukazem, Petersburgiem a Paryżem. Wykonanie tych kwerend nie byłoby możliwe bez uzyskania grantu badawczego Narodowego Centrum Nauki Preludium 17 (nr 2019/33/N/HS2/01436, lata 2020-2023), którego realizacja była zsynchronizowana z etapami pisania niniejszej rozprawy. W jego pełnej realizacji stanęły na przeszkodzie pandemia COVID-19 i związane z nią przedłużające się zamknięcie granic państwowych, a także atak Rosji na Ukrainę. Z tego powodu nie było możliwe niestety wykorzystanie archiwów i materiałów przechowywanych w petersburskich oraz moskiewskich instytucjach archiwalnych i muzealnych, które były zaplanowane w czasie przygotowywania planu badawczego. W efekcie działalność Gagarina naświetlona została w oparciu o kwerendy wykonane w Gruzji (lata 2020-2022, instytucje w Tbilisi: National Archives of Georgia, Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts, Georgian State Museum of Theatre, Music, Cinema and Choreography – Art Palace, National Parliamentary Library of Georgia; oddziały regionalne National Archives of Georgia: Bordzomi, Kutaisi, Achalciche, Telavi) oraz we Francji (lata 2021-2023, Bibliothèque Nationale de France w Paryżu – oddziały François-Mitterrand oraz Richelieu, Archives Départementales de la Vienne w Poitiers, Archives Bordeaux Métropole, Le Centre des archives oraz Centre des Archives de l'Armement et du Personnel Civil w Châtellerauld). Materiały archiwalne odnalezione w Gruzji, w szczególności zachowana dokumentacja komisji carskiej ds. renowacji wnętrza soboru Sioni w Tbilisi, ale także autorskie notatki oraz listy o monasterze Betania autorstwa Gagarina pozwoliły na dokładne zrozumienie jego działań artystycznych na terenach Kaukazu. Przechowywane we Francji jego traktaty teoretyczne umożliwiły natomiast zagłębienie się w poglądy oraz spostrzeżenia Grigorija Grigorjewicza na temat sztuki i architektury, a także na potencjalne źródła inspiracji w kreacji neobizantyzmu w carskiej Rosji. Wraz z wykorzystaną literaturą przedmiotu pozwoliło to na poprowadzenie w

niniejszej pracy narracji obejmującej kwestie polityczne, społeczne oraz kulturowe, jak również ocenienie postawy Gagarina wobec artystycznych i architektonicznych zabytków Kaukazu i związku regionu z dziedzictwem dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego.

Dostępne na rynku wydawniczym opracowania o Gagarinie są nacechowane perspektywą rosyjskocentryczną, natomiast w Europie ten artysta i architekt (amator) jest praktycznie zapomniany. Wśród kluczowych pozycji omawiających jego aktywność zawodową należy wymienić książkę Anny Kornilovej *Grigoriy Gagarin: Tvorcheskiy put'. Ot romantizma k russko-vizantiyskomu stilyu* (Moskwa 2001). Autorka prezentuje życie i dorobek Gagarina w sposób wszechstronny, skupiając się równocześnie na jego pracy artystycznej i projektach architektonicznych. Kolejną istotną pozycją jest tom pokonferencyjny *Grigoriy Gagarin. Khudozhnik i obshchestvenny deyatel'* (Petersburg 2011). Zebrano w nim artykuły czołowych rosyjskich badaczy, którzy w ramach konferencji zorganizowanej z okazji 200 rocznicy urodzin Gagarina podjęli próbę omówienia jego dorobku, kładąc równocześnie nacisk na różnorodną problematykę. Przechodząc natomiast do publikacji, które są szczególnie ważne w zrozumieniu XIX-wiecznego Kaukazu, z całą pewnością należy wymienić książkę Ronalda Grigora Suny'ego *The making of the Georgian nation* (Bloomington 1994), a także jego artykuł *The Mother of Cities: Tbilisi/Tiflis in the Twilight of Empire*, który został opublikowany w *City Culture and City Planning in Tbilisi. Where Europe and Asia Meet* (Lewiston 2009) pod redakcją Kristofa Van Assche, Josepha Salukvadze oraz Nicka Shavishvili. Kolejną ważną pozycją, która pozwoliła mi na zdobycie istotnej społeczno-politycznej perspektywy na XIX-wieczny Kaukaz jest książka Donalda Rayfielda, *Edge of Empires. A history of Georgia* (London 2012), a także publikacja *The Russian Conquest of the Caucasus* autorstwa Johna F. Baddeley'a. Ważnym uzupełnieniem tego kontekstu jest artykuł L. Hamiltona Rhinelandera, *Russia's Imperial Policy. The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century*, opublikowany w „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes” (1975).

Uznałam za konieczne zebranie rozproszonych w Europie – przede wszystkim we Francji, a także Gruzji materiałów archiwalnych związanych z Gagarinem, aby jak najlepiej zrozumieć tę fascynującą postać. Miałam także szczęście nawiązać kontakt z Julią *Andrejewną* Gagarin – praprawnuczką Grigorija Grigorjewicza, która nie tylko udostępniła mi materiały znajdujące się w jej prywatnych zbiorach, ale także pomogła mi zrozumieć niejasne wcześniej fakty z ostatnich lat życia jej prapradziadka.

Praca składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy: *Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu* omawia istotne przemiany społeczne, polityczne oraz

kulturowe, które miały miejsce na terenach Kaukazu Północnego i Kaukazu Południowego w XIX wieku. W drugim rozdziale pt. *Grigorij G. Gagarin w służbie Imperium Rosyjskiego* przybliżona została biografia Grigorija Grigorjewicza oraz wskazany wpływ określonych wydarzeń z jego życia na twórczość oraz aktywność zawodową arystokraty. Trzeci rozdział: *Działalność artystyczno-badawcza Grigorija G. Gagarina na terenach dawnego Wicekrólestwa Kaukazu* wypełnia analityczne omówienie działań artystycznych oraz architektonicznych Gagarina podczas jego pracy na rzecz administracji carskiej Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi. W rozdziale czwartym pt. *Wpływ twórczości Gagarina na kreację stylu narodowego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego* aktywność zawodowa Gagarina odniesiona została do kwestii neobizantyzmu, rozwijającego się w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego.

W moim odczuciu Grigorij G. Gagarin jest postacią fascynującą. Sądzę, że przedstawione przeze mnie fakty, materiały archiwalne, a także przeprowadzone analizy stylistyczne jego prac pozwolą na lepsze zrozumienie tego artysty, teoretyka sztuki i równocześnie architekta-amatora.

1. Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu

Kaukaz był istotnym strategicznie obszarem w polityce carskiej Imperium Rosyjskiego, a intensyfikacja podboju tego regionu trwała za rządów trzech Romanowów: Aleksandra I, Mikołaja I i Aleksandra II. Aby w pełni zrozumieć wpływ polityki carskiej na losy licznych narodów i grup etnicznych tych terenów należy przyjrzeć się bliżej działaniom politycznym cara Mikołaja I i jego następcy – cara Aleksandra II. Wybór tych dwóch władców nie jest przypadkowy – okres ich rządów pokrywa się z ramami chronologicznymi działalności artystyczno-badawczej Grigorija G. Gagarina.

Rosyjska ekspansja na terenach azjatyckich i Bliskiego Wschodu trwała od XVIII wieku, aż do początku XX wieku i była wynikiem nieustającej potrzeby poszerzania granic państwowych. Carskie dążenia były dodatkowo potęgowane i napędzane uwarunkowaniami geograficznymi Imperium Rosyjskiego. Otwarte przestrzenie – stepy, tajgi i równiny, nie stanowiły naturalnych barier, przez co pozwalały one na stały rozrost kraju. Co więcej, niemal całkowita dominacja geograficzna na obszarze pomiędzy Europą a Azją, ale także w Azji wschodniej dodatkowo ułatwiała ten proces. Głównym inicjatorem ekspansji był nie tylko car i jego administracja, ale także szerokie kręgi wyższej klasy carskiej Rosji¹, która była zafascynowana koncepcją mesjanistyczną.

Rosja zaczęła się stopniowo zbliżać do Kaukazu na początku 2. połowa XVI wieku, co wiązało się z kozacką migracją na tereny północnokaukaskie, a także z wysłaniem przez cara Fiodora I pomocy militarnej dla prawosławnego króla Kachetii – Aleksandra II². Nasilenie tego procesu przyniosła natomiast polityka cara Piotra I oraz późniejsze wojny Imperium Rosyjskiego z Persją i Imperium Osmańskim³. Szczególną cezurą w losach ludności Kaukazu jest objęcie carskim protektoratem Królestwa Kartlii i Kachetii – zwanego również Królestwem Wschodniej Gruzji. Suweren królestwa – Herakliusz II zadeklarował Katarzynie Wielkiej swoją wierność wobec zasiadających na carskim tronie

il. 1. AN, *Portret Herakliusza II*, ok. 1750
źródło: Wikimedia Commons

¹ P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, Warszawa 1999, s. 267-271.

² M. Gammer, *Muslim resistance to the tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londyn 1994, s. 1.

³ Z. Glasheva, *Osnovnyye napravleniya politiki Rossiyskoy imperii na Kavkaze v kontse XVIII v.*, „Sovremennyye issledovaniya sotsial'nykh problem”, 11 (2019), nr 3, s. 219-222.

Romanowów. Wszelkie postulaty i warunki rosyjsko-gruzińskiego sojuszu zostały zawarte w tzw. traktacie gieorgijewskim (1783 rok). Wśród jego zapisów znalazły się m.in. postanowienia, że suwerenami Kartlii i Kachetii dalej mieliby być potomkowie Bagratydów, Gruzkańska Cerkiew Prawosławna zachowałaby statusu autokefalii dzięki czemu dalej miałyby możliwość samostanowienia, zaś na wschodniogruzkańskich terenach stacjonować mogłyby równocześnie wojska gruzkańskie i rosyjskie⁴. Romanowowie łamali regularnie postanowienia traktatu, co w konsekwencji przyniosło wydanie w 1801 roku manifestu cara Pawła I o aneksji terenów Królestwa Kartlii i Kachetii do Imperium Rosyjskiego. Tym samym rozpoczął się sukcesywny proces obejmowania patronatem słabych pod względem ekonomicznym i politycznym gruzkańskich królestw i księstw a następnie poszerzania terytoriów Rosji poprzez wchłanianie ich ziem.

Terytorium Gruzji na początku XIX wieku składało się z dwóch, głównych królestw – znajdującego się na wschodzie Królestwa Kartlii i Kachetii oraz zachodniego Królestwa Imeretii. Rozbicie było jednak zdecydowanie większe, ponieważ oprócz dwóch wyżej wymienionych królestw w skład Gruzji wchodziły jeszcze cztery księstwa: Księstwo Gurii, Księstwo Megrelii, Księstwo Swanetii i Księstwo Abchazji. Czarnomorska Adżaria natomiast przez wieki stanowiła terytorium

il. 2. Mapa Kaukazu Południowego wraz z podziałem politycznym z lat 1801-1813
źródło: Wikimedia Commons

sporne pomiędzy Gruzją a Turcją, co w efekcie powodowało, że administrowanie tym regionem zależało od rezultatów licznych wojen, które te państwa ze sobą toczyły.

W momencie zaanektowania Królestwa Kartlii i Kachetii władca Księstwa Megrelii – Grigol Dadiani uznał rosyjski protektorat, a tereny, które znajdowały się pod jego władzą zostały ostatecznie wchłonięte przez Imperium Rosyjskie w 1857 roku. Pozostali zachodniogruzkańscy suwereni (władcy Królestwa Imeretii i Księstwa Gurii), zaakceptowali zwierzchnictwo Romanowów trzy lata później – w 1804 roku, zaś ich terytoria stały się integralną częścią carskiej Rosji już w 1810 roku. Wysokogórska Swanetia znalazła się pod protektoratem władz carskich dopiero 1832 roku, a ostatecznie straciła niepodległość w 1857

⁴ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987, s. 138.

roku. Było to wynikiem skazania na karę śmierci ostatniego swaneckiego suwerena z rodu Dadeszkeliani za zabicie gubernatora wojskowego Kutaisi. Odnosząc się natomiast do regionów czarnomorskich Kaukazu jakimi są Abchazja i Adżaria, należy zaznaczyć, że oba te terytoria stanowiły ważne punkty strategiczne dla rywalizujących ze sobą mocarstw – Imperium Rosyjskiego i Imperium Osmańskiego. W efekcie przewrotu pałacowego w rodzinie suwerenów Abchazji – dynastii Szerwaszidze, jej terytoria ostatecznie znalazły się w 1810 roku pod protektoratem Romanowów. W przeciwieństwie do wyżej wymienionych królestw i księstw, status ten został utrzymany przez Abchazów stosunkowo długo, ponieważ aż w 1864 roku. Abchaskie terytoria zostały wtedy wcielone do Imperium Rosyjskiego w konsekwencji zakończenia wojny kaukaskiej. W 1878 roku w efekcie wygranej wojny z Turcją Romanowom udało się opanować również drugi wymieniony region czarnomorski – Adżarię, która była administrowana przez Imperium Osmańskie od XVII wieku⁵.

Stopniowe przyłączanie terenów Gruzji do Imperium Rosyjskiego należy postrzegać jako proces, który umożliwił Rosjanom nie tylko zdobycie wpływów i osiedlenie się na Północnym i Południowym Kaukazie. Otworzył on również perspektywę carskiej ekspansji na inne kraje tego regionu. Władcy królestw i księstw gruzińskich pragnęli widzieć w Imperium Rosyjskim gwaranta bezpieczeństwa dla swoich poddanych przed atakami ościennych państw muzułmańskich, jak również przed wewnętrzną rywalizacją i wojnami. W pertraktacjach z carami, gruzińscy suwereni odnosili się zawsze do podstawowych żądań, które dotyczyły kwestii utrzymania autonomii ich państw oraz możliwości organizowania własnej administracji lokalnej⁶. Rosja nie dotrzymywała postanowień traktatów i regularnie je łamiąc wysyłała na Kaukaz rosyjskich urzędników, którzy podejmowali pracę na stanowiskach administracyjnych i wojskowych⁷. Lata wojen i podboju kolejnych krajów i narodów regionu ostatecznie doprowadziły do zdobycia przez Imperium Rosyjskie politycznej dominacji na tych terenach. Przez cały XIX wiek władze carskie narzucały rosyjską hegemonię we wszelkich aspektach życia codziennego podbitej ludności – Gruzinom, Ormianom, Azerom, jak również północnokaukaskim góralom. Działania te w efekcie spowodowały szereg głębokich zmian w życiu społeczno-politycznym Kaukazu, co w następstwie przyniosło silną westernizację znaczącej części elit regionu⁸. Mechanizm narzucania rosyjskiej dominacji jest charakterystyczny dla polityki Romanowów na terenach podbitych, ponieważ jego głównym

⁵ Ibidem, s. 138-142, 166.

⁶ A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000, s. 55-56.

⁷ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Kraków 1997, s. 572.

⁸ *Nationalism and...*, s. 107-108.

celem miało być umocnienie władzy carskiej, jak również podkreślenie znaczącej roli Rosjan w strukturach państwowych. Proces ten w efekcie miał przynieść pełną legitymizację rządów Romanowów, jednak w przypadku XIX-wiecznego Kaukazu był on niezwykle skomplikowany ze względu na strukturę społeczną regionu.

Silna determinacja Rosjan, aby uzyskać dominację na Kaukazie wskazuje na fakt, że istotnym strategicznie obszarem pod względem gospodarczym i militarnym były te tereny. Rywalizacja o nie toczyła się pomiędzy największymi potęgami politycznymi: Imperium Rosyjskim, Osmańskim i Brytyjskim. Romanowowie anektując w pełni terytoria kaukaskie otrzymali równocześnie dostęp do Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego, a także zdobyli nowe złoża naturalne i tereny umożliwiające rozwój różnych gałęzi rolnictwa⁹. Wynikało to z faktu dużego zróżnicowania klimatu w całym regionie: poczynając od północy, gdzie występuje klimat umiarkowany ciepły suchy, przechodząc przez kontynentalny, a kończąc zaś na południowym klimacie podzwrotnikowym wilgotnym obejmującym tereny niziny Kolchidzkiej i Lenkorańskiej¹⁰. Kaukaz będący tym samym pomostem pomiędzy Europą a Azją był równocześnie obszarem geopolitycznym, na którym współżyły liczne grupy plemienne o charakterze protopaństwowym z rozwiniętymi królestwami np. Królestwo Kartlii i Kachetii, i księstwami np. Księstwo Abchazji¹¹. Lata carskiego podboju terenów Kaukazu doprowadziły do wielu zmian demograficznych w regionie. Pierwszym szczególnie znaczącym zjawiskiem była migracja Osetyjczyków na północne tereny dawnego królestwa Kartlii i Kachetii¹². Obszar, na którym zaczęło występować osadnictwo tej ludności był szczególnie istotny w polityce carskiej – wzdłuż niego przebiegała tzw. Gruzińska Droga Wojenna łącząca Kaukaz Północny i Południowy. Z tego powodu władze carskie chętnie wspierały migrację i osadnictwo chrześcijańskiej ludności osetyjskiej¹³ aby kontrolować tereny do przeprawy przez Wielki

⁹ G. Novikov, *Severnyy Kavkaz v rossiysko-osmanskikh otnosheniyakh v XIX veke*, „Nauchnyy zhurnal ‘GLOBUS’”, 7 (2021), nr 3, s. 24-25.

¹⁰ *Kaukaz*, „Encyklopedia PWN”:

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kaukaz;3921278.html> [dostęp 24.11.2022].

¹¹ A. Górak, *Ustrój administracji Rosyjskiej na Kaukazie (1785-1844)*, „Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość” (2008), s. 87-88.

¹² P. Olszewski, *Historyczne uwarunkowania konfliktów etniczno-politycznych na Kaukazie Południowym – wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe WSOWL”, 2 (2012), s. 238.

¹³ Terytorium Osetii zostało zaanektowane przez Imperium Rosyjskie w 1774 roku, a jej rdzenna ludność w większości przyjęła prawosławie;

zob. E. Sokirianskaia, *Getting Back Home? Towards Sustainable Return of Ingush Forced Migrants and Lasting Peace in Prigorodny District of North Ossetia*, s. 5:

<http://pdc.ceu.hu/archive/00002841/01/sokirianskaia06.pdf> [dostęp: 07.09.2022].

il. 3. Rudolf Otto von Ottenfeld, *Czerkiesi opuszczają swoje wsie*, 1890

źródło: Wikimedia Commons

Kaukaz, które były także strategicznym punktem podboju Kaukazu Północnego. Innymi znaczącymi konsekwencjami demograficznymi polityki Imperium Rosyjskiego było przesiedlenie w 1828 roku ok. 30 000 Ormian z Persji na tereny Karabachu, a także przymusowe deportacje Abchazów do Imperium Osmańskiego, które miały miejsce w 2. połowa XIX wieku. Migracja rdzennych

mieszkańców Abchazji do Turcji była również efektem brutalnie stłumionego antycarskiego powstania w 1866 roku. Na opuszczonych przez Abchazów terenach zaczęła osadzać się ludność gruzińska, rosyjska i ormiańska¹⁴. Jednak, najbardziej znaczące zmiany demograficzne na terenach Kaukazu, wiążą się z prowadzonymi w latach 1763-1864 czystkami etnicznymi na północnozachodnich terenach regionu. Głównymi ofiarami rosyjskiego ludobójstwa w XVIII i XIX wieku byli Czerkiesi, jednak problem ten dotyczy wszystkich muzułmańskich ludów regionu¹⁵. Według danych szacunkowych od 120 000 do 150 000 osób zostało przymusowo przesiedlonych w głąb Rosji¹⁶. Miejscowa ludność ratowała się również ucieczką do Imperium Osmańskiego, według którego historiografii na tureckie tereny dotarło ok. 1 000 000 uchodźców z północnozachodniego Kaukazu¹⁷.

Polityka Romanowów wywołała jeszcze jedną istotną zmianę demograficzną na Kaukazie i wiązała się ona z carskimi deportacjami Polaków z zaboru rosyjskiego¹⁸. Pierwsze zesłania polskich jeńców na terytoria tego regionu miały miejsce w 1812 roku i wiązały się z wojnami napoleońskimi, jednak nasilenie tego zjawiska nastąpiło wraz z upadkiem powstania

¹⁴ P. Olszewski, *Historyczne uwarunkowania...*, s. 239-240.

¹⁵ G. Yemelianova, *Islam, nationalism and state in the Muslim Caucasus*, „Caucasus Survey”, 1 (2014), nr 2, s. 3-23.

¹⁶ S. Shenfield, *The Circassians - a forgotten genocide?*, s. 4:

https://www.circassianworld.com/pdf/A_Forgotten_Genocide.pdf [dostęp: 14.08.2022].

¹⁷ K. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985, s. 26-28.

¹⁸ Zob. L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej 1831-1864*, Warszawa 2011; A. Bogolubow, *Polacy w Kościele katolickim na Kaukazie Północnym*, „Annales Missiologici Posnanienses”, 22 (2017), s. 47-62; K. Grygajtis, *Kościół katolicki w Rosji i w ZSSR w XIX i XX wieku. Doktrynalne uwarunkowania jego działalności*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 3 (2010), s. 155-200; P. Adamczewski, *O rzymsko-katolickim kościele w Temir-Khan-Shure (Buynakske)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), nr 1, s. 5-23; A. Woźniak, *Polacy w Gruzji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Niepodległość i Pamięć”, 5 (1998), nr 2, 29-43.

listopadowego w 1831 roku. Powstańcy, antycarscy działacze oraz żołnierze wojska polskiego byli przymusowo wcielani do armii Romanowów, która to z powodu toczący się walk na Kaukazie była częściowo oddelegowywana na te tereny. W efekcie od 1832 roku do 1834 roku do kaukaskiego oddziału rosyjskiego wojska zostało wcielonych ponad 9 tysięcy Polaków¹⁹. Mimo, że klimat kaukaski wydawałby się łatwiejszy do bytowania niż uwarunkowania syberyjskie, śmiertelność wśród żołnierzy armii carskiej stacjonujących na tych terenach była niebywale wysoka – w latach 30. i 40. XIX wieku praktycznie żaden żołnierz nie dożył do zwolnienia ze służby²⁰. Co więcej, napływ Polaków wraz z armią carską na północnokaukaskie tereny regionu spowodował rozszerzenie wpływów kościoła rzymskokatolickiego na tym obszarze. Jako pierwsze kościoły, które powstały na tych terenach ze składek pieniężnych polskich zesłańców należy wymienić: kościół św. Stanisława Biskupa Męczennika w Temir-Chan-Szura (obecnie Bujnask) w Dagestanie (1837 rok)²¹, kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Piatigorsku (1844 rok) i kościół pw. Przemienienia Pańskiego w Stawropolu (ok. 1850 rok)²². Dopiero na początku 2. połowy XIX wieku Polacy zaczęli migrować dobrowolnie na Kaukaz Południowy, ponieważ wraz z odkryciem ropy naftowej w Azerbejdżanie i rudy manganu w Gruzji, region zaczął przechodzić szybki rozwój gospodarczy. Dobrze wykształceni mieszkańcy dawnego Królestwa Polskiego poszukiwali zatrudnienia jednak nie tylko w przemyśle ale również w regionalnej i lokalnej administracji carskiej czy w prywatnych firmach jako np. architekci, inżynierowie czy kadra zarządzająca²³.

Kaukaz Północny i Południowy okazał się również dla administracji carskiej prawdziwą *górką Babel* pod względem językowym i etnicznym. Administracja carska wraz z podbojem regionu musiała zmierzyć się z próbą unifikacji terenów, na których występowały liczne języki

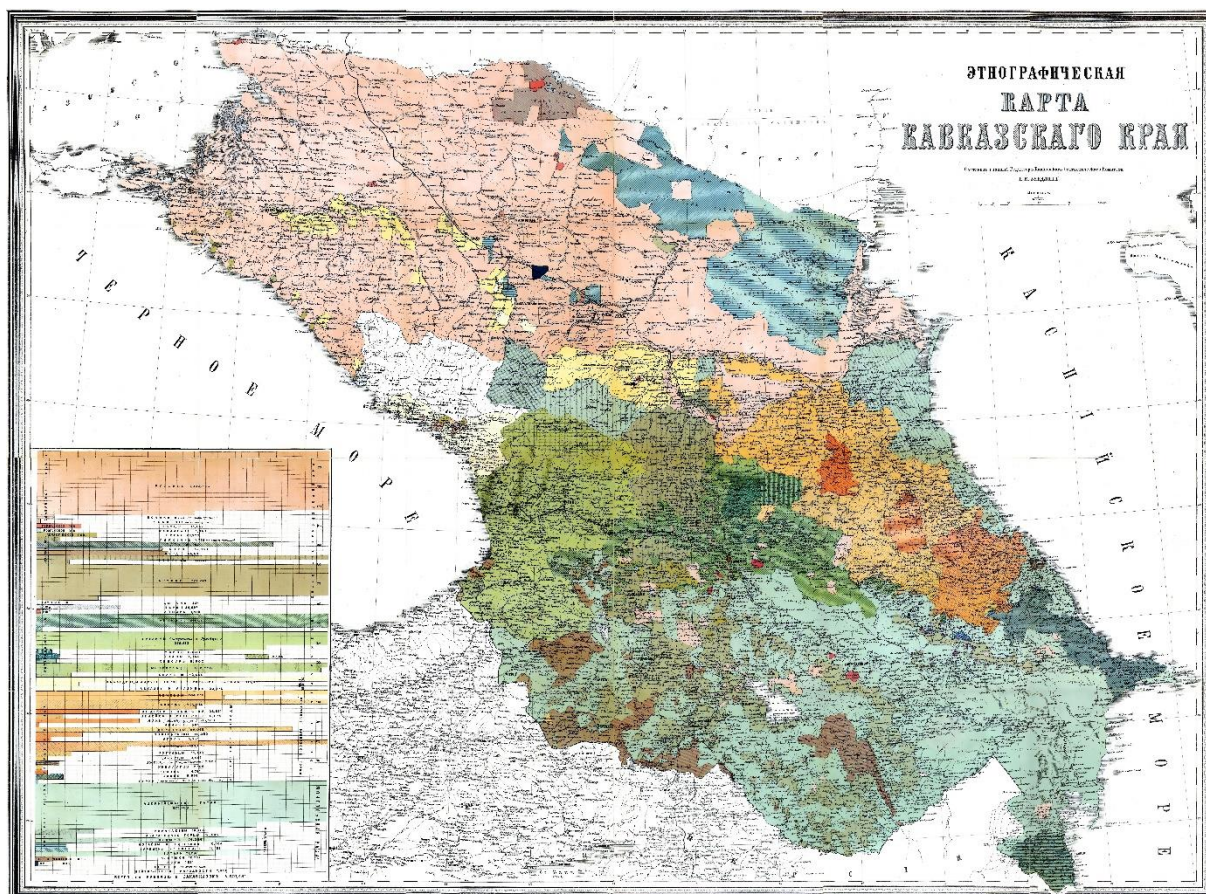
¹⁹ L. Widerszal, *Sprawy kaukaskie...*, s. 30-31.

²⁰ W. Caban, *Losy żołnierzy powstania listopadowego wcielonych do armii carskiej*, „Przegląd Historyczny”, 91 (2000), nr 2, s. 245.

²¹ P. Adamczewski, *O rzymsko-katolickim...*, s. 11.

²² A. Bogolubow, *Polacy w Kościele...*, 48-50.

²³ P. Olszewski, *Relacje polsko-kaukaskie w pamiętnikach i literaturze naukowej – zarys problematyki*, „Niepodległość i Pamięć”, 25 (2018), nr 3, s. 215-216.

il. 4. Etnograficzna mapa Kaukazu, 1880
 źródło: Wikimedia Commons

z różnych rodzin, np. grupa iberokaukaska, do której należą języki abchasko-adygejskie i kabardyjski (północno-zachodnia część Kaukazu), czy grupa języków dagestańsko-wajnackich – używane przez ludy zamieszkujące ziemie północno-wschodnie m.in. Czeczenów, Inguszy i Karabulaków. Obie wymienione grupy stanowią jedynie główne rodziny językowe regionu, a z pomniejszych zaś można przytoczyć np. języki tureckie z rodziny altajskiej, czy języki irańskie z rodziny indoeuropejskiej, którymi posługują się Osetyjczycy oraz Kurdowie²⁴. Władimir Sołłogub zwrócił uwagę na ten problem w *Notatkach Departamentu Kaukaskiego Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego*, wydanych w Tbilisi w 1852 roku. Pisał on, że: „wspominając plemiona zamieszkujące góry kaukaskie, określa się 70 różnych plemion, zaś według innych liczba może przekraczać nawet 500 (...). Zauważa się, że żadnemu z plemion nie zależy na tym co dzieje się w reszcie regionu, nie znają oni języków swoich sąsiadów, z którymi nie mają kontaktów z powodu okrucieństwa lub dumy (...). Ale ten początek, jak również doświadczenie rosyjsko-czerkieskiego słownika

²⁴ A. Jersild, *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie. 1845-1917*, Warszawa 2022, s. 26.

Lyulie'a²⁵, można uznać za początek ogromnego dzieła, które pomoże rozwiązać węzeł gordyjski ludów kaukaskich”²⁶.

W efekcie licznych reform i zmian administracyjnych w 1844 roku utworzono Namiestnictwo Kaukazu z siedzibą w Tbilisi. Funkcjonowało ono jako regionalne ucieleśnienie silnej władzy centralnej ze wszystkimi jej autokratycznymi uprawnieniami. Jednak ze względu na sąsiedztwo z terenami niepodbitymi administracja lokalna musiała być bardziej racjonalna i pragmatyczna. Namiestnictwo obejmowało tereny współczesnej Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu, Północnego Kaukazu (obecnie tereny te wchodzą w skład Federacji Rosyjskiej) i północno-wschodnie tereny Turcji (prowincje Artvin, Ardahan, Kars i Iğdır)²⁷. Na stanowisko wicekróla²⁸ Kaukazu został mianowany przez cara Mikołaja I – Michał S. Woroncow. Aby w pełni zrozumieć wpływ tego polityka nie tylko na rozwój Kaukazu i Tbilisi ale także na samego Gagarina, należy na początku przyjrzeć się bliżej samej polityce carskiej prowadzonej na tych terenach, ponieważ ich podbój przez Imperium Rosyjskie miał znaczący wpływ nie tylko na sytuację geopolityczną na arenie międzynarodowej ale także na wewnętrzną tego regionu.

1.1. Polityka cara Mikołaja I i cara Aleksandra II wobec podbitych terenów stanowiących nowe południowe-wschodnie rubieże Imperium Rosyjskiego²⁹

Rządy cara Mikołaja I rozpoczęły się w czasie gdy carska Rosja nie tylko przeprowadzała aneksje kolejnych słabych pod względem politycznym i militarnym królestw i księstw gruzińskich, ale również kiedy borykała się z problemem częściowo stłumionego powstania północnokaukaskich górali. Od 1818 roku wybuchały regularnie antyrosyjskie, partyzanckie zrywy górali czeczeńskich, które w 1824 roku ostatecznie rozwinęły się w otwarte powstanie wspierane dodatkowo przez ochotników pochodzących z Dagestanu i Inguszetii³⁰. Armia rosyjska przez następne dwa lata podejmowała kolejne próby stłumienia buntów i walk na Kaukazie Północnym, jednak działania te zostały zawieszono w 1826 roku ze względu na

²⁵ L. Lyulie, *Slovar' russko-cherkesskiy, ili adigskiy, s kratkoy grammatikoy sego poslednego yazyka, odobrennyy S. Peterburgskoy Akademiyey Nauk*, Petersburg 1846 [dostęp: 11.08.2022].
<https://www.prlib.ru/item/366027>.

²⁶ W. Sołłogub, *Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. Kn. 1*, Tbilisi 1852, s. 14-15 [dostęp: 11.08.2022].
<https://elibrary.ru/handle/123456789/213749>.

²⁷ A. Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, New Haven 2014, s. 37-38.

²⁸ Podwałam sobie posługiwać się wymiennie nazwami *Namiestnictwo Kaukazu* i *Wicekrólestwo Kaukazu* idąc za przykładem anglojęzycznej literatury stosującej określenie *the Caucasus Viceroyalty*. Analogiczne zatem Michał S. Woroncow był *namiestnikiem Kaukazu* jak i *wicekrólem Kaukazu*.

²⁹ Zob. A. Andrusiewicz, *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2014; J. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, Now York 1999; M. Gammer, *Muslim resistance to the tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londyn 1994, D. Rayfield, *Edge of Empires. A history of Georgia*, Londyn 2012.

³⁰ P. Olszewski, *Rządy Rosji carskiej na Kaukazie do 1914 r.*, „Studia słowianoznawcze”, 8 (2009), s. 272.

wybuch wojny rosyjsko-perskiej. Persja chcąc wykorzystać osłabienie wewnątrz Imperium Rosyjskiego spowodowane zmianą na carskim tronie i aktywnością dekabrystów rozpoczęła swoje działania wojenne od ataku na Karabach. Wojska rosyjskie pod dowództwem Iwana Paskiewicza szybko zdobyły dominację na froncie i już zimą 1828 roku został podpisany traktat pokojowy w Turkmenczaju.

Na mocy postanowień traktatu turkmenczajskiego carska Rosja zdobyła panowanie nad istotnymi pod względem strategicznym terenami leżącymi na północ od rzeki Araks. Granice tego obszaru obejmowały ziemie północnego Azerbejdżanu i wschodniej Armenii, na których znajdowały się ważne dla polityki Romanowów azerskie miasta Nachiczewan i Ordubad oraz ormiański Erewan³¹. Tym samym, podpisanie tego traktatu można uznać za moment, w którym kończy się intensyfikacja działań politycznych Imperium Rosyjskiego na terenach południowokaukaskich. Romanowowie zdobyli upragnioną dominację polityczną i militarną w tym regionie, wypierając tym samym z niego wpływy perskie. Ostateczne ugruntowanie i potwierdzenie carskiego prymatu na Kaukazie Południowym w 1. połowie XIX wieku nastąpiło wraz z wygraną przez Imperium Rosyjskie wojny rosyjsko-tureckiej, która trwała w latach 1828-1829, zaś ostateczne zakończenie działań wojennych nastąpiło wraz z podpisaniem traktatu adrianopolskiego (1829 roku). Na mocy jego postanowień Rosja zdobyła tereny wschodniego wybrzeża Morza Czarnego obejmujące ziemie Abchazji i miasto Poti³², a także przygraniczne tureckie miasta Achałkałak i Achałcyh³³.

W porównaniu z przebiegiem działań Imperium Rosyjskiego na południowych ziemiach Kaukazu, podój terenów północnych tego regionu okazał się zdecydowanie bardziej problematyczną kwestią w polityce carów. Ostateczne rozstrzygnięcie północnokaukaskiej aneksji nastąpiło dopiero w 2. połowie XIX wieku, wraz z zakończeniem wojny kaukaskiej w 1864 roku. Jej przebieg stanowił istotne zagadnienie w polityce zagranicznej cara Mikołaja I, jak i jego następcy cara Aleksandra II, a rosyjska obecność na Północnym Kaukazie wywołała liczne reakcje na europejskiej arenie międzynarodowej.

³¹ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987, s. 127-130.

³² L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983, s. 212-213.

³³ P. Olszewski, *Rzeczy Rosji...*, s. 274.

il. 5. AN, *Portret Imama Szamila*, 1859
źródło: Wikimedia Commons

Analizując przebieg rosyjskiego podboju Kaukazu Północnego widoczne jest, że dążenia do złamania oporu północnokaukaskich górali nasiliły się szczególnie w trakcie tzw. wojny Muridów³⁴, która trwała od 1829 do 1859 na terenach Czeczenii i Dagestanu. Obszar ten okazał się wyjątkowo trudny dla carskich działań wojennych, nie tylko ze względu na silny opór ludności lokalnej, ale także z powodu ukształtowania terenów i flory tej części regionu. W przeciwieństwie do południowych terenów – górzystych, ale słabo zalesionych, Kaukaz Północny (w szczególności Dagestan), pokrywają duże połacie gęstych lasów. W efekcie wojska rosyjskie napotykały duże problemy

logistyczne i komunikacyjne. Znaczące także były w działaniach wojskowych występujące różnice pomiędzy Czeczenią i Dagestanem m.in. pod względem ukształtowania terenu i klimatu. Wymagały one stosowania odmiennych taktyk wojskowych i prowadzenia ofensywy w różnych porach roku. Zbuntowani górale północnokaukascy posiadali również przewagę ze względu na doskonałą znajomość tych trudnych terenów³⁵.

Ciągłe, nieudane próby podboju północnokaukaskich terenów nie wynikały jedynie z trudności w przeprowadzaniu działań militarnych ale również eskalowały ze względu na zwolenników muridyizmu³⁶, który zjednoczył szyitów i sunnitów. Za czołową postać wojny Muridów należy uznać Imama Szamila, pod którego dowództwem partyzanckie zrywy północnokaukaskich górali przekształciły się w regularne działania militarne o znamionach wręcz świętej wojny dla wyznawców islamu. Działania taktyczne i polityczne Szamila doprowadziły do zjednoczenia plemion Czeczenii i Dagestanu, do których dołączyli później także Ingusze. W efekcie tej unii powstał w 1828 roku tzw. Imamatu Kaukaski, który był militarno-teokratycznym państwem obejmującym terytorium północno-wschodniego Kaukazu. Polityka Szamila przyniosła znaczącą poprawę i stabilizację militarną na terenach Imamatu. Niemniej jednak, w wyniku przedłużającego się konfliktu i coraz intensywniejszych działań

³⁴ Określenie *murid* jest stosowane wobec nowicjusza w sufizmie, który rozpoczyna swoje nauki pod okiem przewodnika duchowego. W XIX wieku muridami nazywano zwolenników Imama Szamila.

³⁵ M. Gammer, *Muslim resistance...*, s. 16.

³⁶ muridyizm – jeden z mistycznych odłamów sufizmu; w historiografii Kaukazu nurt ten jest szczególnie kojarzony z wojną kaukaską (1817-1864), w szczególności z tzw. wojną Muridów, toczącą się na terenach współczesnego Dagestanu i Czeczenii.

ofensywnych wojsk rosyjskich, opór i morale północnokaukaskich bojowników zaczęły stopniowo słabnąć. Ostateczny kryzys wśród sprzymierzeńców Szamila objawił się w momencie przejścia przez carskich dowódców kontroli nad zapasami żywności Imamatu Kaukaskiego. Pomimo wybuchu wojny krymskiej w 1853 roku oraz śmierci cara Mikołaja I w 1855 roku Szamilowi i innym dowódcom nie udało się utrzymać jedności unii północnokaukaskich górali³⁷. Wraz z poddaniem się Imama Szamila w 1859 roku, nastąpił koniec istnienia Imamatu Kaukaskiego. Rozwiązanie tej unii w konsekwencji przyniosło wojskom carskim postęp w pacyfikacji buntów kaukaskich górali, zaś ostateczne złamanie oporu na Kaukazie Północnym nastąpiło w 1864 roku³⁸. Pomimo tego, że Romanowom udało się ostatecznie złamać ducha Muridów, ich walki na stałe zapisały w historii Imperium Rosyjskiego – w szczególności ich dowódca Imam Szamil, który przez lata prowadził skuteczną wojnę przeciwko carskiej potędze militarnej³⁹.

1.1.1. Carskie wyprawy Mikołaja I i Aleksandra II na Kaukaz⁴⁰

Sukcesywne zdobywanie nowych terytoriów na Kaukazie spowodowało także pojawienie się nowego zjawiska jakim były carskie wyprawy kaukaskie służące prezentacji potęgi Romanowów. Zintensyfikowały się one szczególnie po 1810 roku, wraz z objęciem rosyjskim protektoratem Królestwa Imeretii, Księstwa Gurii i Księstwa Abchazji, co umożliwiło Romanowom utworzenie bezpiecznej przeprawy przez północno-zachodnie tereny Gruzji na południowokaukaskie terytoria i ominięcie niestabilnego politycznie w 1. połowie XIX wieku Kaukazu Północnego.

Mikołaj I wraz z towarzyszącym mu następcą tronu – przyszłym carem Aleksandrem II, odbył swoją pierwszą wyprawę na Kaukaz w 1837 roku, podczas której odwiedził m.in. Poti, Kutaisi, Bordżomi, Erewań i Tbilisi⁴¹. Pod koniec swojej wizyty na Kaukazie car odwiedził również miasto Stawropol. Wybór słabo rozwiniętego miasta na obrzeżach XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego miał swoje uzasadnienie polityczno-militarne. Stawropol stał się strategicznym miejscem w trakcie carskiego podboju Kaukazu Północnego, a także głównym miejscem handlu tej części regionu⁴².

³⁷ Y. Klychnikov, *Severo-vostochniy Kavkaz v tsarstvovaniye imperatora Nikolaya I*, „Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya”, 3 (2015), 28-30.

³⁸ M. Gammer, *Muslim resistance...*, s. 292-295.

³⁹ Ibidem, loc. cit.

⁴⁰ Zob. H. Jahn, *Visits of tsars to the Caucasus as representations of empire*, [w:] *Identities and Representations in Georgia from the 19th Century to the Present*, red. H. Jahn, Oldenbourg 2021, s. 169-184.

⁴¹ H. Jahn, *Visits of tsars...*, s. 170.

⁴² *Po sledam imperatora: Nikolay I v Stavropole*:

<https://etokavkaz.ru/istoriya/po-sledam-imperatora-nikolai-i-v-stavropole> [dostęp: 30.06.2022].

Następca cara Mikołaja I – car Aleksander II odbył trzy samodzielne, znane historiografii wyprawy na tereny kaukaskie. Po raz pierwszy samodzielnie odwiedził region jeszcze przed wstąpieniem na tron carski w 1850 roku. W tym czasie carewicz odwiedził stacjonujące na Kaukazie Północnym rosyjskie obozy wojskowe. W trakcie wizyty zostali zaprezentowani mu także przedstawiciele poszczególnych mniejszości etnicznych zamieszkujących te tereny⁴³.

Następna wyprawa na Kaukaz cara Aleksandra II miała miejsce w 1861 roku, kiedy to car przybył na zachodnie tereny regionu aby przeprowadzić kontrolę stacjonujących tam jednostek wojskowych. Zawitał on także do Suchumi, Poti i Kutaisi, z czego wizyta w ostatnim z wymienionych miast miała szczególną rangę w czasie carskiej wyprawy. Właśnie w Kutaisi odbyło się spotkanie imperatora z kaukaską arystokracją, w trakcie której car Aleksander II przedstawił jej swoje poglądy na temat przeprowadzanej w Imperium Rosyjskim reformy uwłaszczeniowej chłopów⁴⁴. W trakcie carskiej wyprawy miało miejsce również spotkanie imperatora z posłami Czerkiesów, którzy starali się podjąć negocjacje w związku z masowymi czyszczeniami etnicznymi na zamieszkiwanych przez nich terenach, a także deportacjami czerkieskiej ludności w głąb Rosji. Car Aleksander II nie podjął negocjacji, a jedynie zażądał pełnego poddaństwa ze strony Czerkiesów, którzy żądanie to odrzucili⁴⁵.

⁴³ M. Ya. Ol'shevskiy, *Kaukaz s 1841 po 1866 god. Tsesarevich Aleksandr Nikolayevich na Kavkaze, s 12 sentyabrya po 28 oktyabrya 1850 g. (Pamyati Gosudarya Imperatora Aleksandra Nikolayevicha)*: https://drevlit.ru/docs/kavkaz/XIX/1840-1860/Olsevskij_M_Ja_III/text2.php [dostęp: 30.06.2022].

⁴⁴ M. Borzhom, *Imperator Aleksandr II na Kavkaze v 1861 godu*: https://drevlit.ru/docs/kavkaz/XIX/1860-1880/Alexander_II/alexander_na_kavkaz_1861.php [dostęp: 30.06.2022].

⁴⁵ *Vstrecha Aleksandra II s cherkesskoy deputatsiyey v 1861 godu. Iz kolleksii istorika Timura Dzuganova*: <https://m.kavkaz-uzel.eu/blogs/1927/posts/22030> [dostęp: 30.06.2022].

Ostatnia wyprawa cara Aleksandra II na tereny kaukaskie miała miejsce w 1871 roku, kiedy to imperator udał się do niedawno zdobytego Dagestanu i Czeczenii. W tym czasie odwiedził on m.in. wioskę Gunib⁴⁶, która jest uznawana za miejsce ostatecznego złamania oporu północnokaukaskich górali pod dowództwem Imama Szamila w 1859 roku. Jedna z wyżej wymienionych wypraw cara Aleksandra II została uwieczniona w formie grafik z krótkim opisem w publikacji *Istoriya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra II: (v kartinakh)*, (*Historia panowania cesarza Aleksandra II: (na obrazach)*), która została opublikowana w 1882 roku. Plansza przedstawia władcę jako młodego następcę tronu carskiego, który wraz ze swoją strażą przyboczną przemierza konno Drogę Wojenną otoczoną przez góry Wysokiego Kaukazu. Pod przedstawioną sceną umieszczono opisowy napis: „Będąc na Kaukazie Carewicz Aleksander Nikolaevich, jadąc gruzińską drogą wojenną i słysząc strzelaninę w górach, porzucił powóz, wziął konia od Kozaka i pogalopował w kierunku, z którego słychać było strzały. To była bitwa między naszymi wojskami a góralami w zasadzce”⁴⁷. Fakt ten unaocznia, że wyprawy

il. 6. AN, *Aleksander Nikolajewicz, Carewicz na Kaukazie*, [w:] *Historia panowania cesarza Aleksandra II: (na obrazach)*, Petersburg 1882
 źródło: ELIB

⁴⁶ Y. Martirosowa, *Po sledam imperatora Pochti 150 let nazad Aleksandr II sovershil puteshestviye po Dagestanu*: <https://etokavkaz.ru/turizm/po-sledam-imperatora> [dostęp: 30.06.2022].

⁴⁷ *Aleksandr Nikolajewicz, Tsesarevich na Kavkaze*, „*Istoriya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra II: (v kartinakh)*”, Petersburg 1882: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/62539#mode/inspect/page/1/zoom/7> [dostęp: 13.02.2023].

Romanowów na Kaukaz były synimi nośnikami ideologicznymi i miały szczególne znaczenie dla carskiej polityki wobec tych regionów. Przede wszystkim miały pokazać nowym poddanym, że zasiadający na tronie carskim władca jest ucieleśnieniem silnego i stabilnego Imperium Rosyjskiego. Rosyjscy carowie mieli także za zadanie podczas podróży zaprezentowania siebie jako wyrozumiałych władców wobec ludności zamieszkującej Kaukaz. Region ten był wyjątkowo trudny pod względem prowadzenia jednolitej polityki ze względu na swoją wieloetniczność i silną tożsamość poszczególnych jego narodów, które były również ze sobą wzajemnie skonfliktowane. Idealnym tego przykładem jest silna niechęć Gruzinów wobec północnokaukaskich górali, która wynikała z ich łupieżczych najazdów na południowo-wschodnie tereny Gruzji. Co więcej, wielu oficerów w armii carskiej, którzy brali udział w pacyfikacji buntu Szamila pochodziła właśnie z gruzińskiej elity⁴⁸. Dlatego też organizacja wypraw carów na Kaukaz była prawdziwym wyzwaniem logistycznym i strategicznym – w szczególności kiedy trzy z wyżej wymienionych wypraw miały miejsce jeszcze przed ostatecznym złamaniem oporu północnokaukaskich górali. Zróżnicowanie religijne regionu również wywierało wpływ na carskie ceremonie podczas tych wypraw. Miały one wyraźnie podkreślać rzekome poszanowanie Imperium Rosyjskiego dla różnych religii regionu, jednak z wyraźnym zaznaczeniem wyższości prawosławia nad innymi wyznaniem. Polityka ta była kontynuowana przez cara Aleksandra III i jego następcę – cara Mikołaja II⁴⁹.

1.2. Postawa rosyjskich elit wobec podboju Kaukazu i Bliskiego Wschodu⁵⁰

Już na początku XVIII wieku rosyjska elita miała silne poczucie bycia nosicielem i reprezentantem kultury europejskiej w Azji. Koncepcja ta posiadała wręcz mesjanistyczny charakter i zyskała szczególny rozgłos na początku XIX wieku. Jej eskalacja przypada na lata 40. tegoż stulecia, kiedy zaczęło funkcjonować przekonanie o wręcz specjalnej misji

⁴⁸ W armii Imperium Rosyjskiego w czasie tłumienia buntu Imama Szamila służyli m.in. Grigol II Dadiani, Grigol Mukhranbatoni, czy Iason Czawczawadze; zob. D. Rayfield, *Edge of...*; V. Lapin, *Gruziny na voyennoy sluzhbe – stroiteli Rossiyskoy Imperii, Rossiya i Mir v kontse XIX – pervoy polovine XX v.*, [w:] *Sbornik k 85-letiyu Borisa Vasil'yevicha Anan'icha*, red. S. Lebedev i in., Petersburg 2017.

⁴⁹ H. Jahn, *Visits of tsars...*, s. 170-172, 184.

⁵⁰ Zob. D. Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism. Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, New Haven 2010; V. Tolz, *Russia's Own Orient. The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, New York 2011; J. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008; A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019; R. Suny, *Nationalities in the Russian Empire*, „Russian Review”, 4 (2000), s. 487-492; *Nationalism and social change under tsarist rule*, [w:] *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, red. R. Suny, Ann Arbor 1996, s. 107-140; M. Mamedov, „Going Native” in the Caucasus: Problems of Russian Identity, 1801-64, „The Russian Review”, 67 (2008), nr 2, s. 275-295; N. Breyfogle, *Heretics and colonizers. Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Ithaca 2005.

europelizacji Azji, którą mieli przeprowadzić Rosjanie. Tym samym koncepcja o byciu ostatnim europejskim bastionem na wschodzie stała się głównym założeniem w rosyjskiej kreacji tożsamości narodowej⁵¹.

Przekonanie o mesjanistycznej roli Rosji na arenie europejskiej ma swoje początki w XVI wieku i wiąże się one z koncepcją *Moskwa – Trzeci Rzym*, która została sformułowana przez mnicha Filoteusza z Pskowa⁵². Przez stulecia teoria ta była interpretowana i przekształcana według potrzeb politycznych poszczególnych carów czy zwierzchników Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Pomimo zniekształcenia jej pierwotnej formy, postrzeganie Moskwy (ucieleśnienie całej Rosji), jako silnego oraz stabilnego ośrodka władzy o silnej doktrynie ekspansywnej przetrwało przez stulecia i jest widoczne w agresywnej polityce np. Piotra Wielkiego, czy Katarzyny Wielkiej⁵³.

Wraz z początkiem XIX wieku koncepcja *Moskwy jako Trzeciego Rzymu* nabrała szczególnej wyrazistości w związku z dylematem o samookreśleniu Rosji jako państwa europejskiego lub azjatyckiego, co w efekcie było początkiem długiego i intensywnego konfliktu pomiędzy słowianofilami⁵⁴ i okcydentalistami⁵⁵. W tym czasie zaostrzyło się także przekonanie o namaszczeniu Imperium Rosyjskiego jako państwa, które ma za cel odegranie wyjątkowej roli na europejskiej i światowej arenie politycznej, jak również uwydatniło się wyobrażenie o Romanowach jako opiekunach i protektorach wszystkich prawosławnych narodów. Była to konsekwencja rosyjskiego wyobrażenia o swoim narodzie jako posiadaczu nadzwyczajnych cnót, które świadczyłyby o jego wyjątkowości i wyższości na tle innych narodów europejskich. Podobne przekonania mesjanistyczne dostrzegalne są również we francuskich czy polskich ruchach społecznych, jednak w Rosji koncepcja ta posiadała

⁵¹ V. Tolz, *Russia's Own...*, s. 26-28.

⁵² Filoteusz z Pskowa – uczonec i mnich, żyjący na przełomie XV i XVI wieku, uznawany za twórcę koncepcji *Moskwa – Trzeci Rzym*, którą wyjaśnił w jednym z pism adresowanym do Wielkiego Księcia Moskiewskiego, Wasyla III Iwanowicza. Teoria ta stała się *kamieniem węgielnym* polityki Księstwa Moskiewskiego, a także późniejszego Imperium Rosyjskiego;

zob. J. Billington, *Ikona i topór...*; Y. Timoshina, *Teoriya „Tret'yego Rima” v sochineniyakh „Filofeyeva tsikla”*, „Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedeniy. Pravovedeniye”, 4 (2005), s. 181-208.

⁵³ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 120-122.

⁵⁴ Słowianofilstwo – rosyjski ruch społeczno-filozoficzny, którego podstawowe założenia opierały się na przekonaniu o potęgze cerkwi prawosławnej, próbie stworzenia unii pomiędzy prawosławnymi narodami, a także na odrzuceniu reform Piotra Wielkiego i przywróceniu tradycyjnego charakteru Rosji sprzed XVIII wieku. Za najwybitniejszych słowianofilów uznaje się Aleksieja Chomiakowa, Iwana Kiriejewskiego, czy Jurija Samarina; zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji...*; M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000.

⁵⁵ okcydentalizm lub zapadnicestwo – rosyjski ruch społeczno-filozoficzny, którego podstawowym założeniem było silne przekonanie o konieczności przeprowadzenia reform w Imperium Rosyjskim, mających na celu upodobnienie Rosji do krajów zachodnioeuropejskich. Za najwybitniejszych okcydentalistów/zapadników uznaje się Piotra Czaadajewa, Wissariona Bielinskiego, czy Nikołaja Stankiewicza;

zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji...*

⁵⁶ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym...*, s. 123-127.

wyjątkowo silny odbiór⁵⁷. Świadczy o tym sama polityka cara Mikołaja I. Podczas jego rządów Siergiej Uwarow w 1833 roku sformułował słynną triadę: *prawosławie, samowładztwo, ludowość* i tym samym dał podwaliny dla obowiązującej ideologii w polityce carskiej aż do czasów cara Mikołaja II⁵⁸.

Za drugi element kształtowania rosyjskiej tożsamości narodowej należy uznać prawosławie, które bardzo silnie współgrało z tendencją mesjanistyczną. Religia była postrzegana jako istotny czynnik w unifikowaniu różnych grup etnicznych Imperium Rosyjskiego, a także stanowiła ważny element tożsamościowy dla Rosjan z europejskiej części kraju. Tym samym, Cerkiew Prawosławna stała się głównym pomostem pomiędzy carem a jego poddanyymi. Wizja ta była dodatkowo podsycana przez słowianofilów, którzy postrzegali poddanych Romanowów innego pochodzenia niż rosyjskiego, ale także innowierców za burzycieli porządku społecznego⁵⁹. Co więcej, zjawisko rosyjskiego mesjanizmu zaczęło oddziaływać na politykę państwową. Świadczy o tym fakt, że już podczas rządów cara Aleksandra I pojawiła się tendencja separacji nieprawosławnych mieszkańców Imperium Rosyjskiego od prawosławnych poddanych, a podporządkowanie się temu zjawisku miało w założeniu przynieść innowiercom tolerancję ze strony władz carskich. Wraz z objęciem tronu przez cara Mikołaja I nastąpiła eskalacja tej tendencji, o czym świadczy dekret z 1830 roku rozpoczynający przesiedlenia nieprawosławnych poddanych na tereny odległych rubieży Imperium Rosyjskiego lub preferowaną i nagradzaną przez cara konwersję na prawosławie⁶⁰. Podczas rządów Mikołaja I rozpoczął się również proces kreowania mitu o potęgę państwowej imperium Romanowów i narzucania rosyjskiej hegemonii narodowej. Proces ten odbywał się nie tylko poprzez opracowywanie „oficjalnych narodowości” czy „oficjalnej religii” ale także przez represjonowanie odmiennych od przyjętego dyskursu carskiego idei obywatelskich⁶¹.

Eskalujący w XIX wieku rosyjski mesjanizm miał wpływ nie tylko na politykę wewnętrzną imperium Romanowów ale również na europejskie relacje międzynarodowe. Król Kartlii i Kachetii – Herakliusz II postrzegał Imperium Rosyjskie czasów Katarzyny Wielkiej jako przykład nowoczesnego, prężnie rozwijającego się państwa europejskiego. Wysuwał on tym samym postulaty aby to właśnie Rosja służyła za przykład do naśladowania podczas przeprowadzanych reform w Gruzji Wschodniej w 2. połowie XVIII wieku władca g ruziński

⁵⁷ M. Bassin, *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*, Cambridge 1999, s. 45-46.

⁵⁸ Ibidem, s. 38-39.

⁵⁹ R. Suny, *Nationalities in...*, s. 489-491.

⁶⁰ N. Breyfogle, *Heretics and...*, Ithaca 2005, s. 18-19.

⁶¹ *Nationalism and social...*, s. 107.

dopatrywał się w Rosji również dobrego protektora dla swojego królestwa przed atakami ościennych muzułmańskich potęg jakimi były Turcja i Persja⁶². Należy jednak zaznaczyć, że fascynacja Herakliusza II carską Rosją nie wynikała wyłącznie z podziwu władcy dla jej potęgi militarnej czy rozwoju społeczno-ekonomicznego, lecz związana była także ze wspólną religią obu państw – prawosławiem. W konsekwencji rosyjsko-gruzińskiego aliansu z 1783 roku, rozpoczął się proces stopniowego zawłaszczania terytorium Kaukazu przez Imperium Rosyjskie, zaś łamanie postanowień traktatu georgijewskiego było uzasadniane przez carów ochroną prawosławnych wiernych przed islamskim najazdami.

Polityczne posunięcia Romanowów w tym regionie nie tylko doprowadziły w efekcie do dwóch, XIX-wiecznych wojen rosyjsko-perskich (trwających w latach 1804-1813 i 1826-1828), ale także do późniejszej wojny krymskiej, w którą bezpośrednio było zaangażowane nie tylko Imperium Brytyjskie ale także Francja i częściowo Austria. Co więcej, zakończenie wojny krymskiej jest uznawane przez większość historyków za symboliczny początek rozpoczęcia się tzw. *Wielkiej Gry*. Określenie to odnosi się do rywalizacji pomiędzy Imperium Brytyjskim a Imperium Rosyjskim o wpływy na Bliskim Wschodzie, w Azji Centralnej i w krajach Dalekiego Wschodu⁶³. W tej skomplikowanej rywalizacji trwającej przez całą 2. połowę XIX wieku na europejskiej arenie międzynarodowej jednym z istotnych elementów po względem strategicznym i ekonomicznym był region Kaukazu i jego czarnomorskie wybrzeże^{64,65}. Ponadto, rywalizacja pomiędzy Imperium Brytyjskim a Imperium Rosyjskim widoczna jest również w kwestii czerkieskiej. W 1835 roku premier Wielkiej Brytanii chcąc zablokować rozrastające się wpływy Romanowów na Kaukazie Północnym podjął decyzję o półjawnym wsparciu prześladowanej grupy etnicznej poprzez m.in. dostawy broni czy poprzez wysyłanie do zachodniej części regionu brytyjskich agentów, aby uczyli oni Czerkiesów nowych taktyk militarnych w walce z armią carską⁶⁶.

⁶² Trwające od 1. połowy VII wieku regularne ataki muzułmańskie na Gruzję i jej liczne okupacje były konsekwencją wojny bizantyńsko-sasanidzkiej. Przez stulecia władcy gruzińscy poszukiwali sojuszników w chrześcijańskich państwach europejskich, m. in. w Watykanie, Rzeczypospolitej Obojga Narodów czy Rosji, która przez liczne zmiany geopolityczne na mapie Europy stała się najbliższą potęgą militarną przy gruzińskich granicach;

zob. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji...*, P. Prokopiuk, *Traktat georgijewski – finalizacja „antymuzułmańskiego” sojuszu rosyjsko-gruzińskiego*, „Kóło Historii”, 21 (2017), s. 25-41.

⁶³ E. Sergeev, *The Great Game 1856-1907. Russo-British Relations in Central and East Asia*, Washington-Baltimore 2013, s. 23-29, 49-64.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ *Bol'shaya igra v Tsentral'noy Azii*, [w:] *'Indiyskiy pokhod' russkoy armii, sbornik arkhivnykh dokumentov*, red. M. Ryzhenkov, Moskwa 2014, s. 47-52.

⁶⁶ P. Razoux, *Histoire de la Géorgie. La clé du Caucase*, Paryż 2009, 110-111.

Co więcej, również sposób postrzegania Kaukazu przez klasę wyższą Imperium Rosyjskiego, a także pojawienie się regionu w jej zbiorowej tożsamości było konsekwencją polityki międzynarodowej. Początków tego XIX-wiecznego fenomenu kulturowego należy szukać w rosyjskim triumfie nad wojskami Napoleona w 1812 roku, a także w wycofaniu się z życia politycznego cara Aleksandra I i w nieoficjalnym przekazaniu przez niego władzy dla Aleksieja Arakczejewa. W odpowiedzi na konserwatywne i brutalne rządy Arakczejewa wśród rosyjskiej elity zaczął formować się ruch dekabrystów, na którego kształt miały znaczący wpływ idee francuskiego oświecenia. Jeden z ich czołowych przedstawicieli, Paweł Pestel w swoim traktacie *Russkaya prawda*⁶⁷ poruszył różne kwestie związane z organizacją państwa i przedstawił propozycje reform, które według dekabrysty należało przeprowadzić w Imperium Rosyjskim. Pestel odniósł się w swoich przemyśleniach m.in. do tematu mniejszości narodowych i grup etnicznych zamieszkujących Rosję czasów Mikołaja I, w tym skomentował problematyczny dla carskiej polityki Kaukaz. Dekabrysta twierdził, że narody i grupy etniczne zamieszkujące region: „wyznają różne religie, mówią różnymi językami, mają wiele różnych obyczajów i form władz, ale w samej skłonności do zamieszek i rabunków są do siebie podobne. Nieustanne konflikty domowe dodatkowo wzmacniają ich zaciekły i drapieżny temperament [...]. Położenie geograficzne tego regionu w sąsiedztwie Persji i Azji Mniejszej mogłoby zapewnić Rosji szczególne możliwości do nawiązania aktywnych i przynoszących zyski stosunków handlowych z Azją Południową. Jednak jest to całkowicie stracone, ponieważ narody kaukaskie są tak samo niebezpiecznymi i niespokojnymi sąsiadami, jak niewiarygodnymi i bezużytecznymi sojusznikami”⁶⁸. Co więcej, Pestel w *Russkaya prawda* postulował, że: „należy podzielić wszystkie narody Kaukazu na pokojowe i butne. Tych pierwszych należy pozostawić w ich domach i dać im Rosyjskie rządy i administrację. Drugich zaś należy przesiedlić w głąb Rosji”⁶⁹.

Postanowienia i postulaty dekabrystów nie zostały przyjęte przez Mikołaja I, zaś ich powstanie zostało krwawo stłumione przez armię rosyjską w 1825 roku⁷⁰. W efekcie rządów

⁶⁷ „Russkaya prawda” (ros. „Русская правда”) – traktat polityczny sformułowany przez Towarzystwo Południowe, czyli przez tajną organizację dekabrystów, która została powołana do życia m.in. przez Pawła Pestela. Był to zbiór postulatów i poglądów politycznych dekabrystów wchodzących w jej skład. Traktat miał charakter konstytucyjny i bazował na oświeceniowym prawie naturalnym.

⁶⁸ P. Pestel, *Glava vtoraya. O plemenakh Rossiju naselyayushchikh*, „Russkaya prawda”, § 11. Narody Kavkazskie:

<https://base.garant.ru/57791494/f7ee959fd36b5699076b35abf4f52c5c/#friends> [dostęp: 27.06.2022].

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Po stłumieniu powstania dekabrystów car Mikołaj I wydał rozkaz o egzekucji 289 osób, w tym przywódców dekabrystów, m.in. Pawła Pestela. Inni rewolucjoniści zostali zesłani na Syberię lub do odległych prowincji Imperium Rosyjskiego. Co znaczące przeprowadzone kary śmierci były pierwszymi egzekucjami w Rosji od czasów carycy Katarzyny II;

tego cara następowała stopniowa, ale i znacząca degradacja i izolacja arystokracji w Imperium Rosyjskim⁷¹. W konsekwencji tej skomplikowanej sytuacji w państwie elita carska zaczęła poszukiwać dla siebie nowej przestrzeni, która pozwoliłaby jej na swobodniejsze bytowanie niż w Petersburgu czy Moskwie. Z tego powodu wraz z wygraną przez Rosjan wojną kaukaską carska elita skierowała swoje zainteresowanie w stronę tajemniczego Kaukazu, który był postrzegany jako nieskażony Europą region stanowiący mozaikę kulturową, językową i religijną⁷². Region stał się przysłowiową *ziemią obiecaną* dla szlachetnie urodzonych Rosjan, którzy poza poczuciem posiadania szczególnej roli na arenie europejskiej, postrzegali siebie za naród mający ucywilizować ludy kaukaskie – tak jak zostało to poczynione np. z rdzennymi mieszkańcami Syberii. Jednak w tym miejscu należy się zastanowić, czy wpływ kulturowy w tym regionie występował jedynie jednostronnie? Pytanie to dotyczy w szczególności takich narodów jak np. Gruzini lub Ormianie, których historie państwowości sięgają czasów starożytnych i związane są z pradawnymi państwami takimi jak Kolchida czy Urartu. XIX-wieczny Kaukaz tym samym stał się terenem, na którym żyły obok siebie ludy m.in. tureckie, perskie, kaukaskie czy słowiańskie⁷³. Wzajemne wpływy, które wywierali na siebie mieszkańcy Kaukazu i przybysze z Imperium Rosyjskiego można dostrzec m.in. w zapożyczeniach poszczególnych elementów strojów narodowych, w adoptowaniu miejscowych zwyczajów, w pojawieniu się nowych motywów literackich, a także w różnych aspektach życia codziennego jak np. w systemie edukacji czy mieszanych małżeństwach.

Oficerowie armii Imperium Rosyjskiego w trakcie podboju Kaukazu Północnego zaczęli nosić kaukaskie czerkieski i nabady (inaczej zwane burkami kaukaskimi)⁷⁴. Wynikało to z faktu, że kaukaskie okrycia były zdecydowanie odpowiedniejszym ubiorem w górskim klimacie niż europeizowane carskie mundury, a także dawały więcej wygody w trakcie manewrów i działań wojennych. Co więcej żołnierze rosyjscy zaczęli także przyswajać sposób jazdy konnej kaukaskich górali. Należy jednak pamiętać, że adaptowanie przez żołnierzy armii carskiej zwyczajów czy kostiumów tego regionu nie było jedynie mechanizmem dostosowującym Rosjan do otaczającej ich rzeczywistości. Wielu weteranów wojen kaukaskich kontynuowało noszenie tzw. czerkieski również po powrocie do Petersburga. Zachowanie to wynikało z postrzegania płaszcza kaukaskiego jako symbolu męskości i odwagi, a także jako

zob. W. Lincol, *Mikołaj I*, Warszawa 1988, s. 77-79.

⁷¹ M. Niedziela, *Demitologizacja gór Kaukazu a kult Ziemi w sztuce Niny Sadur Niebiański chłopiec*, „Slavia Orientalis”, 60 (2011), nr 1, s. 69-70.

⁷² M. Niedziela, *Demitologizacja gór...*, loc. cit.

⁷³ M. Mamedov, „*Going Native*”..., s. 278.

⁷⁴ Oba kaukaskie płaszcze zostały na stałe zaadoptowane jako elementy stroju wojskowego armii Imperium Rosyjskiego i były wykorzystywane aż do lat 50 XX wieku.

dowodu na zdobyte doświadczenia na tych trudnych terenach. Mechanizm podkreślania służby wojskowej na Kaukazie wiązał się z faktem, że Rosjanie, którzy brali udział w podboju terenów tego regionu, byli za młodzi aby walczyć w czasie wojen napoleońskich. Tym samym walki na Kaukazie okazały się szansą na zdobycie przez to młodsze pokolenie żołnierzy równie znaczących zasług wojskowych co starszyzna w armii carskiej. Co więcej, delegowani na Kaukaz nie byli tylko synowie elitarnych rodów Imperium Rosyjskiego jak np. Grigorij G. Gagarin, który brał udział w walkach w Dagestanie w latach 40. XIX wieku. Na te tereny byli także przymusowo wysyłani uczestnicy np. powstania dekabrystów czy powstania listopadowego. W efekcie Kaukaz zaczął być utożsamiany przez Rosjan z surową szkołą sztuki wojennej, a czerkieska stała się elementem tożsamościowym weteranów wojny kaukaskiej⁷⁵.

1.2.1. Kaukaz jako nowa inspiracja pisarzy i poetów złotego okresu rosyjskiej literatury⁷⁶

Polityka prowadzona przez Imperium Rosyjskie na terenach kaukaskich znalazła swoje odzwierciedlenie również w XIX-wiecznych kręgach literackich. Najwięksi pisarze złotego okresu⁷⁷ literatury rosyjskiej nawiązywali w swojej twórczości do Kaukazu Północnego i Południowego. Region inspirował m.in. Aleksandra Bestużewa, który za udział w powstaniu dekabrystów został karnie wcielony do armii carskiej i jako szeregowy żołnierz oddelegowany do tłumienia zrywu Szamila⁷⁸. W czasie swojego wygnania na Północnym Kaukazie poeta publikował pod pseudonimem *Marlinski* opowiadania ukazujące wydarzenia i bohaterów wojny kaukaskiej, których cechą charakterystyczną stały się elementy o charakterze etnograficznym⁷⁹. W tym okresie swojej twórczości Bestużew opublikował m.in. opowiadanie *Ammalat-bek* (*Ammalat-bek*, 1831 rok)⁸⁰ oraz *Rasskaz ofitsera, byvshego v plenu u gortsev* (*Historia oficera, który został schwytany przez górali*, 1834 rok)⁸¹. Jednak najważniejszym

⁷⁵ M. Mamedov, „*Going Native*”..., s. 279-282.

⁷⁶ Zob. S. Layton, *Russian literature and Empire. Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge 1994; K. Hokanson, *Literary Imperialism, Narodnost' and Pushkin's Invention of the Caucasus*, „The Russian Review”, 53 (1994), nr 3, s. 336-352; E. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Kraków 2000.

⁷⁷ Złoty okres rosyjskiej literatury miał miejsce w XIX wieku i trwał on do ok. 1880 roku. Za jego czołowych przedstawicieli należy uznać m.in. Aleksandra Puszkina, Lewa Tołstoja, Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Iwana Turgieniewa, czy Michaiła Lermontowa.

⁷⁸ *Rosyjski słownik biograficzny*, t. 2, Petersburg 1900, s. 763-766:

<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002888471?page=1&rotate=0&theme=white> [dostęp: 02.08.2022].

⁷⁹ S. Layton, *Russian literature*..., s. 111-112.

⁸⁰ A. Bestuzhev, *Ammalat-Bek*, Petersburg 1831:

<https://briefly.ru/bestuzhev/ammalat-bek/> [dostęp: 13.02.2023].

⁸¹ A. Bestuzhev, *Rasskaz ofitsera, byvshego v plenu u gortsev; Krasnoye pokryvalo; Noch' na korable; Osada*, Petersburg 1892:

https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003632369/ [dostęp: 13.02.2023].

twórcą rosyjskiego wyobrażenia o Kaukazie był Aleksander Puszkina. Opublikowany w 1822 roku *Kavkazskiy plennik (Więzień Kaukazu)*, stał się czołową epopeją elit rosyjskich odnoszącą się do tematyki kaukaskiej. Poemat Puszkina został okrzyknięty pierwszą pracą powstałą w duchu narodowo-historycznym i tym samym został uznany za nośnik rosyjskiego wyobrażenia o narodzie. Rosyjscy XIX-wieczni krytycy literaccy zaczęli głosić poglądy, że różnorodność Imperium Rosyjskiego pod względem etnicznym i językowym może stanowić unikalną inspirację dla carskich literatów. Tym samym Puszkina swoim poematem *Więzień Kaukazu* umieścił tematykę kaukaską w literaturze rosyjskiej na stulecia⁸². Natomiast powieść *Bohater naszych czasów* autorstwa Michaiła Lermontowa jest przykładem wyżej wspomnianego rosyjskiego przyswajania obyczajów ludności regionu. Pisarz, który brał udział w wojnie kaukaskiej, nie tylko szczegółowo opisał zwyczaje panujące na XIX-wiecznym Kaukazie ale również wykorzystał je do zarysowania postaci jednego z głównych bohaterów swojej powieści – Pieczorina. W narracji została wyraźnie podkreślona duma Pieczorina ze zdobycia przez niego umiejętności jazdy konno na podobieństwo kaukaskich górali czy możliwości noszenia czerkieski⁸³. Jednak poza nabyciem nowych umiejętności lub upodobnieniem się fizycznym bohatera powieści do mieszkańców regionu nie można równocześnie dostrzec realnego wpływu Kaukazu na jego postawę życiową. W powieści Lermontowa bowiem górale kaukaski zostali nie tylko przedstawieni jako uosobienie chciwości, zdrady i głupoty, ale także jako osoby mające poczucie niższości cywilizacyjnej względem przybyłych na kaukaskie tereny Rosjan⁸⁴.

Co więcej, za rządów cara Mikołaja I w literaturze rosyjskiej zaczął się pojawiać motyw feminizacji terenów zaanektowanych przez Imperium Rosyjskie. Zjawisko to można zaobserwować w kontekście m.in. polskim, ukraińskim czy gruzińskim. Za przykład może posłużyć wiersz autorstwa Eudokii Rostopchiny *Malżeństwo z przymusu*⁸⁵, w którym Polska ukazana jest jako krnąbrna, młoda żona starego barona, czy też poemat Aleksandra Odojewskiego *Malżeństwo Gruzji z Królestwem Rosyjskim*⁸⁶. Schemat tego zabiegu literackiego polegał na ukazaniu zaanektowanego przez Rosjan kraju jako butnej, młodej kobiety, która jest pod kontrolą starszego mężczyzny – reprezentującego Imperium Rosyjskie, który w zależności od poematu ukazany jest w pozytywny lub negatywny sposób⁸⁷. Rosyjskie

⁸² K. Hokanson, *Literary Imperialism...*, s. 338-345.

⁸³ M. Mamedov, „*Going Native*”..., s. 278.

⁸⁴ E. Thompson, *Trubadurzy imperium...*, s. 110-120.

⁸⁵ Ye. Rostopchina, *Nasil'nyy brak*, 1845 r.:

<https://rupoem.ru/rostopchina/sbirajtes-slugi-i.aspx> [dostęp: 06.11.2022].

⁸⁶ A. Odoevsky, *Brak Gruzii s Russkim tsarstvom*, 1838 r.:

<https://www.culture.ru/poems/4356/brak-gruzii-s-russkim-carstvom> [dostęp: 06.11.2022].

⁸⁷ S. Layton, *Russian literature...*, s. 175.

postrzeganie krajów Orientu jako tajemniczej czy dzikiej kobiety nie wyróżniało się znacząco na tle panujących w XIX wieku tendencji w literaturze zachodnioeuropejskiej. Ciekawy jest jednak fakt, że rosyjscy poeci szczególnie często odnosili się w tym kontekście do Kaukazu, czego dobrym przykładem są opowiadania autorstwa Aleksandra Bestużewa z serii *Kavkazskiye povesti (Kaukaskie opowieści)*⁸⁸, które były wydawane od 1834 do 1836 r.⁸⁹. Ze wszystkich krajów regionu, w szczególności Gruzja była często przedstawiana jako kobieta w kontekście orientalizmu i erotyzmu. Co więcej, widoczne są również w tym temacie rosyjskie tendencje mesjanistyczne⁹⁰.

Znaczące jest, że rosyjskie poczucie bycia ostatnim europejskim narodem na europejsko-azjatyckim pograniczu nie było tożsame z takim postrzeganiem Rosjan przez mieszkańców krajów Okcydentu. Wręcz przeciwnie, byli oni odbierani jako częściowi nosiciele kultury azjatyckiej. Co więcej, także sama koncepcja budowania hegemonii przez Imperium Rosyjskie różniła się od zachodnioeuropejskiej. Romanowowie w konsekwencji położenia geopolitycznego swojego państwa nie mieli możliwości rozszerzenia wpływów na terytoria zamorskie jak np. Imperium Brytyjskie. Z tego powodu carowie prowadzili politykę polegającą na stopniowym rozroście Rosji na obszarze Eurazji, tworząc tym samym ze swojego imperium główną potęgę polityczną na tych terenach. Z tego powodu w kolonializmie rosyjskim zatarła się charakterystyczna dla zachodnioeuropejskiego imperializmu wyraźna granica pomiędzy centralną administracją a kolonią, zaś kolonizatorzy i mieszkańcy podbitych terenów mieszkali ze sobą na jednym, wspólnym obszarze⁹¹. Rosjanie starali się również zjednywać sobie elity kolejnych podbijanych narodów i przeprowadzać ich sukcesywną asymilację z rodzimą klasą wyższą. Dzięki temu procesowi administracja carska pozyskiwała zaufanych pracowników, a także wsparcie na odległych rubieżach Imperium Rosyjskiego⁹².

⁸⁸ A. Bestuzhev, *Kavkazskiye povesti*, Petersburg 1995:
<https://traumlibrary.ru/page/bestuzhev-kavkaz.html> [dostęp: 13.02.2023].

⁸⁹ S. Layton, *Russian literature...*, s. 175-176.

⁹⁰ Ibidem, s. 179, 192-194.

⁹¹ N. Breyfogle, *Heretics and...*, s. 4.

⁹² S. Layton, *From Civilizing Mission to Defensive Frontier: The Russian Empire's Changing Views of the Caucasus (1801–1864)*, „Russian History”, 41 (2014), nr 2, s. 143-144.

1.3. Michail Woroncowa, wicekról Kaukazu – znaczenie i wpływ polityka na region Kaukazu⁹³

Na mocy decyzji cara Mikołaja I w 1844 roku zostało utworzone Namiestnictwo Kaukazu, zaś sprawowanie nad nim władzy powierzono Michaiłowi Woroncowskiemu. Wybór Woroncowa na Wicekróla Kaukazu nie był przypadkowy. Polityk, jako syn jednego z najwybitniejszych dyplomatów Imperium Rosyjskiego, spędził swoje dzieciństwo i młodość w Wielkiej Brytanii. Zdobył on tam nie tylko wykształcenie, ale także nawiązał liczne kontakty i koneksje z elitą zachodnioeuropejską, co miało znaczący wpływ na prowadzoną przez niego później politykę wewnętrzną Namiestnictwa Kaukazu⁹⁴. Woroncowa od 1823 roku zdobywał doświadczenie w sprawowaniu władzy nad prowincjami Imperium Rosyjskiego jako generał-gubernator Nowej

il. 7. Georg von Botman, *Portret hrabiego Michaila S. Woroncowa*, ok. 1861
źródło: Wikimedia Commons

Rosji i namiestnik cara w Besarabii, a pod jego rządami tereny te przechodziły okres rozkwitu⁹⁵. Woroncowa był również doświadczonym wojskowym, który zdobył sławę w czasie wojen napoleońskich⁹⁶, a przez swój czynny udział w wojnie kaukaskiej świetnie orientował się w polityczno-militarnych realiach Kaukazu. Należy pamiętać, że to właśnie dzięki taktyce Woroncowa wojskom Imperium Rosyjskiego udało się ostatecznie złamać opór Imama Szamila⁹⁷. Co więcej, decyzja o przekształceniu guberni transkaukaskiej w Wicekrólestwo Kaukazu została podjęta w momencie stosunkowo ustabilizowanej sytuacji politycznej

⁹³ Zob. L. Rhineland, *The Creation of The Caucasian Vicegerency*, „The Slavonic and East European Review”, 59 (1981), nr 1, s. 15-40; Idem, *Russia's Imperial Policy. The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes”, 17 (1975), nr 2/3, s. 218-235; M. Guseynov, *Sozdaniye tsarizmom Kavkazskogo namestnichestva (1845-1846 gg.)*, „Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Gumanitarnyye nauki”, 32 (2017), nr 1, s. 14-21; A. Urushadze, Z. Sulaberidze, *The Caucasian Viceroy Michael Vorontsov and his Fraction*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya”, 2 (2020), s. 196-202; T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo namestnichestva v razvitii russko-gruzinskikh otnosheniy (1844-1881 gg.)*, „Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya”, 1 (2016), s. 77-84; F. Kuliyeu, *Religiya i vlast' v Rossii: rol' namestnika Kavkaza M. S. Vorontsova v realizatsii religioznoy politiki Rossiyskoy Imperii na Kavkaze v seredine XIX v.*, „Vestnik ekspertnogo soвета”, 1 (2022), s. 105-109; H. Jahn, *The Bronze Viceroy. Mikhail Vorontsov's Statue and Russian Imperial Representation in the South Caucasus in the Mid-Nineteenth Century*, „Russian History”, 41 (2014), nr 2, s. 163-180.

⁹⁴ L. Rhineland, *The Creation...*, s. 24.

⁹⁵ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 286.

⁹⁶ L. Rhineland, *The Creation...*, s. 23.

⁹⁷ Y. Klyuchnikov, *Severo-vostochniy Kavkaz...*, s. 28.

w regionie, przez co można sądzić, że była ona podyktowana personalnymi pobudkami cara Mikołaja I⁹⁸.

Utworzenie Namiestnictwa Kaukazu miało szczególny wpływ na dalszą politykę carską, ponieważ rozpoczęło ono proces stopniowego odchodzenia od powszechnie przyjętych form zarządzania terenami podbitymi⁹⁹ na rzecz próby wypracowania równowagi pomiędzy centralizmem a regionalizmem. Była to konsekwencja licznych dążeń w znalezieniu przed administracją carską odpowiedniego modelu zarządzania tym trudnym regionem. Przyglądając się rządowi Romanowów na Kaukazie od początku XIX wieku można wyróżnić dwa rodzaje działań społeczno-administracyjnych, które miały na celu podporządkowanie rosyjskim władcom tego obszaru. Pierwszy typ stanowiły działania carskich polityków i urzędników, polegające na zwracaniu uwagi na zwyczaje i tradycje panujące w regionie – w szczególności poprzez okazywanie szacunku tym odbiegającym od wzorców rosyjskich. Taki mechanizm widoczny jest w polityce np. Grigorija Rosena czy Michaiła Woroncowa, którzy przeprowadzali stopniowe reformy mające w efekcie przynieść bardziej imperialno-europejski styl życia na Kaukazie. Drugi typ natomiast to działania polityków takich jak np. Karl Knorring czy Iwan Paskiewicz, którzy skupiali się na szybkich efektach i odrzucali możliwość stworzenia hybrydowych struktur administracyjnych, a swoje poglądy opierali na rosyjskocentrycznej postawie¹⁰⁰.

Podjęcie przez administrację carską kolejnych reform było spowodowane zdobywaniem co raz to większych wpływów na Kaukazie i otrzymywaniem pod zarządzanie nowych terenów zamieszkiwanych przez różne grupy etniczne – często ze sobą wzajemnie skonfliktowanych¹⁰¹. Fakt ten spowodował podjęcie kolejnej próby wypracowania nowego sposobu zarządzania obszarami, które historycznie nigdy nie należały do kultury rosyjskiej (idąc za logiką rosyjskiego mesjanizmu, także europejskiej) czy częściowo również do kręgu religii chrześcijańskiej. Carski system administracyjny na Kaukazie stał się tym samym próbą zintegrowania i zrównoważenia tendencji centralizmu i regionalizmu¹⁰².

Sposób zarządzania podbitym Kaukazem okazał się przełomem w procesie integracji tych dwóch tendencji. Namiestnictwo swoją władzą obejmowało regulowanie kwestii sądowniczych, militarnych, a także administracji regionu i jego rozwoju społeczno-

⁹⁸ L. Rhineland, *The Creation...*, s. 16.

⁹⁹ M. Guseynov, *Sozdaniye tsarizmom...*, s. 15.

¹⁰⁰ L. Rhineland, *Russia's Imperial...*, s. 234-235.

¹⁰¹ A. Tsutsiev, *Atlas of the Ethno...*, s. 20.

¹⁰² L. Rhineland, *Russia's Imperial...*, s. 218.

ekonomicznego¹⁰³. W wielu zagadnieniach decyzje mogły być podejmowane przez namiestnika samodzielnie, bez konieczności otrzymywania przez niego wcześniejszych, odgórnych zgód z carskich ministerstw¹⁰⁴. Tym samym Woroncow obejmując stanowisko Wicekróla Kaukazu otrzymał od Romanowów szeroką władzę, która umożliwiła mu praktycznie samodzielne rządy w regionie. Według nowego podziału administracyjnego z 1846 roku granice Namiestnictwa Kaukazu obejmowały trzy główne gubernie: tbiliską z główną siedzibą namiestnika i kutaiską, w 1849 roku, erewańską, a 1859 roku utworzono również gubernię bakijską¹⁰⁵. Podział ten miał w założeniu odzwierciedlać naturalne podziały etnograficzne i społeczno-polityczne regionu. Została także przeprowadzona reforma podziału administracyjnego północnokaukaskich terenów, w celu unifikacji ich z południowymi guberniami. W 1847 roku tereny Kaukazu Północnego zostały oficjalnie zjednoczone w gubernię stawropolską¹⁰⁶, której głównym miastem został Stawropol. Warto zauważyć, że administracji Imperium Rosyjskiego udało się ostatecznie połączyć tendencje centralizmu i regionalizmu w latach 50. XIX wieku, a wypracowane nowe schematy urzędnicze na terenach kaukaskich były wykorzystywane np. w czasie rosyjskiej aneksji krajów Azji Centralnej¹⁰⁷.

Ciekawym aspektem w polityce Imperium Rosyjskiego na terenach kaukaskich była tzw. polityka wyznaniowa, która miała odpowiadać na potrzeby tego wieloetnicznego i wieloreligijnego regionu. Wśród jej głównych założeń było podjęcie próby integracji północnokaukaskich górali – wyznawców islamu z południowo-kaukaskimi chrześcijanami – Gruzinami oraz Ormianami. Zadanie musiało stanowić szczególnej rangi wyzwanie dla administracji carskiej biorąc pod uwagę fakt, że przez poprzedzające wieki wschodnie tereny Gruzji były kierunkiem łupieżczych wypraw mieszkańców północnych obszarów Kaukazu. Należy tym samym pamiętać, o silnej pozycji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w polityce Romanowów. Wpływy Świętobliwego Synodu a także istotna rola społeczna prawosławia w Imperium Rosyjskim skłoniła administrację Namiestnictwa Kaukazu do propagowania wschodniego chrześcijaństwa wśród ludności muzułmańskiej zamieszkującej jego tereny. W założeniu carskiej polityki wyznaniowej to właśnie Cerkiew miała być nośnikiem idei rosyjskiej państwowości, a także moralnym drogowskazem nie tylko dla miejscowej ludności Kaukazu, ale także dla imigrantów z innych obszarów Rosji. Co więcej, rozszerzenie obszarów

¹⁰³ T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo...*, s. 77-78.

¹⁰⁴ M. Guseynov, *Sozdaniye tsarizmom...*, s. 15-16.

¹⁰⁵ A. Tsutsiev, *Atlas of the Ethno...*, s. 20.

¹⁰⁶ M. Guseynov, *Sozdaniye tsarizmom...*, s. 17.

¹⁰⁷ L. Rhineland, *Russia's Imperial...*, s. 218-219.

wpływów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej miało pomóc w wypracowaniu integralności terenów Namiestnictwa¹⁰⁸.

Wraz z powierzeniem rządów Woroncowowi nad Namiestnictwem Kaukazu rozpoczął się okres licznych wewnętrznych reform, które wpłynęły na rozwój tego regionu pod względem gospodarczym. W czasie jego administracji przychód z ceł i eksportu wzrósł dwukrotnie¹⁰⁹. Z podjętych przez Woroncowa działań na Kaukazie można wymienić m.in. rozpoczęcie fabrycznej produkcji zapalek w Tbilisi, założenie plantacji tytoniu w regionie Wewnętrznej Kartlii, zwiększenie wydobywania węgla w Raczy. Co więcej, w 1847 roku zostały założone plantacje herbaty w Gurii z rozkazu samego namiestnika. Woroncow położył także nacisk na rozwój infrastruktury związanej z transportem – rozpoczęły się budowy mostów np. Most Woroncowa w Tbilisi (łączy miasto po obydwu brzegach rzeki Kury), jak również dróg np. próby modernizacji Drogi Wojennej¹¹⁰. Nastąpił również proces nawiązywania kontaktów ekonomicznych pomiędzy Kaukazem a innymi terenami Imperium Rosyjskiego, czego przykładem jest eksportowanie z Namiestnictwa sadzonek winorośli na Krym¹¹¹.

Stanowisko Woroncowa wobec polityki wyznaniowej także różniło się od działań innych, carskich polityków, na co bez wątplenia miało wpływ zdobyte przez niego w Anglii wykształcenie i jego liberalna postawa. Starał on się prowadzić zrównoważoną politykę wewnątrz Namiestnictwa, nie faworyzując przy tym poszczególnych wyznań religijnych. Na mocy decyzji odgórnego autokefalia Cerkwi Gruzińskiej została mocno ograniczona, co spowodowało, że gruzińskie duchowieństwo zostało uzależnione od decyzji Świętego Synodu, a także nastąpiło zajęcie przez władze carskie cerkiewnego mienia. Woroncow pragnąc rozpocząć lepszą współpracę z ludnością lokalną w latach 40. i 50. XIX wieku przeprowadził serię renowacji świątyń różnych wyznań, a także wybudował nowe cerkwie, kościoły i meczety w całym Namiestnictwie. Dodatkowo, w czasie jego rządów swoją działalność w 1846 roku rozpoczęło Kaukaskie Seminarium Teologiczne w Stawropolu, które to miało być odpowiedzią na istotną dla imperialnej polityki kwestię szerzenia wiary prawosławnej na północnokaukaskich terenach Namiestnictwa¹¹².

Polityka Woroncowa wobec regionu miała także wpływ na zagadnienia kulturowo-artystyczne i społeczne Wicekrólestwa. Polityk starał się prowadzić działania integracyjne różnych grup etnicznych zamieszkujących tereny Namiestnictwa, a także dzięki jego staraniom

¹⁰⁸ F. Kuliyeu, *Religiya i vlast'...*, s. 106.

¹⁰⁹ T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo...*, s. 78.

¹¹⁰ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 288-289.

¹¹¹ T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo...*, loc. cit.

¹¹² F. Kuliyeu, *Religiya i vlast'...*, s. 108.

w 1848 roku powstał kaukaski okręg oświatowy¹¹³. Zwracał on także uwagę na dziedzictwo kulturowe regionu, czego przykładem może być finansowanie przez Woroncowa prac naukowych francuskiego orientalisty Marie-Félicité Brosseta. Badacz ten miał za zadanie zbadanie i zilustrowanie najważniejszych zabytków architektonicznych regionu, jak również średniowiecznych manuskryptów. Dzięki pracy Brosseta m.in. w 1842 roku została opublikowana francuskojęzyczna wersja dzieła Wachusztiego Bagrationiego *Opis Królestwa Gruzji, jego zwyczajów i kanonów* – kanonicznego opracowania geograficznego Gruzji, a także częściowo Kaukazu Południowego z XVIII wieku¹¹⁴. Okres administrowania Namiestnictwem przez Woroncowa jest to także czas rozkwitu teatru i opery na Kaukazie, które były finansowane ze źródeł państwowych jak i prywatnych polityka. Co więcej, dzięki jego staraniom uczniowie z terenów Wicekrólestwa mieli dostęp do rosyjskich uniwersytetów, zaś w szkołach był obowiązek nauczania jednego wybranego przez uczniów języka regionu¹¹⁵. W Namiestnictwie Kaukazu zaczęły się także rozwijać towarzystwa naukowe, które były wspierane przez Woroncowa osobiście. Za przykład można podać działalność Carskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego¹¹⁶ (ros. *Imperatorskoye Russkoye Geograficheskoye Obshchestvo*), które swoją działalność w Tbilisi rozpoczęło w 1850 roku jako pierwszy oddział regionalny tego stowarzyszenia¹¹⁷. Co więcej, nastąpił również rozwój uzdrowisk, czego najświetniejszym przykładem jest Bordżomi¹¹⁸. Rosyjska elita, która chętnie odwiedzała europejskie kurorty np. Baden-Baden w Niemczech czy Mariańskie Łącznie w Czechach, skierowała swoje zainteresowanie na nowy kierunek uzdrowiskowy jakim był Kaukaz. Z tego powodu na terenie Namiestnictwa rozpoczął się proces wzmożonych prac architektoniczno-budowlanych, które w efekcie miały przynieść rosyjskim kuracjuszom uzdrowiska na zachodnioeuropejskim poziomie¹¹⁹.

¹¹³ Zob. L. Gatagova, *Pravitel'stvennaya politika i narodnoye obrazovaniye na Kavkaze v XIX v.*, Moskwa 1993; A. Sozayev, *Kavkazskiy uchebnyy okrug i yego rol' v razvitiy obrazovaniya*, „Intellectual'nyy potentsial XXI veka: stupeni poznaniya”, 1 (2010), s. 71-74; R. Boziyev, *M. S. Vorontsov i obrazovaniye na Severnom Kavkaze (30-50-ye gg. XIX v.)*, publikacja internetowa 2007:

https://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191500471&archive=&start_from=&ucat=& [dostęp: 02.03.2023].

¹¹⁴ *Description géographique de la Géorgie, publ. par m. Brosset*, Petersburg 1842:

https://books.google.pl/books?id=4JkOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 13.02.2023].

¹¹⁵ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 287-230.

¹¹⁶ T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo...*, s. 80.

¹¹⁷ I. Kleopov, *Geologicheskii komitet: istoriya geologii v Rossii*, Moskwa 1964, s. 15.

¹¹⁸ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 288-289.

¹¹⁹ N. Somina, *O formirovaniy oblika Kavkazskikh mineral'nykh vod v pervoy polovine XIX veka: problema preymstvennosti stilya*, „Kul'tura i iskusstvo”, 10 (2018), s. 51-52.

Analizując prowadzoną przez Michaiła Woroncowa politykę na stanowisku wicekróla Kaukazu można zauważyć silny wpływ jego zachodnioeuropejskiego wychowania i edukacji. Z tego względu osobiste preferencje Mikołaja I w wyborze Woroncowa na namiestnika mogą być zaskakujące. Liberalne poglądy polityka silnie kontrastują z postawą cara zwanego *żandarmem Europy*¹²⁰. Bez wątpienia należy stwierdzić, że Woroncow miał ogromny wpływ na rozwój regionu pod względem gospodarczym, ekonomicznym i społeczno-kulturalnym. Wyżej opisane działania namiestnika w tych obszarach są jedynie fragmentem, który w moim odczuciu miał najlepiej zaprezentować charakter polityki wicekróla. Bezsprzecznie mieszkańcy Kaukazu w czasie rządów carskiej administracji po wielu wiekach walk wewnętrznych a także ataków ze strony ościennych państw, ostatecznie otrzymali polityczną stabilność, zaś pod rządami Woroncowa pozycję, rozwój i prestiż. Wokół namiestnika powstał tym samym krąg zaufanych doradców i współpracowników, którzy w większości pochodzili z różnych grup społecznych: duchowieństwa, marszandów, wojskowych czy arystokracji. W większości były to osoby pochodzące z prominentnych rodzin lub mające wysoką pozycję wśród lokalnej ludności. Woroncowowi udało się zbudować trwałą sieć kontaktów co w efekcie przyniosło sprawne funkcjonowanie Namiestnictwa. Fakt, że wicekról Kaukazu preferował rozwijanie współpracy z miejscowymi notablami a nie otaczał się carskimi urzędnikami z Petersburga czy Moskwy nie wywoływał pozytywnej reakcji ze strony Rosjan. Świadczą o tym anonimowe donosy i skargi wysyłane do Petersburga. W jednym z takich listów możemy natrafić na zarzut, że Woroncow i jego małżonka stosują lokalny absolutyzm z nieograniczoną władzą i bezkarnością rządów, a także nie przestrzegają carskich regulacji prawnych lub też intepretują je na swoją korzyść¹²¹.

1.3.1. Obecność elit gruzińskich w administracji imperialnej¹²²

Proces asymilacji Gruzinów z Imperium Rosyjskim rozpoczął się już na początku XIX wieku, a polityka carów dotycząca tego zagadnienia kładła szczególny nacisk na działania w zakresie edukacji i szkolnictwa wyższego. Przykładem tego jest m.in. powołane w 1804 roku

¹²⁰ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 219.

¹²¹ A. Urushadze, Z. Sulaberidze, *The Caucasian...*, s. 375-376.

¹²² Zob. S. Jones, *Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832*, „The Slavonic and East European Review”, 65 (1987), nr 1, s. 53-76; R. Suny, *Russian rule and Caucasian society in the first half of the nineteenth century. The Georgian nobility and the Armenian bourgeoisie, 1801–1856*, „Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity”, 7 (1979), nr 1, s. 53-78; Idem, *The making of the Georgian nation*, Bloomington 1994; M. Ninidze i in., *East-West cultural discourse as seen by Georgian poets of the nineteenth century*, „Nineteenth-Century Contexts. An Interdisciplinary Journal”, 42 (2020), nr 3, s. 275-288; D. Rayfield, *The literature of Georgia. A history*, Abingdon/Nowy Jork 2013; H. Ram, Z. Shatirishvili, *Romantic Topography and the Dilemma of Empire: The Caucasus in the Dialogue of Georgian and Russian Poetry*, „The Russian Review”, 63 (2004), nr 1, s. 1-25.

do życia pierwszego Klasycznego Gimnazjum w Tbilisi¹²³, a także łatwy dostęp do carskich uniwersytetów czy akademii wojskowych dla szlachetnie urodzonej kaukaskiej młodzieży. Dzięki temu, dzieci nie tylko najbogatszej arystokracji ale także pochodzące z średniej i niższej rangi rodziny otrzymały możliwość zdobycia zagranicznego wykształcenia, jak również rozpoczęcia kariery w carskiej administracji i wojskowości. Tym samym gruzińscy notable niższej i średniej rangi zdobywali dzięki współpracy z Imperium Rosyjskim prestiż, znaczące dochody i możliwość zagranicznych wyjazdów¹²⁴. Co więcej, na mocy decyzji rosyjskiego cara w 1. połowie XIX wieku zostały ostatecznie zniesione wasalne relacje pomiędzy książętami feudalnymi (tzw. *tavadebi*) a niższego szczebla rodami (tzw. *aznauri*). Wszystkie te działania spowodowały, że Romanowowie zdobyli gotową do współpracy z carską administracją oddaną grupę społeczną¹²⁵.

Szczególna intensyfikacja współpracy Gruzinów z Imperium Rosyjskim nastąpiła za rządów Woroncowa. Poza jego reformami dotyczącymi kwestii ekonomiczno-społecznych i kulturowych Wicekrólestwa, rosyjski wicekról wprowadził również zmiany wewnątrz w swojej administracji np. w legislacji regionu¹²⁶, czy jak wcześniej wspomniano, dokonał wymiany rosyjskich urzędników na pracowników pochodzących ze elity gruzińskiej. W administracji Wicekrólestwa Kaukazu pracowali przedstawiciele największych gruzińskich rodów: Grigol Orbeliani czy Aleksander Czawczawadze, zaś sam namiestnik zapisał się na stałe w zbiorowej świadomości Gruzinów. Świadczy o tym stwierdzenie Akaki'ego Tsereteli, poety tworzącego w 2. połowie XIX wieku, który napisał, że: „Dopóki pamięta się o Gruzji, tak długo będzie żyło nazwisko Woroncowa”¹²⁷. Co więcej polityka jako jedyne, niegruzińskiego władcę Kaukazu upamiętniono pomnikiem¹²⁸ w Tbilisi¹²⁹. Co więcej, Woroncow przeprowadził tak niebywale skuteczny proces zjednoczenia narodu gruzińskiego z Imperium Rosyjskim, że w 1857 roku car Aleksander II mianował Grigola Orbeliani'ego na generalnego gubernatora Tbilisi. Wydarzenie to wydaje się być tym bardziej znaczące, kiedy uświadomimy sobie, że jeszcze 1832 roku młode pokolenie gruzińskiej elity planowało zamach na władze carskie w Tbilisi. Spiskowcy zainspirowani powstaniem listopadowym i powstaniem

¹²³ S. Jones, *Russian Imperial...*, s. 58.

¹²⁴ Ibidem, s. 58-59.

¹²⁵ R. Suny, *Russian rule...*, s. 56.

¹²⁶ L. Rhineland, *Russia's Imperial...*, s. 232.

¹²⁷ R. Suny, *The making...*, s. 73.

¹²⁸ Pomnik został zniszczony w czasach Związku Radzieckiego.

¹²⁹ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 286.

dekabrystów zapragnęli wyzwolić swój kraj spod berła Romanowów – co nigdy nie doszło do skutku, a w efekcie zostali oni zesłani do dalekich prowincji Imperium Rosyjskiego¹³⁰.

Dwór Woroncowa w Tbilisi był tworzony na modę zachodnioeuropejską, a otaczający polityka Gruzini wydawali niebotyczne sumy na prowadzenie stylu życia na wzór europejski. Znaczące jest, że zadłużenie prowincji tbiliskiej wzrosło z 100 tysięcy rubli do prawie 2 milionów podczas rządów Woroncowa¹³¹. Kwestię europeizacji Gruzji poruszał w swoich przemysleniach Aleksander Czawczawadze. Poeta twierdził, że rezonująca przez Imperium Rosyjskie kultura europejska, znalazła szeroki odbiór wśród Gruzinów – w przeciwieństwie do innych narodów Kaukazu. Czawczawadze uważał również, że to właśnie romantycznemu pokoleniu jego rodaków udało się przełamać azjatyckie brzemie i rozpocząć kształtowanie nowej, europejskiej tożsamości narodu gruzińskiego. Mechanizm ten miał być dodatkowo wspierany przez wspólną historię Europy i Gruzji, która swoimi korzeniami miałyby sięgać do czasów średniowiecznych wypraw krzyżowych. Poeta we wspólnym tle historycznym pragnął widzieć mocny filar nowej postawy jego rodaków. Grigol Orbeliani również zachwycił się kulturą narodów Europy centralno-zachodniej, a także poddawał się rozważaniom na temat wykształcenia i ogłady Gruzinów, a także ich chęci obcowania z kulturą europejską¹³². Znamienne jest, że w procesie asymilacyjnym brali udział nie tylko przedstawiciele najważniejszych arystokratycznych gruzińskich rodzin – jak wyżej wymienieni Czawczawadze czy Orbeliani, ale również członkowie zubożałych rodów średniego i niższego szczebla np. Barataszwili, którzy zajmowali różne stanowiska w administracji Namiestnictwa Kaukazu¹³³.

Oddanie Gruzinów Imperium Rosyjskiemu było widoczne również podczas konfliktów zbrojnych czy sytuacji kryzysowych w państwie. Na fali wydarzeń w 1848 roku podczas Wiosny Ludów mieszkańcy prowincji tbiliskiej wystosowali list do cara, w którym zadeklarowali swoją gotowość do służby poza granicami Namiestnictwa Kaukazu w celu uchronienia carskiej Rosji od niebezpieczeństw związanych ze zrywami niepodległościowymi w Europie. Gruzini również silnie wspierali rosyjskie działania wojenne podczas wojny krymskiej w latach 1853-1856, czego przykładem może być pokonanie Turków w bitwie pod Achalciche przez armię rosyjsko-gruzińską pod dowództwem oficera Iwana Andronikaszwili'ego¹³⁴. Co ciekawe oficer ten pochodził ze starego, gruzińskiego rodu, a jego matka była siostrą ostatniego władcy królestwa Imeretii – Salomona II z Bagratydów.

¹³⁰ R. Suny, *The making...*, s. 70-75.

¹³¹ Ibidem, loc. cit.

¹³² M. Ninidze i in., *East-West cultural...*, s. 284-285.

¹³³ R. Suny, *The making...*, s. 74-75.

¹³⁴ Ibidem, loc. cit.

Warto nadmienić, że nie tylko Gruzini ale także mieszkańcy Azerbejdżanu korzystali na współpracy z rosyjskimi urzędnikami. Miejscowym feudałom na mocy carskiego rozporządzenia z 1846 roku nadano liczne prawa i przywileje, które umocniły ich pozycję społeczno-gospodarczą¹³⁵. Problematicznym narodem natomiast okazali się Ormianie, którzy posiadali duży kapitał handlowy i stanowili oni zdecydowaną większość populacji Tbilisi w XIX w¹³⁶ – w 1801 roku ormiańscy mieszkańcy stanowili 74% z 20 000 populacji miasta¹³⁷. Co więcej, ormiańscy kupcy jeszcze przed rosyjską aneksją Kaukazu byli obiektem wrogości gruzińskiej klasy wyższej, pomimo tego, że ich gildia znajdowała się od ochroną miejscowych władców. Stanowili oni także ekonomiczne zagrożenie dla rosyjskich kupców i rzemieślników przybywających do Tbilisi z różnych części Imperium Rosyjskiego¹³⁸. Woroncow był zmuszony podjąć działania równoważące w jakimś stopniu wpływy rosyjskie i gruzińskie w stosunku do burżuazji ormiańskiej. W czasie jego rządów Wicekrólestwem Kaukazu w Tbilisi rozpoczęły działalność dwa rosyjskie kramy kupieckie, które zostały otwarte w kolejno w 1847 roku i 1848 roku. Był to znaczący moment wzrostu handlu rosyjskiego w stolicy Namiestnictwa, równocześnie powodując pojawienie się oficjalnej konkurencji dla Ormian. Co więcej, produkty Rosjan były zwolnione z cła – w przeciwieństwie do towarów ormiańskich, na które nałożono 12% opodatkowanie. Co więcej, w 1852 roku carska administracja Namiestnictwa wydała nakaz aby rosyjscy kupcy a także inni obcokrajowcy przybywający do Wicekrólestwa, nie przystępowali do gildii ormiańskich lecz organizowali własne cechy¹³⁹. Pomimo, iż administracja carska na Kaukazie prowadziła działania mające na celu przyciągnięcie rosyjskich handlarzy na tereny Namiestnictwa, Ormianie pod koniec XIX wieku wciąż stanowili zdecydowaną większość kupców prowadzących działalność w Tbilisi. Według rejestrów miejskich z 1897 roku było zarejestrowanych tam prawie 10 000 marszandów – z czego 43,4% stanowili Ormianie, 26,1% to byli Gruzini, zaś jedynie 6% Rosjan prowadziło handel w stolicy Wicekrólestwa¹⁴⁰. Należy również podkreślić, że Woroncow okazywał szacunek ormiańskim mieszkańcom Namiestnictwa, o czym świadczą jego bliskie kontakty z katolikosem Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego – Nersesem V¹⁴¹, a także utworzenie w

¹³⁵ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu...*, s. 152.

¹³⁶ Sytuacja Ormian na Kaukazie jest bardzo analogiczna do sytuacji Żydów w krajach zachodnioeuropejskich, poczynając od średniowiecza a kończąc na Ludobójstwie Ormian na terenach Imperium Osmańskiego w latach 1915-1917.

¹³⁷ R. Suny, *The Mother of Cities: Tbilisi/Tiflis in the Twilight of Empire*, [w:] *City Culture and City Planning in Tbilisi. Where Europe and Asia Meet*, red. K. van Assche i in., Lewiston 2009, s. 23.

¹³⁸ R. Suny, *Russian rule...*, s. 65-68.

¹³⁹ Ibidem, s. 67-68, 72.

¹⁴⁰ R. Suny, *The Mother...*, s. 27.

¹⁴¹ F. Kuliyeu, *Religiya i vlast'...*, s. 107.

czasie jego rządów długo wyczekiwanej przez Ormian guberni erewańskiej w 1849 roku¹⁴². Co więcej, pomimo nakładanych przez administrację carską ograniczeń ekonomicznych przedsiębiorczy Ormianie w XIX wieku wykształcili silną burżuazję zamieszkującą nowopowstałą w czasie rządów carskich dzielnicę w Tbilisi – Sololaki¹⁴³.

Należy zwrócić szczególną uwagę na przedstawicieli najważniejszych gruzińskich rodów arystokratycznych, którzy zajmowali wysokie stanowiska administracyjne czy wojskowe Namiestnictwa Kaukazu, będąc równocześnie czołowymi poetami okresu romantyzmu. Można zauważyć w ich postawie paradoks wynikający z faktu, że współpracowali oni z administracją i wojskowością rosyjskich carów i równocześnie odwoływali się w swojej twórczości do tęsknoty za wolnością ich ojczyzny. Konflikt ten widoczny jest kiedy przyjrzymy się karierom i twórczości czołowych przedstawicieli romantyzmu, często określanych mianem *ojców romantyzmu gruzińskiego*: Nikołoza Barataszwili’ego, Aleksandra Czawczawadze i Grigola Orbeliani’ego.

Analizując postawę pierwszego z wymienionych – Nikołoza Barataszwili’ego należy zaznaczyć, że służył on w rosyjskiej administracji azerbejdżańskich miast Nachiczewan i Gandża¹⁴⁴. Poeta w swojej twórczości przeciwstawiał się symbolicznie caratowi, a równocześnie prowadził w niej rozważania nad rosyjskim podbojem i możliwymi korzyściami wynikającymi z nowej sytuacji politycznej dla jego ojczyzny¹⁴⁵. Kolejnym przykładem jest działalność polityczna i pisarska Aleksandra Czawczawadze – urodzonego i wychowanego w Imperium Rosyjskim, syna gruzińskiego ambasadora, którego matką chrzestną była caryca Katarzyna II. Poeta jednej strony brał udział w antycarskim powstaniu w 1804 roku, jak i uczestniczył w organizacji gruzińskiego buntu w 1832 roku, a z drugiej strony równocześnie rozwijał swoją karierę militarną w armii Imperium Rosyjskiego – walczył w jej szeregach w czasie inwazji Napoleona na Rosję w 1812 roku, czy w wojnie rosyjsko-tureckiej (1828-1829). Siedziba rodziny Czawczawadze w Tsinandali była miejscem spotkań rodzimej inteligencji i artystów, a także jest obecnie uznawana za kolebkę gruzińskiej poezji romantycznej¹⁴⁶. W jego poezji możemy natrafić na odniesienia do Kaukazu Północnego i zamieszkujących te tereny

¹⁴² R. Hovannisian, *Russian Armenia. A Century of Tsarist Rule*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 19 (1971), nr 1, s. 35.

¹⁴³ R. Suny, *The Mother...*, s. 21.

¹⁴⁴ Baratashvili Nikolay (Nikoloz) Melitonovich, [w:] *Kratkaya literaturnaya entsiklopediya*, red. A. Surkov, Moskwa 1962-1978:

<http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke1/ke1-4433.htm> [dostęp: 14.10.2022].

¹⁴⁵ Z. Andronikashvili, *Georgian political romanticism in the Caucasus*, „Identities and...”, s. 138-149.

¹⁴⁶ *Chavchavadze, Aleksandr Garsevanovich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar*, t. 22, red. A. A. Polovtsov, Petersburg 1905, s. 5-9:

<https://runivers.ru/bookreader/book436346/#page/1/mode/1up> [dostęp: 02.11.2022].

górali. W wierszu *Kaukaz* jego autorstwa zaprezentowane jest przekonanie, że północna część regionu stanowi przeszkodę dla europeizacji i rozwoju południowych obszarów. Co więcej, poeta nie odnosi się w swoim poemacie do poszczególnych grup etnicznych, lecz jedynie do fauny i flory tworząc iluzję dzikiej i bezludnej krainy¹⁴⁷.

Grigol Orbeliani jest również ciekawą postacią gruzińskiego romantyzmu, a jednoznaczna ocena jego postawy jest trudna nawet dla współczesnych historyków. W jednym z dzienników poety można natrafić na stwierdzenie, że podczas rosyjskiej aneksji Gruzji jego rodacy utracili dumę i miłość do ojczyzny, a ich postawa moralna wobec władz carskich jest niejednoznaczna¹⁴⁸. W swojej prywatnej korespondencji do Woroncowa poeta rozpisywał się natomiast o potędze Imperium Rosyjskiego, czego przykładem jest fragment listu z 1864 roku: „Jestem duchowo zainspirowany listem Waszej Ekscelencji. W żywych barwach opisano w nim niedawną przeszłość, słynącą z wielkich czynów: zacięte walki, nawet pokonanie Kaukazu, którego nigdy wcześniej nie pokonano, ustanowienie pokoju w waszej ukochanej Gruzji, wyzwolenie tysięcy zniewolonych chrześcijan, najpiękniejszą drogę w kraju [Orbeliani odnosi się do Gruzjińskiej Drogi Wojennej – dop. M. C.], [...]. Pozwólcie, że wyrażę wam głęboką wdzięczność [...] za chwałę, pomyślność i szczęście tego najwspanialszego kraju. Dlaczego więc, nie mielibyście być szczęśliwi i dumni z tego, co stało się dzięki waszym rękom, co będzie żyło tak długo, jak długo żyje Kaukaz?!”¹⁴⁹.

Poeta był świetnie zaznajomiony z twórczością m.in. Adama Mickiewicza¹⁵⁰, którą zgłębiał w czasie swojego pobytu z carską armią w krajach bałtyckich i w Polsce, do której został przymusowo wcielony. Wcielenie poety było efektem dekonspiracji gruzińskiego spisku w 1832 roku, którego to wkład intelektualny miał bezpośredni wpływ na organizację antycarskiego buntu zainspirowanego m.in. powstaniem listopadowym w Polsce. Warto jednak zaznaczyć, że w przeciwieństwie do wielu gruzińskich intelektualistów 1. połowy XIX wieku, Orbeliani, pomimo bezpośrednich kontaktów z Polakami, nie odnosił się w swojej poezji do rzekomych podobieństw pomiędzy losami swojej ojczyzny i Polski¹⁵¹. W poezji swojego autorstwa, Orbeliani (podobnie jak inni poeci romantyzmu gruzińskiego) odwoływał się do utęsknionej potęgi Gruzji czasów *Złotego Wieku*, który miał miejsce podczas rządów królowej

¹⁴⁷ H. Ram, Z. Shatirishvili, *Romantic Topography and the Dilemma of Empire: The Caucasus in the Dialogue of Georgian and Russian Poetry*, „The Russian Review”, 63 (2004), nr 1, s. 7-13, 24-25.

¹⁴⁸ M. Ninidze i in., *East-West...*, s. 284.

¹⁴⁹ E. Mania, *Caucasian Multiculturalism, as the Burden and the Opportunity and the Private Archive of Russian Empire's Georgian General*, „European Journal of Social Sciences”, 2 (2019), nr 3, s. 52.

¹⁵⁰ S. Jones, *Russian Imperial...*, s. 62.

¹⁵¹ D. Rayfield, *The literature...*, s.143.

Tamary z Bagratydów (2. połowa XII wieku i początek XIII wieku)¹⁵², a także analizował przeszłość i przyczyny upadku Gruzji w XVIII wieku¹⁵³.

Pomimo faktu, że objęcie przez Orbeliani'ego stanowiska gubernatora Tbilisi wydaje się być wątpliwe moralnie należy zaznaczyć, że dzięki jego działaniom zostało zrealizowanych wiele przedsięwzięć mających na celu rozwój regionu, m.in. założenie linii telegraficznej czy rozbudowa sieci połączeń kolejowych. Prowadzono także pod jego kierownictwem działania promujące dziedzictwo kulturowe Gruzji np. publikacje średniowiecznych manuskryptów czy opracowań tradycyjnych pieśni kraju¹⁵⁴.

W poezji gruzińskich romantyków 1. połowy XIX wieku możemy natrafić nie tylko na wiele odniesień do motywu tęsknoty za utraconą potęgą oraz refleksji nad zmierzchem państwowości. Nie odbiegają one jednak znacząco od tematyki twórczości zachodnioeuropejskich poetów doby romantyzmu. Warto jednak zauważyć, że złamanie przez Imperium Rosyjskie postanowień traktatu gieorgijewskiego i ostateczna aneksja Gruzji doprowadziło do unifikacji twórczości gruzińskich romantyków z postawą romantyzmu politycznego. Orbeliani czy Barataszwili wykorzystywali swoją poezję do symbolicznego przeciwstawiania się caratowi, przy równoczesnym prowadzeniu rozważań nad rosyjskim podbojem i możliwymi korzyściami wynikającymi z nowej sytuacji politycznej dla ich ojczyzny¹⁵⁵. Co więcej, objęcie przez Orbeliani'ego stanowiska gubernatora spowodowało złamanie charakterystycznej dla zachodnioeuropejskiego kolonializmu paraleli pomiędzy *okupującym kolonizatorem a okupowaną kolonią*¹⁵⁶.

Jednoznaczna ocena postawy gruzińskich elit w 1. połowie XIX wieku jest trudna. Faktem jest, że sytuacja geopolityczna małych królestw i księstw gruzińskich zmuszała miejscowych władców do poszukiwań silnego, chrześcijańskiego protektora ze względu na sąsiedztwo z muzułmańskimi potęgami politycznymi. Trwające przez stulecia ataki Persji czy Imperium Osmańskiego, ale również grabieżcze najazdy północnokaukaskich górali osłabiały pozycję Gruzji na arenie międzynarodowej. Szczególną cezurą w losach tego południowokaukaskiego państwa jest perskie zniszczenie Tbilisi w 1795 roku, podczas którego spłonęła praktycznie

¹⁵² Tamara Wielka z dynastii Bagratydów (ur. w ok. 1160 roku, zm. w 1213 roku) – królowa/król Gruzji (jako jedyna kobieta w historii Gruzji otrzymała tytuł *mepa*, który jest przeznaczony dla samodzielnego monarchy), której rządy przypadają na lata 1184-1213. Podczas sprawowania władzy przez Tamarę Wielką państwo przeżyło największy w swojej historii rozkwit ekonomiczny, kulturowy oraz osiągnęło status dominującej potęgi politycznej w tej części świata.

B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji...*, s. 53-58.

¹⁵³ D. Rayfield, *The literature...*, s.138-149.

¹⁵⁴ E. Mania, *Caucasian Multiculturalism...*, s. 55-56.

¹⁵⁵ Z. Andronikashvili, *Georgian political romanticism in the Caucasus*, „Identities and...”, s. 138-149.

¹⁵⁶ H. Ram, Z. Shatirishvili, *Romantic Topography...*, s. 7-13, 24-25.

cała dokumentacja miejska z poprzednich wieków zawierająca gruzińskie dzieje¹⁵⁷. To smutne wydarzenie ostatecznie zmusiło Herakliusza II do rozpoczęcia pertraktacji z rosyjskimi carami, które w efekcie przyniosły podpisanie już kilkakrotnie przeze mnie wspomnianego traktatu georgijewskiego. W jego założeniach Romanowowie mieli przede wszystkim uszanować autonomię Gruzji zapewniając jej tym samym pomoc militarną, jednak w bardzo krótkim czasie nawet to podstawowe założenie układu zostało złamane. Jednakże Gruzini, podobnie jak Ormianie i Azerzy, szybko dostosowali się do nowej sytuacji politycznej w regionie, a ich postawa jest szczególnie kontrastująca z długotrwałym buntem sprzymierzeńców Szamila. Romantyczna nostalgia za „złotym wiekiem” Gruzji podczas rządów królowej Tamary czy mistyczną wolnością Kaukazu nie koresponduje w moim odczuciu z gruzińską pracą na rzecz carskiej administracji czy wojska. Przedstawiciele wyższej klasy społecznej Kaukazu Południowego zatrudniali rosyjskich nauczycieli aby szerzyli oni kulturę zachodnioeuropejską wśród nowego pokolenia elity regionu, kiedy w tym samym czasie mieszkańcy północno-zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego byli poddawani przymusowej rusyfikacji i deportacjom. Co więcej, czołowi przedstawiciele gruzińskiego romantyzmu, którzy mieli swój wkład w organizację antyrosyjskiego powstania w 1832 roku, kontynuowali współpracę z władzami carskimi pomimo brutalnie stłumionego buntu a także nałożonych na konspiratorów licznych represji. Działania caratu w tej kwestii są także nieporównywalne z przeprowadzanymi od końca XVIII wieku mordami cywilnej ludności muzułmańskiej na północno-zachodnich terenach Kaukazu. Tym samym nasuwa się stwierdzenie, że Gruzini, ale także inne narody Kaukazu Południowego posiadali uprzywilejowaną pozycję w Imperium Rosyjskim dzięki współpracy i łatwej adaptacji do sytuacji politycznej.

Należy jednak pamiętać, że pomimo dwuznacznej postawy gruzińskich intelektualistów żyjących w 1. połowie XIX wieku poezja ich autorstwa silnie wpłynęła na następne pokolenie literatów działających w 2. połowie tegoż stulecia. Od lat 60. widoczna jest radykalizacja poglądów nowego pokolenia gruzińskich pisarzy, poetów czy dziennikarzy. Pragnęli oni zniesienia podziałów klasowych i regionalnych, a idealnym tego przykładem jest twórczość i działalność społeczna pisarza Ilii Czawczawadze – uznawanego za ojca współczesnego narodu gruzińskiego. Działania nowego pokolenia gruzińskiej inteligencji na polu artystyczno-społecznym przyniosły m.in. zreformowanie literackiego języka gruzińskiego, czy propagowanie nauczania języka ojczystego w szkołach. Poprzez prowadzone przez nich periodyki w języku gruzińskim starali się oni także szerzyć wśród różnych klas społecznych

¹⁵⁷ M. Pirveli, *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 34 (2008), nr 4, s. 32.

zachodnioeuropejską literaturę i filozofię. Wspólnym mianownikiem dla wszystkich patriotów i nacjonalistów gruzińskich w całym XIX wieku nie była jednak potrzeba separacji od Imperium Rosyjskiego lecz autonomia i samorządność ze zwierzchnictwem w Petersburgu¹⁵⁸.

1.3.2. Rozwój architektoniczno-urbanistyczny Tbilisi i wzrost znaczenia miasta w polityce Imperium Rosyjskiego podczas rządów wicekróla Kaukazu – Michaiła Woroncowa¹⁵⁹

Rosyjska rozbudowa Tbilisi przerwała architektoniczny zastój Gruzji, który trwał przez cały okres funkcjonowania jej jako państwa feudalnego (od XIV aż do początku XIX wieku). Na zjawisko to miało wpływ kilka bardzo istotnych faktów w historii tego kaukaskiego kraju. Przez cały XV wiek Królestwo Gruzji było rozbijane na ciągle to mniejsze królestwa i księstwa co w efekcie przyniosło dezorganizację państwa. Trwające przez kolejne trzy stulecia (od XVI do XVIII wieku) perskie i tureckie najazdy powodowały ciągle zniszczenia wojenne, jak również osłabienie polityczne i ekonomiczne¹⁶⁰. Władcy gruzińscy nie mieli możliwości stałej odbudowy kilkakrotnie splądrowanego i zniszczonego Tbilisi, jak również rozbudowy, budowy i zapewnienia ochrony innym gruzińskim miastom. Tym samym następowała migracja z ośrodków miejskich do wsi, które były mniej narażone na ataki najeźdźców. Rosjanie w momencie aneksji Gruzji na początku XIX wieku otrzymali zlepek małych, agrarnych księstw i królestw. W związku z tym władze carskie podjęły decyzję o rozbudowie nie tylko Tbilisi ale także innych gruzińskich miast: Kutaisi, Suchumi, Poti i Batumi¹⁶¹. Fakt, że w jeszcze 1866 roku 82% mieszkańców Gruzji zamieszkiwała tereny wiejskie a mieszkańcy miast stanowili jedynie 18% unaocznia jak w dużym stopniu musiała być zaawansowana dezurbanizacja tego kraju na początku XIX wieku. Co więcej, po prawie stu latach rządów caratu na Kaukazie proporcja ta uległa zmianie – w 1897 roku ludność zamieszkująca wieś stanowiła 79% zaś miasta – 21%. Tbilisi natomiast w przeciągu XIX wieku zaczęło stanowić

¹⁵⁸ N. Sabanadze, *Globalization and Nationalism. The Cases of Georgia and the Basque Country*, Budapeszt 2010, roz. 4:

<https://books.openedition.org/ceup/573> [dostęp: 14.10.2022].

¹⁵⁹ Zob. V. Beridze, *Tbilisis khurotmodzghvreba 1801 - 1917 ts' ts'*, Tbilisi 1960; M. Pirveli, *Miasto gruzińskie w świetle europejskiej i orientalnej koncepcji urbanistycznej*, Warszawa 2001; M. Pirveli, *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 34 (2008), nr 4, s. 26-40; R. Suny, *The Mother of Cities: Tbilisi/Tiflis in the Twilight of Empire*, [w:] *City Culture and City Planning in Tbilisi. Where Europe and Asia Meet*, red. K. van Assche i in., Lewiston 2009, s. 17-58; M. Mania, *European architects in Tbilisi*, Tbilisi 2006; J. Opaska, *Działalność polskich architektów w Tbilisi w XIX i w początkach XX w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1 (2012), s. 3-34; K. Khabuliani, *Some Considerations on Aspects of Tbilisi's Identity rough Architectural Narratives*, „Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region”, 6 (2015), s. 35-50.

¹⁶⁰ V. Beridze, *L'architecture géorgienne*, „Bedi kartlisa. Revue de kartvélogie. Études géorgiennes et caucasiennes”, 25 (1968), s. 131.

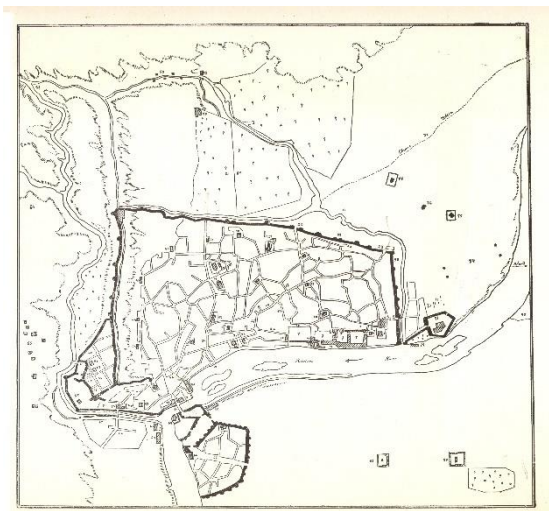
¹⁶¹ M. Pirveli, *Miasto gruzińskie...*, s. 156, 163-165.

największe skupisko populacji Gruzji – z 20 000 mieszkańców (1801 roku) rozrosło się kilkakrotnie. Pod koniec stulecia jego populacja wyniosła 159 590 mieszkańców z czego ponad 20% (36 357) stanowili Rosjanie (1897 roku). Co więcej, drugim pod względem ludności miastem Gruzji było Achalciche, które było zamieszkane jedynie przez 15 357 mieszkańców¹⁶².

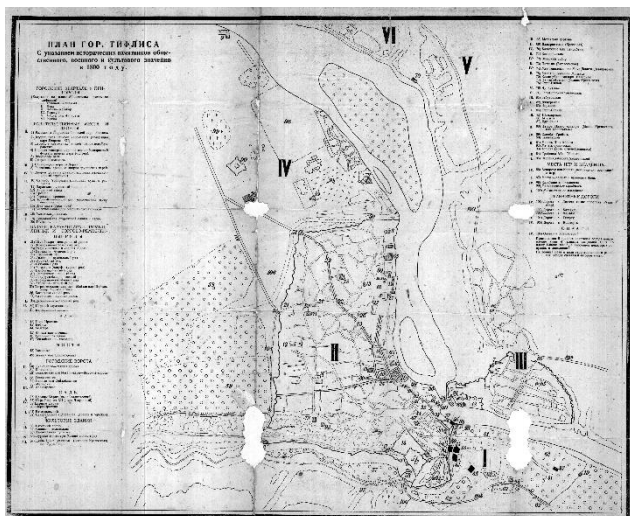
Tbilisi zostało praktycznie całkowicie zburzone w czasie perskiego najazdu pod koniec XVIII wieku przez co stanowiło łatwą do modelowania przestrzeń dla architektów i urbanistów Imperium Rosyjskiego. Administracja carska zakładała nowe komitety i ograny państwowe, które miały za zadanie zająć się kwestią przebudowy gruzińskiej stolicy i dostosować jej wygląd do standardów miast rosyjskich. Już w 1827 roku powołano do życia Komitet ds. przekształcenia miasta Tyflis w lepsze urządzenie (ros. *Komitet o provedenii goroda Tiflisa v luchsheye ustroystvo*), który działał do 1836 roku. Należy jednak pamiętać, że w latach 20. i 30. prace nad modernizacją Tbilisi postępowały stosunkowo wolno, a prawdziwy rozwój architektoniczny nastąpił w latach 40. i trwał aż do lat 60. XIX wieku. Na mocy decyzji administracji carskiej w tym czasie powołano m.in. Komisję Budowlaną Prowincji Tiflis (ros. *Tiflisskaya gubernskaya stroitel'naya komissiya*) – lata 1835-1864, Komitet organizacji miast w Gruzji (ros. *Komitet ob ustroystve gorodov Gruzii*) – lata 1836-1838, a także Komisję do rozgraniczenia i uporządkowania przedmieść miasta Tyflis (ros. *Komissiya dlya razgranicheniya i ustroystva predmestiy goroda Tiflisa*) – lata 1846-1864¹⁶³. Tym samym okres rządów Michaiła Woroncowa nie tylko spowodował istotne przemiany w życiu społeczeństwa Wicekrólestwa Kaukazu ale również wzrost i umocnienie się znaczenia głównego jego miasta – Tbilisi w polityce Imperium Rosyjskiego.

¹⁶² R. Suny, *The Mother...*, s. 21-24.

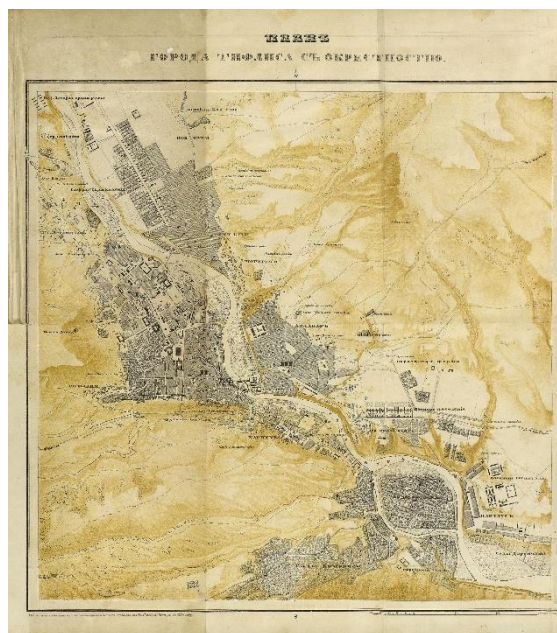
¹⁶³ V. Beridze, *Tbilisis khurotmodzghvreba...*, s. 8.

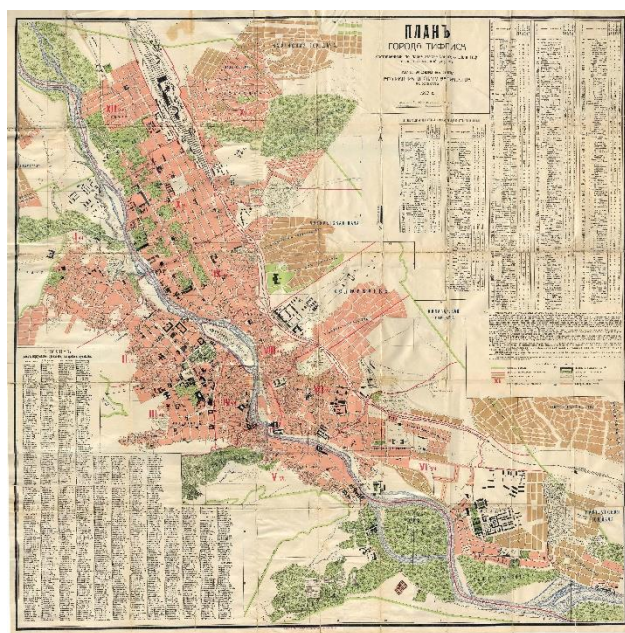
il. 8. Mapa Tbilisi, 1782
 źródło: Wikimedia Commons

il. 9. Mapa Tbilisi, 1800
 źródło: Wikimedia Commons

il. 10. Mapa Tbilisi, 1850
 źródło: Wikimedia Commons

il. 11. Mapa Tbilisi, 1913
 źródło: Wikimedia Commons

Można stwierdzić, że przebudowa Tbilisi w czasie rządów Woroncowa jest idealnym zobrazowaniem wyobrażeń i jego planów wobec regionu. Na mocy decyzji administracji namiestnika zaczęto rozszerzać miasto w kierunku północnym i zachodnim¹⁶⁴, co w konsekwencji przyniosło znaczącą zmianę w układzie urbanistycznym Tbilisi. Urzędnicy carscy postanowili wyjść poza chaotyczną, gęstą siatkę, wąskich ulic starej części śródmieścia Tbilisi, zachowując równocześnie jej pierwotny wygląd i rozpocząć proces rozbudowy poza tkanką zabytkową. Miasto zaczęto organizować u podnóża wzgórza Mtatsminda i na terenach znajdujących się przy lewym brzegu rzeki Kury. Dzięki zaplanowaniu nowej części Tbilisi od podstaw, nowopowstała tkanka miejska charakteryzuje się regularnym układem szerokich ulic oraz przemyślanym planem zagospodarowania przestrzennego. Administracja Woroncowa skoncentrowała rosyjską rozbudowę miasta wokół placu Erewańskiego [obecnie znany jako plac Wolności – dop. M. C.], a także na osiach dwóch, nowych ulic: obecnej alei Rustaweli’ego (wcześniejszy prospekt Gołowiński) oraz równoległej alei Aghmaszenebeli’ego (dawniej prospekt Woroncowa) biegnącej wzdłuż lewego brzegu Kury¹⁶⁵. W czasie carskiej rozbudowy powstały lub zostały wchłonięte do tkanki miejskiej takie dzielnice jak prawobrzeżne: Sololaki i reprezentacyjna dzielnica biegnąca wzdłuż alei Rustaweli’ego, a także lewobrzeżne: Awlabari, Elia, Czugureti, Kukia i od 1862 roku Aleksanderdorf¹⁶⁶. We wspomnieniach jednego z polskich etnografów – Mateusza Gralewskiego, który został przymusowo wcielony do armii Imperium Rosyjskiego i oddelegowany na Kaukaz, można natrafić na opis Tbilisi z 1. połowy XIX wieku: „Obecnie Tyflis zbudowany jest w stylu mieszanym, wschodnio-europejskim. Przy domach z krużgankami i z płaskimi dachami, stoją budynki jakby przeniesione z Drezna, ale i z Paryża. Wszystkich domów po obu stronach Kury liczy się około 4 tysięcy. Pomiędzy ciasnymi i krętymi ulicami wyprowadzone są i proste ulice z placami (...). Czterdzieści kilka świątyni ocalałych lub odnowionych po zburzeniach miasta, odległej sięga starożytności, a sobór sioński miał być założony jeszcze w VI wieku. Między tymi kościołami Ormianie posiadają 23, luteranie jeden i katolicy jeden [...]. Mahometanie mają tu także dwa meczety”¹⁶⁷.

Biegnące pierzejami wzdłuż szerokich alei nowopowstałe budynki nadały Tbilisi elegancki i przetworzony przez rosyjską percepcję zachodnioeuropejski styl. Miasto rozrastało się, a jego

¹⁶⁴ Ibidem, s. 25.

¹⁶⁵ M. Pirveli, *Miasto gruzińskie...*, s. 156-158, 166-167.

¹⁶⁶ Eadem, *Tbilisi – etapy...*, s. 34.

¹⁶⁷ M. Gralewski, *Kaukaz wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju-ludność-zwyczaje i obyczaje*, Lwów 1877, s. 362:

<https://polona.pl/item/kaukaz-wspomnienia-z-dwunastoletniej-niewoli-opisanie-kraju-ludnosc-zwyczaje-i,NDE5NDc0/2/#index> [dostęp, 05.10.2022].

nowoczesne dzielnice przyciągały zagranicznych mieszkańców. Rozbudowa Tbilisi przeprowadzona przez administrację i architektów carskich wprowadziła do tkanki miejskiej niespotykany wcześniej element architektoniczny jakim były wielokondygnacyjne i wielorodzinne kamienice. Budynki były projektowane według najbardziej popularnego i modnego stylu w danym momencie w głównych miastach XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego. Początkowo powstawały one w duchu rosyjskiego neoklasycyzmu, natomiast zintensyfikowanie rozbudowy miejskiej w latach 40. XIX wieku przyniosło architekturze Tbilisi realizacje eklektyczne. Kamienice zaczęto projektować w stylu neorenesansu czy neobaroku, które były wzbogacane dodatkowo elementami zaczerpniętymi z architektury islamskiej czy gotyckiej. W późniejszych latach rozwoju miasta zaczęły powstawać również realizacje utrzymane w stylu secesyjnym¹⁶⁸. Nowopowstałe pierzeje XIX-wiecznych kamienic silnie kontrastowały z zabytkowymi, niskimi domami mieszkalnymi starych dzielnic jak Kala czy Isani, a także z zabudową znajdującą się wokół siarkowych łaźni Starego Tbilisi.

Architekci, którzy brali udział w XIX-wiecznej rozbudowie stolicy Wicekrólestwa Kaukazu byli różnych narodowości: niemieckiej, szwajcarskiej czy polskiej, jednak dla większości z nich wspólnym mianownikiem było ukończenie carskich uniwersytetów. Najbardziej znanym Niemcem pracującym w XIX-wiecznym Tbilisi był Otto Jacob Simonson, który w latach 50. XIX wieku wprowadził zmiany architektoniczne m.in. w Pałacu Wicekrólestwa [al. Rustaweli 6 – dop. M. C.], czy w budynku Pierwszego Gimnazjum Klasycznego [al. Rustaweli 10 – dop. M. C.]. Innym niemieckim architektem działającym przy rozbudowie stolicy Namiestnictwa był Albert Salzman, według którego projektu wzniesiono budynek Muzeum Historii Wojska, w którym to obecnie ma swoją siedzibę Galeria Państwowa [instytucja jest oddziałem Gruzińskiego Muzeum Narodowego, al. Rustaweli’ego 11 – dop. M. C.]. W 2. połowie XIX wieku budynek drugiej opery w Tbilisi został także zaprojektowany przez architekta niemieckiego pochodzenia – Wiktora Schrötera [al. Rustaweli’ego 25 – dop. M. C.]. Ze szwajcarskich architektów należy wymienić braci Bernardacci, którzy zaprojektowali dom Zubalaszwili’ego, który jest uznawany za pierwszy neoklasycyzyzm w stolicy Gruzji¹⁶⁹. Budynek obecnie jest siedzibą Narodowego Muzeum Sztuk Pięknych im. Szalwy Amiranaszwili’ego [ul. Puszkina 2/4 – dop. M. C.].

Wśród Polaków działających w tym czasie w Tbilisi należy wymienić Józefa Panasiewicza, który w latach 1868-1886 piastował stanowisko naczelnego inżyniera guberni tbiliskiej, zaś jego działalność w stolicy Namiestnictwa obejmowała głównie prace związane z

¹⁶⁸ M. Mania, *European architects...*, s. 9.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 17-31.

uregulowaniem struktur urbanistyczno-architektonicznych w mieście. Innym Polakiem żyjącym i pracującym w XIX-wiecznym Tbilisi był Ksawery Skórzyński, który jest autorem projektu budynku egzarchatu gruzińskiego (lata 50. XIX wieku). Budynek nie zmienił swojej funkcji do czasów współczesnych i obecnie jest siedzibą patriarchatu gruzińskiego kościoła prawosławnego [budynek znajduje się przy Placu Erakliusza II 1 – dop. M. C.]. Co więcej, już pod koniec XIX wieku swoją pracę w Tbilisi rozpoczął Aleksander Szymkiewicz, który od 1891 roku piastował stanowisko architekta miejskiego. Według jego projektów powstało w mieście wiele istotnych budynków, które do czasów współczesnych pełnią ważne role w stolicy Gruzji. Należy wymienić m.in. budynek sądu gubernialnego, w którym znajduje się obecnie siedziba Sądu Najwyższego Gruzji [ul. Zubalaszwili 32 – dop. M. C.], a także szkołę muzyczną Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Muzycznego, w który współcześnie swoją działalność edukacyjną prowadzi Państwowa Akademia Muzyczna im. Wano Sarajiszwili [ul. Gribojedowa 8 – dop. M. C.]¹⁷⁰.

Zaskakującym faktem jest, że również perscy budowniczowie brali udział w carskiej rozbudowie stolicy Gruzji. Do ich szczególnych umiejętności należała nie tylko hydraulika ale również zdolność konstruowania ceglanych sklepień o dużych rozmiarach, które były wykorzystywane np. przy zadaszaniu tbiliskich karawanserajów. Do ich konstrukcji wykorzystywane były płaskie, kwadratowe cegły, które w Imperium Rosyjskim określane były mianem *cegły azjatyckiej*. Perscy budowniczowie wykazywali również imponujące umiejętności w dekoracji wnętrz nowopowstałych budynków. Ściany i sufity klatek schodowych carskich kamienic były pokrywane perskimi malowidłami inspirowanymi sztuką dynastii Safawidów lub Kadżarów. Budowniczowie dodatkowo wzbogacali wnętrza budynków lustrzanymi dekoracjami i mozaikami, dzięki którym powstawała mistyczna gra światłocieni. Za jedno z najbardziej spektakularnych dzieł dekoratorskich Persów w Tbilisi jest uznawana dekoracja wnętrza Pałacu Arsakuni, który zostały wybudowany w latach 60. XIX wieku¹⁷¹ [obecnie w budynku mieści się siedziba Państwowej Akademii Sztuk Pięknych, ul. Gribojedowa 22 – dop. M. C.].

Woroncow poświęcał szczególną uwagę dzielnicom miasta leżącym na lewym brzegu Kury: Kukia i Czugureti. W jednym z dzienników wicekróla można natrafić na jego niewielkich rozmiarów sprawozdanie z 1848 roku związane z rozbudową miasta na terenach lewobrzeżnej dzielnicy Kukia: „W ciągu ostatnich dwóch lat powstała nowa, piękna część miasta. W latach

¹⁷⁰ J. Opaska, *Działalność polskich...*, s. 10, 12, 23.

¹⁷¹ D. Khoshtaria, *Persian Master Builders in the Cities of Nineteenth Century Georgia*, „Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences”, 13 (2019), nr 2, s. 157-158.

1846, 1847, 1848 wytyczono na przedmieściach szesnaście nowych ulic podłużnych i szesnaście poprzecznych; zbudowano dwa trzypiętrowe, trzydzieści dwupiętrowych i sto pięćdziesiąt osiem piętrowych domów. Zbudowano dwie odlewnie oraz jedną cegielnię, założono dwa, nowe ogrody itp. Można by pomyśleć, że tak szybka budowa to przesada, ale jest to efekt wyeliminowania zagrożenia powodziowego¹⁷². W celu integracji terenów po obydwu brzegach rzeki: lewobrzeżnych dzielnic z rozbudowywanym centrum Tbilisi u podnóża wzgórza Mtatsminda, na mocy decyzji administracji namiestnictwa powstały nowe mosty łączące obie flanki Kury¹⁷³, czego przykładem może być most Woroncowa. Konstrukcja została zaprojektowana przez włoskiego architekta Giovanni'ego Scudieri, a jej budowa trwała od 1851 do 1853 roku¹⁷⁴. Przedsięwzięcie budowy tego mostu jest tym bardziej istotne w perspektywie rosnącego znaczenia Tbilisi w polityce Imperium Romanowów, że wraz z jego oficjalnym otwarciem stał się on największym kamiennym mostem w całej carskiej Rosji¹⁷⁵. Co ciekawe most Woroncowa został doceniony przez brytyjskiego dyplomatę i podróżnika Oliwera Wardropa: „Rzekę Kurę przecina kilka znakomitych mostów, a najlepszy z nich nosi imię księcia Woroncowa, który to w okresie swojego rządzenia dokonał wielkich rzeczy dla Zakaukazia i zyskał sobie trwałą wdzięczność wszystkich ludów powierzonych jego opiece”¹⁷⁶.

Wraz ze wzrostem znaczenia miasta i napływem nowych mieszkańców z różnych części Imperium Rosyjskiego nastąpił rozkwit kultury na południowym Kaukazie. W konsekwencji zaczął być praktykowany odmienny styl życia wzorowany na zwyczajach mieszkańców krajów zachodnioeuropejskich. W czasie zwierzchnictwa Woroncowa w 1846 roku została otwarta pierwsza, publiczna biblioteka, która w przeciągu sześciu lat zebrała ponad 13 tysięcy książek. W latach 40. XIX wieku rozpoczęła się również budowa pierwszej opery w Tbilisi, która miała wyjątkowo ważne znaczenie dla rozwoju kulturowego miasta. Pod jej budowę przeznaczono

¹⁷² V. Beridze, *Tbilisis khurotmodzghvreba...*, s. 26.

¹⁷³ Ibidem, s. 15, 26.

¹⁷⁴ L. F. Nikolai, *Kratkiye istoricheskiye dannyye o razvitii mostovogo dela v Rossii*, Petersburg 1898, s. 81: <http://gpntb.dlibrary.org/ru/nodes/1698-nikolai-l-f-kratkie-istoricheskie-dannye-o-razvitii-mostovogo-dela-v-rossii-spb-1898> [dostęp: 15.09.2022].

¹⁷⁵ A. Punin, *Arkhitektura otechestvennykh mostov*, Petersburg 1982, s. 37.

¹⁷⁶ O. Wardrop, *The Kingdom of Georgia. Notes of travel in land of women, wine, and song to which are appended historical, literary, and political sketches, specimens of the national music, and a compendious bibliography*, Londyn 1888, s. 9.

plac Erewański, zaś za koncepcję jej gmachu odpowiedzialny był wspomniany już Giovanni Scudieri¹⁷⁷, który w czasie jego projektowania współpracował Grigorijm Gagarinem¹⁷⁸.

Należy pamiętać, że nowy styl życia Gruzinów wywarł w konsekwencji wpływ na architekturę mieszkaniową, która stanowi odzwierciedlenie potrzeb jej mieszkańców. W efekcie pojawiły się rozporządzenia regulujące prawo budowlane, narzucające wygląd nowopowstałych domów czy ulic¹⁷⁹. Co więcej, poprzez wyznaczenie Tbilisi na siedzibę administracji Wicekrólestwa Kaukazu, w mieście coraz częściej zaczęły przebywać całe rodziny gruzińskiej arystokracji. Zjawisko to było konsekwencją obejmowania przez członków gruzińskiej klasy wyższej stanowisk urzędniczych i wojskowych Imperium Rosyjskiego¹⁸⁰. Ponadto, poza rozwojem architektonicznym miasta należy także pamiętać o postępującej przez cały XIX wiek rozbudowie infrastruktury kolejowej i przemysłowej. Stolica Namiestnictwa Kaukazu w 2. połowie XIX wieku została skomunikowana z Poti i Batumi¹⁸¹ co również miało znaczący wpływ na jakość życia i rozwój społeczno-kulturalny. Można stwierdzić, że dzięki działaniom administracji Woroncowa mającym na celu rozwój i rozbudowę Tbilisi, stolica Gruzji przekształciła się z azjatyckiego, feudalnego miasta na dalekich rubieżach Imperium Rosyjskiego, w nowoczesne i kosmopolityczne miasto XIX-wiecznej, carskiej Rosji.

¹⁷⁷ N. Chanishvili, *The Architecture of Tbilisi. Nineteenth-Century Architecture of Tbilisi as a Reflection of Cultural and Social History*, „Friends of Academic Research in Georgia – Research Reports” (2007), s. 9-10: <http://www.farig.org/images/pdfs/research-architecture-tbilisi.pdf> [dostęp: 15.09.2022].

¹⁷⁸ Rolę Grigorija G. Gagarina w projektowaniu budynku pierwszej tbiliskiej opery jest opisany w trzecim rozdziale niniejszej pracy: *Działalność artystyczno-badawcza Grigorija G. Gagarina na terenach dawnego Wicekrólestwa Kaukazu*.

¹⁷⁹ V. Beridze, *Tbilisis khurotmodzghvreba...*, s. 19.

¹⁸⁰ N. Chanishvili, *The Architecture...*, s. 2.

¹⁸¹ M. Pirveli, *Tbilisi – etapy...*, s. 33.

2. Grigorij G. Gagarin w służbie Imperium Rosyjskiego¹⁸²

il. 12. Joseph Karl Stieler, *Portret księcia Grigorija G. Gagarina*, ok. 1840
źródło: Wikimedia Commons

Grigorij Grigorjewicz Gagarin jest postacią wieloaspektową i wielowymiarową, a przypisanie mu jednej profesji jest zdecydowanie problematyczne. Swoje pierwsze lata życia spędził na różnych placówkach dyplomatycznych w krajach Europy Zachodniej zdobywając tam wychowanie i wykształcenie. Następnie, jeszcze jako nastolatek, młody Gagarin rozpoczął swoją służbę na rzecz Romanowów w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego, kontynuując tym samym tradycje rodzinne. W tym czasie przebywał on nie tylko w carskiej Rosji, ale również w Niemczech czy Imperium Osmańskim. Szczególną cezurą w życiu Grigorija Grigorjewicza jest jego pobyt na Kaukazie –

nie tylko w związku z rozwijającą się jego karierą w służbie Imperium Rosyjskiego, lecz także ze względu na fascynację i inspirację Gagarina architekturą, sztuką i dziedzictwem kulturowym regionu. Książę swoje dojrzałe lata spędził natomiast w Petersburgu pracując w Carskiej Akademii Sztuk (ros. *Imperatorskaya Akademiya Khudozhestv*) gdzie dzielił się swoją wiedzą z młodym pokoleniem rosyjskich malarzy, rzeźbiarzy i architektów. W tym czasie promował on również wśród studentów badania nad sztuką staroruską i bizantyjską tworząc tym samym podwaliny pod rozwój głównego ośrodka bizantyzmu w Imperium Rosyjskim jakim się stała w latach późniejszych Carska Akademia Sztuk w Petersburgu. Tym samym, trudno jednoznacznie określić, czy ten przedstawiciel XIX-wiecznej elity Imperium Rosyjskiego był dyplomatą, wojskowym czy też nauczycielem. Jednakże z całą pewnością można stwierdzić, że był nie tylko pasjonatem architektury i sztuki, ale również dobrze wykształconym amatorem-artystą oraz amatorem-architektem. Świadczą o tym jego prace: rysunki, akwarele i obrazy

¹⁸² Zob. A. Savinova, *Lermontov i khudozhnik G. G. Gagarin*, Moskwa 1948 r.; A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin: Tvorcheskij put'. Ot romantizma k russko-vizantiyskomu stilyu*, Moskwa 2001; Eadem, *Gagarin*, Moskwa 2004; Grigoriy Gagarin. *Khudozhnik i obshchestvenny deyatel'. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu so dnya rozhdeniya vitse-prezidenta Imperatorskoy Akademii khudozhestv knyazyu G. G. Gagarina. 17-18 noyabrya 2010 goda*, red. Y. Bobrov i in., Petersburg 2011; M. Gagarin, *Reminiscences of Old Russia*, Londyn 2018: https://www.forgottenbooks.com/en/readbook/ReminiscencesofOldRussia_10847666#0 [dostęp: 02.11.2022]; Gagarin, *Grigoriy Grigoryevich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar: Gaag — Gerbel*, red. N. Chulkov, Moskwa 1914, t. 4: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002897084?page=66&rotate=0&theme=white> [dostęp: 02.11.2022].

olejne, które powstawały na każdym etapie jego życia, zaś ciągła chęć pogłębiania swojej wiedzy z zakresu sztuki i budownictwa towarzyszyła mu przez wszystkie lata.

2.1. Gagarin – rodzina, edukacja oraz początki pracy w administracji carskiej

Książę Grigorij Grigorjewicz Gagarin urodził 11 maja 1810 roku (według kalendarza juliańskiego 29 kwietnia)¹⁸³ w Petersburgu w jednej z najbardziej prominentnych rodzin XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego, której historia sięga czasów Rurykowiczów. O elitarności rodu Gagarinów świadczy fakt, że można odnaleźć adnotacje o ich przodkach w wydanej pod koniec XVII wieku tzw. Aksamitnej księdze (ros. *Barkhatnaya kniga*), która stanowiła ewidencję genealogiczną najbardziej znanych oraz zasłużonych rodzin bojarskich i arystokratycznych w Rosji sprzed reform Piotra

il. 13. Grafika przedstawiająca herb rodu Gagarinów
źródło: Wikimedia Commons

Wielkiego. Według historii rodu Gagarinowie wywodzą się z książąt starodubskich, których herb został umieszczony w centralnym miejscu na tarczy herbu Gagarinów¹⁸⁴. Przez cały XIX wiek członkowie rodu stanowili elitę carskiej Rosji i zajmowali prestiżowe stanowiska w administracji, dyplomacji i wojskowości, jak również byli mecenasami i przyjaciółmi wielu ówczesnych artystów. Wśród członków rodu Gagarinów można wymienić: bliską przyjaciółkę i powierniczkę Aleksandra Puszkina – Wierę Fiodorowną Wiazemską (z domu Gagarin), jezuitę Iwana Siergiejewicza Gagarina, a także polityka, który przez lata pełnił funkcję przewodniczącego Rady Państwa Imperium Rosyjskiego – Pawła Pawłowicza Gagarina. Co więcej, nie tylko Grigorij Grigorjewicz pracował w administracji Woroncowa na Kaukazie, ale również jego krewny Aleksander Iwanowicz, który w latach 50. XIX wieku pełnił ważne funkcje w Wicekrólestwie. Początkowo służył on jako namiestnik wojskowy Kutaisi, zaś później został awansowany do rangi gubernatora wojskowego tego miasta. W 1857 roku podczas zabiegów mających na celu przeprowadzenie aneksji Księstwa Swanetii do Imperium Rosyjskiego, Aleksander Iwanowicz

¹⁸³ *Gagarin, Grigoriy...*, s. 64.

¹⁸⁴ *Gagariny*, [w:] *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, red. F. Brokgauz, I. Yefron, Petersburg 1890-1907, t. 86:

<http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Гагарины>

został śmiertelnie raniony przez Konstantina Dadeszkeliani'ego – ostatniego suwerena tych terenów z panującego rodu Dadeszkeliani¹⁸⁵. Znacząca pozycja rodu Gagarinów w społeczeństwie XIX-wiecznej Rosji jest również zauważalna w ich drzewach genealogicznych, na których widoczne są koligacje z innymi ważnymi rodami o długich tradycjach np. Obolenskich, Dołgorukowów czy Golicynów.

Grigorij Grigorjewicz Gagarin urodził się jako najstarszy syn jednego z carskich dyplomatów i męża stanu – Grigorija Iwanowicza Gagarina i Jekateriny Pietrownej Gagarin (z domu Sojmonow) – córki sekretarza stanu carycy Katarzyny Wielkiej. Z powodu charakteru pracy ojca księżę wraz z rodziną wyjechał z Imperium Rosyjskiego w wieku sześciu lat aby swoje dzieciństwo i młodość spędzić w zagranicznych placówkach dyplomatycznych w Rzymie, Paryżu¹⁸⁶ a także w Weronie. W trakcie zagranicznej służby Gagarinów, ich francuskie czy włoskie posiadłości był chętnie odwiedzane nie tylko przez innych dyplomatów i

il. 14. Karł Briułłow, *Portret Grigorija, Jewgienija, Lwa i Teofila Gagarinów*, 1824
źródło: Wikimedia Commons

¹⁸⁵ *Gagarin, Aleksandr Ivanovich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar: Gaag — Gerbel*, red. N. Chulkov, Moskwa 1914, t. 4, s. 55-56:

<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002897084?page=57&rotate=0&theme=white> [dostęp: 02.11.2022].

¹⁸⁶ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

polityków, ale również przez znanych artystów np. Fiodora Bruniego, co wskazuje na fakt, jak istotną rolę społeczną odgrywała ta rodzina także poza granicami Imperium Rosyjskiego. Goszczeni przez rodziców księcia twórcy mieli istotny wpływ na zainteresowania i dalszy rozwój artystyczny małoletniego księcia, u którego już od wczesnych lat życia dostrzegano duży talent plastyczny¹⁸⁷. Grigorij Iwanowicz wraz z małżonką, pragnąc wesprzeć naturalne zdolności syna, zatrudnili francuskiego malarza i grafika Horacego Vernetta. Artysta jako prywatny nauczyciel rysunku Grigorija Grigorjewicza miał za zadanie przeprowadzić go przez początkowe meandry sztuk plastycznych, co w efekcie przyniosło młodemu księciu podstawową i dobrze ugruntowaną wiedzę z zakresu technik malarskich i rysunku. Szczególną jednak rolę w rozwoju zdolności plastycznych i poszerzeniu horyzontów artystycznych młodego księcia odegrał Karł Briułow¹⁸⁸, bliski przyjaciel Gagarinów.

W swoich późniejszych wspomnieniach Grigorij Grigorjewicz powraca m.in. do ich pierwszego spotkania, kiedy to Briułow przybył na zaproszenie Gagarinów do ich posiadłość w Rzymie w 1823 roku – artysta w tym czasie rezydował we Włoszech w ramach stypendium Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu. Podczas wspólnego odpoczynku rodzice księcia wraz z innymi gośćmi postanowili wspólnie zorganizować amatorski spektakl, w którym, poza Karłem Briułowem i Gagarinami, wziął udział także m.in. architekt Konstantin Thon, rzeźbiarz Samuel Galberg czy malarz Sylwester Szczedrin. Przedstawienie było zadedykowane młodszemu pokoleniu książąt i miało ono na celu pobudzić wśród nich zainteresowanie językiem rosyjskim, ponieważ jak sam przytoczył we wspomnieniach Grigorij Grigorjewicz w tym czasie on i jego młodszy brat praktycznie zapomnieli swojego języka ojczystego. Co więcej, księżę był odpowiedzialny za przygotowanie scenografii do spektaklu¹⁸⁹, dzięki czemu po raz pierwszy mógł się on wykazać swoimi zdolnościami plastycznymi przed przedstawicielami środowiska artystycznego carskiej Rosji początku XIX wieku.

W wieku 13 lat Gagarin został wysłany do Sieny aby rozpocząć swoją edukację w Kolegium Tolomei¹⁹⁰, które w XIX wieku było uważane za prestiżową i elitarną szkołę z internatem. Opinia ta wynikała ze stosowanego w niej systemu edukacji uczniów – lekcje wzorowane były na wykładach uniwersyteckich a ich poziom miał odpowiadać wymogom akademickim. Dzięki temu absolwenci kolegium otrzymywali głębokie i wszechstronne wykształcenie, a także

¹⁸⁷ M. Gagarin, *Reminiscences of...*, s. 61.

¹⁸⁸ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 17-18.

¹⁸⁹ *Vospominaniya knyazya Grigoriya Grigor'yevicha Gagarina o Karle Bryullove*, Petersburg 1900, s. 7-8: http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003556160/ [dostęp: 22.03.2023].

¹⁹⁰ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

doskonale przygotowanie do rozpoczęcia karier dyplomatycznych i urzędniczych¹⁹¹. Gagarin już wtedy zaczął przejawiać głębokie zainteresowanie sztuką okresu renesansu. W jednym z listów jego autorstwa możemy natrafić na wspomnienia księcia z tego okresu: „Miałem trzynaście lat i byliśmy we Włoszech. Nie możesz sobie wyobrazić, z jaką chciwością i z jakim instynktem rzuciłem się na te wszystkie dzieła sztuki. W bardzo krótkim czasie nauczyłem się odróżniać piękno od przeciętności, poznałem nazwiska wszystkich malarzy, wszystkich rzeźbiarzy i trochę ich biografii. Mogłem prawie konkurować ze znawcami w ocenie obrazów i rzeźb. Kiedy zobaczyłem obraz zawsze mogłem nazwać malarza i prawie nigdy nie popełniałem błędów... Ta miłość przerodziła się we mnie w silną i wyjątkową pasję. Żyłem całkowicie w wieku Medyceuszy i wziąłem sobie do serca dzieła tego stulecia”¹⁹².

W czasie nastoletnich lat Grigorija Grigorjewicza, poza wyżej już wspomnianą rzymską wizytą Briułowa u Gagarinów w 1823 roku, kilka lat później miało miejsce również inne spotkanie młodego księcia z artystą (przed 1827 rokiem). Biułłow w tym czasie popadł w niełaskę miejscowego środowiska, ponieważ w bliżej nieokreślony sposób został on powiązany z samobójstwem młodej kobiety w Rzymie. Artysta uciekając przed nieprzychylną opinią udał się wraz z Gagarinami do Grottaferraty – niewielkiej miejscowości położonej niedaleko Rzymu. Grigorij Grigorjewicz wspomina, że podczas ich wspólnego czasu na włoskiej prowincji chętnie on dyskutował z artystą o sztuce – w szczególności o problematyce koloru w malarstwie¹⁹³. Omawianie najważniejszych aspektów z historii sztuki z Briułłowem, na zawsze wpłynęło nie tylko na poglądy Gagarina w kwestiach teoretycznych sztuk plastycznych, ale także na jego technikę rysunku.

Po trzech latach nauki w Kolegium Tolomei w Sienie Gagarin wyjechał w 1826 roku do Paryża gdzie w ramach kontynuacji swojej edukacji zaczął uczęszczać na wykłady m.in. z matematyki, filozofii, prawa, historii a także z budownictwa i malarstwa¹⁹⁴, a co więcej równolegle rozpoczął on również pracę w służbie dyplomatycznej Imperium Rosyjskiego we Francji na stanowisku aktuariusza¹⁹⁵. W tym czasie młody Grigorij Grigorjewicz obdarzył równie głębokim zainteresowaniem co renesans inny okres w sztuce i literaturze – romantyzm. Mając bezpośredni dostęp do zbiorów paryskich muzeów książę mógł podziwiać dzieła czołowych francuskich przedstawicieli tej epoki np. Eugène Delacroix czy Théodore Géricault,

¹⁹¹ R. Giorgi, *L'Istituto di Celso Tolomei: nobile collegio, convitto nazionale (1676-1997): un grande ente culturale senese*, Siena 2000, s. 9.

¹⁹² A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 20.

¹⁹³ *Vospominaniya knyazya*, s. 11-13.

¹⁹⁴ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

¹⁹⁵ A. Savinova, *Lermontov i...*, s. 436.

jak również przeciwstawnego romantyzmowi klasycyzmu np. Jacques-Louis David czy Jean-Auguste-Dominique Ingres. Jednak to nie francuskie malarstwo lecz grafika miała znaczący wpływ na rozwój artystyczny Grigorija Grigorjewicza¹⁹⁶. Rysunki Gagarina z tego okresu charakteryzują się próbami uchwycenia emocji i uczuć przedstawionych postaci, zaś ich tematyka odnosi się głównie do życia codziennego paryskich ulic, czego przykładem jest m.in. akwarela *Plakat dostawcy* (ros. *Razvozhik afish*) datowana na 1829 roku. Co więcej, w czasie pobytu Gagarina w Paryżu zaczęły pojawiać się w jego twórczości również karykatury, a także motywy zaczerpnięte z literatury czego przykładem jest ilustracja ze sceną dworską z *Kupca Weneckiego* Shakespeare'a¹⁹⁷.

W konsekwencji wybuchu Rewolucji Lipcowej w 1830 roku dwudziestoletni Grigorij Grigorjewicz opuścił francuską stolicę, aby wraz z matką i bratem powrócić do Rzymu, gdzie po raz kolejny spotkał się on z Briułowem. Według wspomnień księcia to właśnie w tym czasie zintensyfikowało się jego zamiłowanie do sztuki, a swoje nowe pomysły i prace zawsze przedstawiał rosyjskiemu malarzowi licząc na jego komentarze i sugestie¹⁹⁸. Wpływ Briułowa na twórczość Grigorija Grigorjewicza widoczny jest szczególnie w pracach księcia z lat 30. i 40. XIX wieku. Zastosowanie przez niego ciągłych linii o cienkim konturze oraz łączenie ich z lekkim i dokładnym cieniowaniem, nie pozostawia wątpliwości, że to właśnie Briułow był prawdziwym mistrzem w edukacji artystycznej młodego Gagarina¹⁹⁹.

il. 15. Karł Briułow, *Portret Grigorija G. Gagarina*, 1829
źródło: Wikimedia Commons

Po tym krótkim pobycie we Włoszech, w 1832 roku rodzina Gagarinów ostatecznie wraca do Petersburga. Młody książę rozpoczął pracę w Departamencie Azjatyckim Ministerstwa Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego²⁰⁰, z którym już wcześniej współpracował jako zagraniczny wysłannik we Włoszech. W ramach tej aktywności zawodowej Gagarin w 1828

¹⁹⁶ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 33-34.

¹⁹⁷ A. Savinova, *Lermontov i...*, s. 436.

¹⁹⁸ Ibidem, s. 16-17.

¹⁹⁹ A. Savinova, *Lermontov i...*, s. 433-436:

<http://feb-web.ru/feb/litnas/texts/l45/l45-433-.htm?cmd=p> [dostęp: 02.11.2022].

²⁰⁰ A. Bezgubova, *Geroy svoego...*, loc. cit.

il. 16. Grigorij G. Gagarin, *Portret młodego Turka*, ok. 1839
źródło: Wikimedia Commons

il. 17. Grigorij G. Gagarin, *Festyn w Turcji*, ok. 1839
źródło: Wikimedia Commons

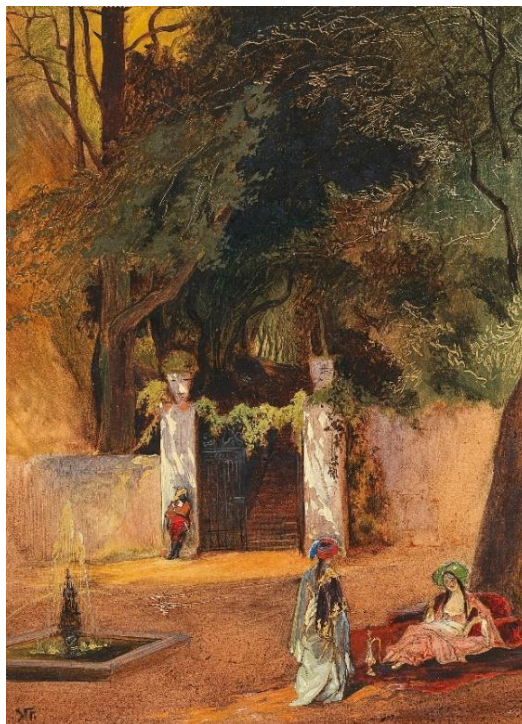
roku przyczynił się m.in. do organizacji biblioteki Wydziału Azjatyckiego tegoż ministerstwa, kiedy to na polecenie Wydziału Oświaty wysłał z Rzymu zbiór wschodnich rękopisów i miniatur pochodzących w znacznej części z kolekcji Andrieja Jakowlewicza Italińskiego – zmarłego rosyjskiego dyplomaty pełniącego służbę we Włoszech. Biblioteka tego wydziału Ministerstwa Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego miała posiadać w swoich zbiorach wszelkie potrzebne materiały do studiowania orientalistyki – języków obcych, kultury, historii, a także poezji i prozy²⁰¹. Pierwsze lata po powrocie rodziny Gagarinów do Imperium Rosyjskiego przyniosły kilka prac Grigorija Grigorjewicza przedstawiających życie codzienne poddanych Romanowów, czego przykładem są jego rysunki ukazujące praczki w trakcie pracy – *Praczki. Petersburg.* (ros. *Prachki. Peterburg.*) z przełomu 1832 i 1833 roku lub *Praczki nad rzeką Mojką w Petersburgu z 1833 roku* (ros. *Prachki na reke Moyke v Peterburge*). W tym czasie powstały także rysunki o innej tematyce rodzajowej np. *Spacer. Jekateringof.* (ros. *Progulka. Yekateringof.*) z 1834 roku, jak również weduty – *Moskwa.*

Widok na Kreml (ros. *Moskva. Vid na Kreml'*) z 1833 roku, *Sobory moskiewskiego Kremla* (ros. *Sobory Moskovskogo Kremlya*) z lat 30. XIX wieku, czy *Widok na Niżny Nowogród. Strona z albumu drogowego* (ros. *Vid Nizhnego Novgoroda. List dorozhnogo al'boma*), który jest datowany na lata 1838-1839.

Rozpoczęcie pracy w petersburskiej administracji Wydziału Azjatyckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego niestety okazało się bardzo frustrujące dla młodego księcia. Gagarin w jednym ze swoich listów do matki z 1833 roku pisał: „Jestem wyczerpany, udręczony, przygnieciony pracą; codziennie od 9 do 4 zajmuję się pracą i nawet na pięć minut nie odwracam od niej wzroku aby pisać, a i tak rzadko kiedy udaje mi się ją skończyć”. Wydaje się tym samym, że oddelegowanie Grigorija Grigorjewicza w 1834 roku na

²⁰¹ *Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya do serediny XIX veka*, red. G. Kim, P. Shastitko, Moskwa 1990, s. 160-161.

misję dyplomatyczną do Imperium Osmańskiego²⁰², musiało być dla księcia radością i wyróżnieniem. Podczas jego pobytu w osmańskiej stolicy powstało kilka rysunków i akwareli przedstawiających sceny z życia mieszkańców Konstantynopola i panoram miasta – do tej serii należą m.in. akwarele *Nasyp w Konstantynopolu* (ros. *Naberezhnaya v Konstantinopole*), *Konstantynopol. Zima. Śnieg na dachach* (ros. *Konstantinopol'. Zima. Sneg na krovlyakh*) czy rysunek *Widok na ulicę na obrzeżach Konstantynopola* (ros. *Vid ulitsy na okraine Konstantinopolya*). Następnym etapem w karierze urzędniczej młodego księcia w Ministerstwie Spraw Zagranicznych była służba dla rosyjskich carów w Monachium, gdzie od 1837 roku do 1839 roku piastował on stanowisko młodszego

il. 18. Grigorij G. Gagarin, *Kobieta na dziedzińcu osmańskiego haremu*, ok. 1839
źródło: Wikimedia Commons

sekreterza misji dyplomatycznej²⁰³. W czasie swojego pobytu w sercu Bawarii w 1839 roku Grigorij Grigorjewicz namalował niewielkich rozmiarów obraz olejny zatytułowany *Kobieta na dziedzińcu osmańskiego haremu*, który uzupełnia inskrypcja: *Dessin du P(rince) Grégoire Gagarin, secrétaire de la légation de Russie à Munich*²⁰⁴.

Po zakończeniu swojej służby dyplomatycznej w Niemczech, Gagarin powrócił do stolicy Imperium Rosyjskiego, gdzie objął posadę w kierowanym w tym czasie przez Aleksandra Czernyszowa Komitecie ds. Kaukaskich (ros. *Kavkazskiy Komitet*). Przydzielone mu zadania, Grigorij Grigorjewicz wykonywał pod zwierzchnictwem Paula von Hahna, który był odpowiedzialny m.in. za reformę finansową i administracyjną guberni kaukaskiej. Jednakże, młody książę nie piastował długo swojego stanowiska, ponieważ już w 1841 roku został on wcielony do armii Imperium Rosyjskiego i wysłany wraz z carskim wojskiem na Kaukaz²⁰⁵.

²⁰² A. Bezgubova, *Geroy svoyego...*, s. 73-74.

²⁰³ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

²⁰⁴ Obraz *Kobieta na dziedzińcu osmańskiego haremu* autorstwa Grigorija Grigorjewicza Gagarina został wystawiony na sprzedaż w austriackim domu aukcyjnym Dorotheum w 2021 roku.
zob. *Grigory Grigorievich Gagarin*, aukcja „Master Drawings, Prints before 1900, Watercolours, Miniatures”, Dorotheum 2021:

<https://www.dorotheum.com/en/1/7128994/#> [dostęp: 10.11.2022].

²⁰⁵ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

Elita XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego z dużym entuzjazmem przyjęła powrót rodziny Gagarinów do Petersburga, natomiast młody książę pomimo niezadowolenia z pracy w Wydziale Azjatyckim Ministerstwa Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego szybko odnalazł się w kręgach szlachetnie urodzonej młodzieży rosyjskiej tego czasu. Świadczyć o tym może jego przynależność do ciągle owianego tajemnicą tzw. Koła Szesnastu²⁰⁶ (nazywanego również po francusku „les Seize”)²⁰⁷, którego członkiem był także brat stryjeczny Grigorija Grigorjewicza – Iwan Siergiejewicz Gagarin. Według dostępnych, nielicznych materiałów o tym ugrupowaniu twierdzi się, że miało się ono skupiać wokół Michaiła Lermontowa – bliskiego przyjaciela Grigorija Grigorjewicza. Składało się ono z młodych, szlachetnie urodzonych studentów i oficerów armii carskiej, którzy m.in. nie popierali polityki cara Mikołaja I, znajdowali się pod silnym wpływem filozofii Piotra Czaadajewa, a także brali udział w toczącej się w tym czasie wojnie kaukaskiej²⁰⁸. Gagarinowi przypisuje się wykonanie kilku rysunków przedstawiających spotkania członków *les Seize*²⁰⁹, np. *Koło Szesnastu* (ros. *Kruzhok Shestnadsati*) z 1839 roku lub *Grupowy portret członków „Koła Szesnastu”*. *Gra w karty* (ros. *Gruppovoy portret chlenov „Kruzhka Shestnadsati”. Igra v karty*) z 1840 roku.

il. 19. Grigorij G. Gagarin, *Les Seize*, 1839
źródło: Wikimedia Commons

il. 20. Grigorij G. Gagarin, *Bal u księżąt Bariatinskih*, 1834
źródło: Wikimedia Commons

²⁰⁶ V. Korotkova, *Grigoriy Grigor'evich Gagarin v semeynom okruzenii. Tsennosti sem'i*, [w:] „Grigoriy Gagarin...”, s. 59-60.

²⁰⁷ Do *les Seize* należeli: Ksawery Branicki (1816-1879), Aleksander Nikołajewicz Dołgorukow (1819-1842), Siergiej Wasiljewicz Dołgorukow (1820-1853), Dmitrij Pietrowicz Frederiks (1818-1844), Grigorij Grigorjewicz Gagarin (1810-1893), Iwan Siergiejewicz Gagarin (1814-1882), Nikołaj Andriejewicz Gervais (1808-1841), Borys Dmitriewicz Golicyn (1819-1878), Michaił Jurjewicz Lermontow (1814-1841), Fiodor Iwanowicz Paskiewicz-Erywański (1823-1903), Aleksiej Arkadiewicz Stołypin „Mongo” (1816-1858), Andriej Pawłowicz Szuwałow (1817-1876), Piotr Aleksandrowicz Wałujew (1815-1890).

²⁰⁸ *M. Lermontov v vospominaniyakh sovremennikov*, red. V. Vatsuro i in., Moskwa 1989, s. 21-22.

²⁰⁹ J. Borsukiewicz, *Polskie kontakty Lermontowa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, 22 (1967), s. 122.

Ponadto, nowe zainteresowania młodego księcia związane z ilustracją książkową, które objawiły się w latach 30. XIX wieku również przyczyniły się do szybkiego nawiązywania przez niego kontaktów z przedstawicielami rosyjskiej elity. Miejskowa arystokracja musiała mieć wysokie mniemanie o umiejętnościach Gagarina, ponieważ jej przedstawiciele chętnie zwracali się do księcia z prośbami o ozdobienie przez niego rysunkami stron albumów czy książek znajdujących się w ich prywatnych kolekcji. Tym samym Grigorij Grigorjewicz spędzając swój czas wśród elity XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego, stał się równocześnie obserwatorem ich życia codziennego, które toczyło się m.in. w Petersburgu czy w Moskwie. Potrzebę uwiecznienia swoich doświadczeń towarzyskich przekładał on na rysunki i akwarele, na których ukazywał sceny z balów czy innych wydarzeń²¹⁰. Za przykład prac o tej tematyce może służyć nie tylko rysunek *Puszkina w kręgu przyjaciół* z 1832 roku (ros. *Pushkin v krugu znakomykh*), ale również akwarele *Śniadanie we wnętrzu podmiejskiego pałacu* (ros. *Zavtrak v inter'yere prigorobnogo dvortsa*) z przełomu 1832 i 1833 roku, czy *Bal u księżąt Bariatinskih* z 1834 roku (ros. *Bal u knyazey Baryatinskikh*).

Fascynacja Gagarina ilustracją książkową spowodowała również nawiązanie przez młodego księcia kontaktów z czołowymi literatami ówczesnej carskiej Rosji. Świadczy o tym jego współpraca z Aleksandrem Puszkinem (Grigorij Grigorjewicz podjął się wykonania ilustracji do takich utworów jak: *Dama Pikowa*, *Ruslan i Ludmiła*²¹¹ czy *Bajka o carze Saltanie*²¹²), czy Michaiłem Lermontowem (książkę zilustrował jego wiersz *Sen*²¹³, który jest datowany na przełom 1830 i 1831 roku). Z kolei Władimir Sołłogub natchniony pracami Gagarina napisał powieść *Tarantas*, która została opublikowana w 1840 roku. Co więcej sam pisarz w jednej ze swoich wypowiedzi potwierdził, że został on zainspirowany twórczością księcia: „Ogólnie rzecz biorąc, wszystko, co pisałem, było okazjonalne, na zamówienie – na akcje charytatywne, do albumów itp. *Tarantas* został napisany jako tekst do rysunków księcia Gagarina, *Aptekarza – prezent dla Smirdina*”²¹⁴. Ciekawym faktem jest, że popularność ilustracji książkowych wykonanych przez Grigorija Grigorjewicza przetrwała także próbę czasu. W 1910 roku w podmoskiewskim Pałacu Ostankino została zorganizowana wystawa prezentująca prace księcia w tym zakresie²¹⁵.

²¹⁰ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 38, 46, 49-51.

²¹¹ A. Bezgubova, *Geroy svoego vremeni*, „Zhurnal Academia”, 2 (2012), s. 73.

²¹² A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 55.

²¹³ *M. Lermontov v...*, s. 607.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 346.

²¹⁵ *May-iyun' Ostankino, Podmoskovnaya grafa A. D. Sheremeteva [Vrangel' H. N.] Vystavka risunkov i etyudov kn. G. G. Gagarina / Podp.: B. N. V. — Kuz'min Ye. M. Vse to zhe, [w:] Staryye Gody Khronologicheskaya Rospis' Soderzhaniya 1907-1916*, red. F. Lur'ye, Petersburg 2014, s. 73: https://imwerden.de/pdf/starye_gody_ropis_soderzhaniya_1907-1916_2007__ocr.pdf [dostęp: 23.12.2023].

Wcześniej już wspomniane *Koło Szesnastu* wpłynęło również na życie uczuciowe Gagarina. Po rozpoczęciu służby wojskowej w armii Imperium Rosyjskiego, Grigorij Grigorjewicz w wieku 33 lat (1843 roku) poślubił o jedenaście lat młodszą siostrę jednego z członków ugrupowania – księżniczkę Annę Nikołajewną Dołgorukową. Małżeństwem byli oni jedynie dwa lata, ponieważ żona Gagarina zmarła kilka dni po porodzie córki²¹⁶ – Jekateriny Grigoriewnej. Grigorij Grigorjewicz ożenił się ponownie w 1847 roku z również o jedenaście lat młodszą Sofią Andriejewną Daszkową, która pełniła w tym czasie funkcję damy dworu Marii Aleksandrownej – żony przyszłego cara Aleksandra II. Ślub pary odbył się w Darmstadt. Jednym ze

il. 21. Grigorij G. Gagarin, *Portret Sofii Andriejewnej Gagarin*, 1849
źródło: Wikimedia Commons

świadców tego wydarzenia był Fiodor Tiutczew, który opisał pannę młodą w liście zaadresowanym do swojej żony w następujący sposób: „Dziś Żukowski jest obecny na ślubie Grigorija Gagarina, który żeni się z najbardziej śniadą dziewczyną, jaką kiedykolwiek widziałem”²¹⁷. Elita Imperium Rosyjskiego postrzegала Sofię Andriejewną jako kobietę inteligentną, o nienagannych manierach oraz pełną gracji, zaś pokochanie przez nią córki Gagarina z pierwszego małżeństwa jak własnego dziecka unaocznia jej łagodne uosobienie i wrażliwość. Związek Grigorija Grigorjewicza z Sofią Andriejewną był zapewne udany, gdyż księżna będąc jego żoną urodziła jeszcze trzech synów i trzy córki²¹⁸.

2.2. Służba Gagarina w wojsku i administracji Imperium Rosyjskiego na Kaukazie do 1848 roku

Jak już wcześniej wspomniano Grigorij Grigorjewicz został wcielony do armii Imperium Rosyjskiego w 1841 roku i oddelegowany na północne tereny Kaukazu, gdzie pod dowództwem Aleksandra Czernyszowa brał udział w tłumieniu buntu górali w Dagestanie oraz

²¹⁶ V. Korotkova, *Grigoriy Grigor'yevich...*, s. 60.

²¹⁷ *Pis'ma F. I. Tyutcheva k yego vtoroy zhene, urozh. bar. Pfeffel'. (1840-1853)*, Petersburg 1914, s. 25-26: http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004183660/ [dostęp: 23.12.2022].

²¹⁸ D. Blagovo, *Rasskazy babushki. Iz vospominaniy pyati pokoleniy, zapisannyye i sobrannyye yeye vnukom D. Blagovo*, Moskwa 2014, s. 222.

uczestniczył w rosyjskim pogromie Czerkiesów²¹⁹. Poza księciem, w tym samym czasie, swoją służbę wojskową na tych terenach odbywali także inni członkowie tajnego stowarzyszenia *Koła Szesnastu* – Michaił Lermontow, Aleksander Nikołajewicz Dołgorukow, Siergiej Wasiljewicz Dołgorukow, Dmitrij Pietrowicz Frederiks i Aleksiej Arkadiewicz Stołypin zwany również „Mongo”²²⁰.

Służba Gagarina w carskiej armii podczas wojny kaukaskiej okazała się dla niego możliwością zdobycia nowych doświadczeń, jak również wykazania się odwagą i umiejętnościami wojskowymi w zmaganiach militarnych. Pobyt księcia na Kaukazie przyniósł mu w efekcie odznaczenie dwoma orderami – orderem św. Anny²²¹ trzeciej klasy i orderem św. Stanisława²²² trzeciej klasy. Pierwsze z wymienionych odznaczeń Grigorij Grigorjewicz otrzymał w 1841 roku za udział w walkach z Czerkiesami. W konsekwencji tego wyróżnienia książę nie tylko został awansowany na porucznika w Lejb-Gwardyjskim Pułku Huzarów Jego Wysokości (ros. *Gusarskiy leyb-gwardii polk Yego Velichestva*) ale także objął on stanowisko

il. 22. Grigorij G. Gagarin, *Portret sluzi M. Y. Lermontowa Kristofora Sanikidze*, 1841

źródło: Wikimedia Commons

administracyjne w Ministerstwie Wojennym Imperium Rosyjskiego. W tym samym roku, trzydziestoletni Gagarin otrzymał również drugie z wymienionych odznaczeń – order św. Stanisława. Zostało mu przyznane za zasługi wedrażaniu nowego systemu administracyjnego w guberni kaukaskiej według reformy Paula von Hahna. W 1842 roku w wyniku kolejnego awansu Grigorij Grigorjewicz objął stanowisko sztabsrotmistrza, zaś już rok później, w 1843

²¹⁹ Gagarin, Grigoriy..., loc. cit.

²²⁰ J. Borsukiewicz, *Polskie kontakty...*, s. 122-123.

²²¹ Order św. Anny (ros. *Order cv. Anny*) – order został ustanowiony w 1735 roku jako odznaczenie księstwa holsztyńsko-gottorpskiego, zaś na mocy dekretu cara Pawła I w 1797 roku został on wcielony do systemu odznaczeń Imperium Rosyjskiego. Order posiadał rangi w postaci czterech klas i znajdował się na piątym miejscu w hierarchii carskich odznaczeń. Był on nadawany cywilom, wojskowym oraz cudzoziemcom. Motyw orderu św. Anny pojawia się w opowiadaniu Antona Czechowa *Anna na szyję* (ros. *Anna na sheye*) z 1895 roku;

zob. R. Werlich, *Russian Orders, Decorations and Medals*, Waszyngton 1981, A. Chekhov, *Anna na sheye*, 1895: https://rusneb.ru/catalog/010000_000060_ART-41395221-70de-4211-988c-ed66971cba32/ [dostęp: 23.12.2022].

²²² Order św. Stanisława – polski order o historii sięgającej czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, który w 1831 roku na mocy dekretu cara Mikołaja I został wcielony do systemu odznaczeń Imperium Rosyjskiego. Order posiadał rangi w postaci czterech klas i znajdował się na szóstym (najniższym) miejscu w hierarchii carskich odznaczeń;

zob. R. Werlich, *Russian Orders...*, Z. Dunin-Wilczyński, *Order Św. Stanisława*, Warszawa 2006.

roku po raz kolejny Romanowowie docenili jego służbę, honorując księcia przyznaniem mu tytułu *Fligel'-adyutant*²²³ armii carskiej²²⁴.

Gagarin, który za pomocą rysunków i akwareli uwieczniał sceny z życia elity XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego, także podczas swojej służby wojskowej na Kaukazie był obserwatorem otaczającej go rzeczywistości – to właśnie w tym czasie powstały pierwsze portrety lokalnej ludności jego autorstwa np. *Portret slugi M. Y. Lermontowa Kristofora Sanikidze* (ros. *Portret slugi M. Y. Lermontova Kristofora Sanikidze*) z 1841 roku. Z tego okresu pochodzą również prace ze scenami rodzajowymi przedstawiającymi codzienne życie mieszkańców regionu w czasie toczącej się wojny kaukaskiej np. *Lezginka. Wieczór u kapitana rosyjskiej armii Ali-Sultan-Beka Mehtuliyskiego w Kara-Szura w Dagestanie* (ros. *Lezginka. Večer u kapitana russkoy sluzhby Ali-Sultan-Beka Mekhtuliskogo v Kara-Shure, v Dagestane*). Co więcej, w czasie swojego pierwszego pobytu na tych terenach udało się Grigorijowi Grigorjewiczowi także nawiązać bliskie kontakty z członkami lokalnej arystokracji o czym świadczą wykonane przez niego portrety przedstawicieli rodów takich jak Orbeliani czy Sologaszwili, np. rysunki z portretami Mariam i Anastazji Orbeliani – obie prace są datowane na początku lat 40. XIX wieku, a także portret wykonany w technice mieszanej (akwarela

il. 23. Grigorij G. Gagarin, *Portret księżniczki Marty Sologashvili*, 1842
źródło: Wikimedia Commons

połączona z gwaszem) księżniczki Marty Sologashvili z 1842 roku. Ponadto, Gagarin nie ograniczał się jedynie do odkrywania terenów północnokaukaskich regionu oraz Gruzji, ale udał on się również do Armenii oraz Azerbejdżanu, gdzie przemierzał ulice Erewania (np. obraz *Karawanseraj w Erewaniu* oraz obraz *W środku perskiego meczetu w Erewaniu. Wieczór podczas Ramadanu* – oba płótna datowane są na lata 40. XIX wieku), a także obserwował miejscowe zwyczaje związane z kultem ognia [np. rysunek barwiony sepią *Zaratusztriańska świątynia ognia Ateszguh (nieдалеко Baku)* z lat 40. XIX wieku].

Wszystkie wymienione prace przedstawiają motywy, które były szczególnie istotne w rozwoju artystycznym Gagarina. Portrety czy sceny rodzajowe ukazujące życie

²²³ Nieprzetłumaczalny na język polski, stopień wojskowy nadawany oficerom armii carskiej służącym w orszaku cara Imperium Rosyjskiego (ros. *Svita Yego Imperatorskogo Velichestva*).

²²⁴ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

codzienne lub zwyczaje Kaukazu stanowiły ważny element w późniejszych, autorskich publikacjach księcia, których głównym celem było zaprezentowanie a także przybliżenie kultury i dziedzictwa regionu w Imperium Rosyjskim, jak również w krajach zachodnioeuropejskich. Analizując portrety mieszkańców Kaukazu powstałe w czasie pierwszego pobytu Grigorija Grigorjewicza na tych terenach, można zauważyć, że ich bohaterowie zostali ukazani z delikatnym rysem psychologicznym, jednak dostrzegalny jest również dystans pomiędzy artystą a jego modelami. Dotyczy to także scen rodzajowych powstałych w tym czasie, ponieważ przypominają one bardziej wizualne sprawozdania z toczącego się życia, niż próby zagłębienia się w skomplikowaną strukturę społeczną i w zwyczaje regionu.

W czasie pobytu Grigorija Grigorjewicza na Kaukazie powstały również serie prac przedstawiających panoramy górskie np. akwarela z 1841 roku *Położenie wsi Chirkej* (ros. *Pozitsiya aula Chirkey*), weduty np. akwarela *Widok Tbilisi* (ros. *Vid Tiflisa*), a także ukazujące codzienność w obozach wojskowych armii carskiej np. *Obóz w pobliżu Akhatli* (ros. *Lager' bliz Akhatli*) z 1841 roku. W większości prace Gagarina pochodzące z lat służby wojskowej na Kaukazie charakteryzują się wysokim poziomem artystycznym, zaś sposób ich opracowania świadczy o posiadaniu odpowiedniej techniki i wprawy w wykonywaniu studiów natury jak i postaci ludzkich. Jednak ograniczanie się Grigorija Grigorjewicza do małych form świadczy o niepewności księcia wobec swoich umiejętności artystycznych²²⁵. Ponadto, podczas

pierwszego pobytu Gagarina na Kaukazie powstała również wspólna praca Lermontowa (który zajął się rysunkiem) i Grigorija Grigorjewicza (odpowiedzialnego za malunek akwarelą), zatytułowana *Potyczka w górach* (*Stychka v gorakh*) datowana na lata 40. XIX wieku. Według źródeł akwarela ta została oddana do zbiorów Muzeum Lermontowa w Moskwie w 1882 roku przez Dmitrija Stołypina²²⁶ – młodszego brata Aleksieja Stołypina zwanego „Mongo”.

il. 24. Grigorij G. Gagarin/ Michaił J. Lermontow, *Potyczka w górach*, lata 40. XIX wieku
źródło: Wikimedia Commons

²²⁵ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 151.

²²⁶ M. Lermontov..., s. 23.

Zastanawiające są same odczucia Gagarina w stosunku do wojny kaukaskiej. Można wnioskować, że ze względu na powszechnie panujące wyobrażenie o tym regionie jako tajemniczej i egzotycznej krainie, odkrycie przez Grigorija Grigorjewicza brutalnej rzeczywistości wojny kaukaskiej mogło zszokować i wzbudzić u niego silne emocje. Przedłużające się krwawe walki, które nie przynosiły realnych efektów, masowe pogromy lokalnej ludności oraz wysoka śmiertelność wśród żołnierzy rosyjskich nie pokrywały się z opisami fascynujących przygód bohaterów poematów ówczesnych literatów np. Bestużewa. Na podstawie wspomnień weteranów wojny kaukaskiej, można stwierdzić, że takie odczucia panowały wśród wielu rosyjskich żołnierzy. Na romantyczne wyobrażenie o regionie miała również wpływ odległość geograficzna miejsc toczących się walk, która powodowała, że mieszkańcy europejskiej części Imperium Rosyjskiego odbierali wojnę kaukaską jako daleki konflikt na obrzeżach ich ojczyzny. Powszechny brak świadomości o brutalności potyczek żołnierzy rosyjskich z północnokaukaskimi góralami objawiał się chociażby w listach matek niesfornych młodzieńców, które zwracały się z prośbami do oficerów armii carskiej aby ich synowie zostali oddelegowani właśnie na tę wojnę²²⁷. Jednakże, są to jedynie domysły oparte na wspomnieniach innych uczestników tego konfliktu, ponieważ prywatnych komentarz Grigorija Grigorjewicza na ten temat nie udało się odnaleźć.

Kolejna delegacja Gagarina na Kaukaz w ramach jego służby na rzecz Imperium Rosyjskiego miała miejsce w 1848 roku, kiedy to książę został przydzielony do pracy w administracji Wicekrólestwa Kaukazu, nad którym władzę w tym czasie sprawował rezydujący w Tbilisi Michaił Woroncow. Do obowiązków Grigorija Grigorjewicza miały należeć kwestie artystyczno-naukowe regionu²²⁸, które wywarły nie tylko ogromny wpływ na jego rozwój artystyczny ale również pozwoliły księciu na zdobycie dogłębnej wiedzy o historii i dziedzictwie tych terenów. Wraz z przejściem Michaiła Woroncowa na emeryturę, a także objęciem stanowiska namiestnika Kaukazu przez Nikołaja Murawjowa, Gagarin podjął decyzję o zakończeniu swojej siedmioletniej służby. Powrócił on w 1855 roku do Petersburga gdzie rozpoczął się jego kolejny etap w życiu jakim była praca naukowo-dydaktyczna w Carskiej Akademii Sztuk.

²²⁷ Zob. A. Zisserman, *Dvadtsat' pyat' let na Kavkaze. 1842-1851*, Petersburg 1879; *Lisitsyna G.G. Darginskaya - ekspeditsiya 1845 g. v memuarakh sovremennikov*, „Darginskaya tragediya”, Petersburg 1845; *D. A. Milyutin. Vospominaniya. 1816-1843*, red. G. Khristiani, Moskwa 1997; *D. A. Milyutin. Vospominaniya. 1860-1862*, red. G. Khristiani, Moskwa 1999; *D. A. Milyutin. Vospominaniya 1843-1856*, red. G. Khristiani, Moskwa 2000.

²²⁸ Poczynania Grigorija Grigorjewicza Gagarina w tym zakresie zostały szczegółowo opisane w trzecim rozdziale niniejszej pracy: *Działalność artystyczno-badawcza Grigorija G. Gagarina na terenach dawnego Wicekrólestwa Kaukazu od 1848 roku*.

2.3. Działalność dydaktyczno-naukowa Gagarina w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu²²⁹

Grigorij Grigorjewicz zaczął być traktowany jako kluczowa postać nowego dyskursu dotyczącego postrzegania sztuki i dziedzictwa chrześcijaństwa wschodniego już pod koniec lat 40. XIX wieku, a jako członek Towarzystwa Zachęty Artystów (ros. *Obshchestvom Pooshchreniya Khudozhnikov*)²³⁰ swoje działania w carskim środowisku artystycznym rozpoczął zanim jeszcze na stałe powrócił z Tbilisi do Petersburga. Najstarsza córka cara Mikołaja I – wielka księżna Maria Nikołajewna zainspirowana pracami Gagarina prezentującymi zabytki i architekturę Kaukazu, zaproponowała aby to właśnie książę zorganizował w ramach działalności Carskiej Akademii Sztuk klasę malarstwa ikonowego, na którą to miało być przeznaczone finansowanie w wysokości 400 rubli rocznie. Niestety pomysł ten nie przypadł do gustu profesorom uczelni, którzy podnosili, że malarstwo ikonowe poprzez swój schematyczny i jednorodny charakter nie wywarłoby realnego wpływu na umiejętności młodych adeptów sztuki. Pomimo więc oficjalnego rozpoczęcia działalności, warsztat malowania ikon nie zyskał rozgłosu i zainteresowania ze strony studentów na takim poziomie jakiego pragnął Gagarin. Książę jednak nie zniechęcił się i kontynuował swoje działania mające na celu szerzenie zainteresowania sztuką staroruską oraz bizantyńską – sprowadzał on do carskiej stolicy francuskojęzyczne eseje o dziedzictwie Cesarstwa Bizantyńskiego także regularnie rozbudowywał swoją prywatną kolekcję ikon pochodzących z różnych epok historycznych. W 1851 roku Grigorij Grigorjewicz zwrócił się do innych członków Towarzystwa Zachęty Artystów z prośbą o wsparcie i pomoc w zorganizowaniu muzeum ikon, które miało działać przy wyżej już wspomnianym warsztacie ikonopisarstwa Carskiej

²²⁹ Zob. Ye. Litovchenko, L. Polyakova, *Akademiya khudozhestv. Istoriya povsednevnosti v vospominaniyakh i izobrazheniyakh sovremennikov. XIX — nachalo XX v.*, Petersburg 2013; S. Kondakov, *Yubileynny spravochnik Imperatorskoy Akademii khudozhestv. 1764-1914*, Petersburg 1914; Ye. Kirichenko, G. G. Gagarin – vitse--prezident Imperatorskoy Akademii khudozhestv, [w:] „Grigoriy Gagarin...”, s. 17-31; N. Pivovarova, *Khristianskiye drevnosti v Sankt-Peterburge: iz istorii sobiraniya i muzeyefikatsii pamyatnikov tserkovnoy stariny*, „Voprosy muzeologii”, 1 (2011), 57-66; Eadem, *Kolleksiya reznogo dereva Russkogo muzeya osnovnyye etapy formirovaniya*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedeniye”, 2 (2013), s. 147-160; S. Dmitriyev, *K istorii razvitiya idei sozdaniya Rossiyskogo natsional'nogo muzeya v XIX v. Kontseptsiya knyazy G.G. Gagarina (1855 g.)*, [w:] *Sobor lits*, red. M. Piotrovskiy i in., Petersburg 2006, 118-125.

²³⁰ Towarzystwo Zachęty Artystów (ros. *Obshchestvom Pooshchreniya Khudozhnikov*), od 1882 roku Cesarskie Towarzystwo Zachęty Sztuki (ros. *Imperatorskoye Obshchestvo Pooshchreniya Khudozhestv*) – działające w Petersburgu stowarzyszenie dydaktyczno-artystyczne mające na celu wspieranie rozwoju różnych dziedzin sztuk pięknych, upowszechniania wiedzy artystycznej, a także edukacji artystów i rzeźbiarzy. Założone w 1820 roku przez rosyjskich mecenasów sztuki, m.in. przez członka rodu Gagarinów – Iwana Aleksiejewicz (1771-1832) działało do 1929 roku;

zob. L. Tyukhina, *Imperatorskoye obshchestvo pooshchreniya khudozhestv v nachale pervoy mirovoy voyny*, „Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena”, 63 (2008), z. 1, 360-367; A. Savkina, *Vklad dinastii Romanovykh v vozrozhdeniye russkikh khudozhestvennykh traditsiy*, „Traditsionnoye prikladnoye iskusstvo i obrazovaniye”, 1 (2019), 78-83.

Akademii Sztuk. Propozycja Gagarina okazała się na tyle ciekawa, że w efekcie zapadła decyzja o utworzeniu muzeum prezentującego zbiory sztuki chrześcijaństwa wschodniego w Rosji²³¹.

Zakończenie służby Gagarina w tbiliskiej administracji Wicekrólestwa Kaukazu i jego powrót do Petersburga pokryły się w czasie ze zmianami w zarządzie Carskiej Akademii Sztuk. Piastujący od 1843 roku stanowisko prezydenta uczelni – Maksymilian de Beauharnais, zmarł w 1852 roku w wieku 35 lat na gruźlicę, owdawiając równocześnie wielką księżną Marię Nikołajewną. W tym samym roku został wydany carski dekret mówiący, że: „Jej Carskiej Wysokości, ukochanej córce, Wielkiej Księżnej Marii Nikołajewnej nakazujemy, aby została Prezydentem Carskiej Akademii Sztuk”²³². Decyzja o przekazaniu władzy nad uczelnią najstarszej córce cara Mikołaja I rozpoczęła okres licznych zmian i reform w sposobie nauczania i administrowania Akademią. Gagarin, który nie tylko żył w zażyłych relacjach z członkami domu carskiego, cieszył się także szerokim uznaniem w środowisku XIX-wiecznej elity Imperium Rosyjskiego za swoje umiejętności artystyczne i wiedzę zdobytą na Kaukazie. W związku z tym Maria Nikołajewna uznała Grigorija Grigorjewicza za odpowiednią osobę do przeprowadzenia gruntownych zmian nie tylko w funkcjonowaniu uczelni ale również w jej środowisku akademickim. Z tego powodu podjęła ona działania mające na celu mianowanie księcia na stanowisko wiceprezydenta Carskiej Akademii Sztuk. Poglądów wielkiej księżnej nie podzielała jednak starszyzna uczelniana stawiając Gagarinowi zarzut, że nie zdobył on nigdy akademickiego wykształcenia artystycznego, a jako artysta-amator nie posiadał odpowiedniej wiedzy z zakresu administracji akademickiej i pedagogiki²³³. Po czterech latach działalności księcia jako doradcy „przy prezydencie” Carskiej Akademii Sztuk, Marii Nikołajewnej udało się ostatecznie zrealizować swoje zamiary wobec Grigorija Grigorjewicza i w 1859 roku nastąpiło ostateczne mianowanie go na stanowisko wiceprezydenta uczelni. Księżę postawił za główny cel swojej wiceprezydentury wspieranie z poziomu akademickiego procesu odbudowywania rosyjskiej sztuki narodowej.

²³¹ Ye. Litovchenko, L. Polyakova, *Akademiya khudozhestv...*, s. 103-104.

²³² S. Kondakov, *Yubileyny spravochnik...*, s. 44:

<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004180465?page=56&rotate=0&theme=white> [dostęp: 24.12.2022].

²³³ Ye. Litovchenko, L. Polyakova, *Akademiya khudozhestv...*, loc. cit.

2.3.1. System edukacji w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu w XIX wieku a reformy Gagarina

Carska Akademia Sztuk w Petersburgu rozpoczęła swoją działalność dydaktyczną w 1757 roku jako Akademia Trzech Najszlachetniejszych Sztuk (ros. *Akadémiya Trokh Znatnéyshikh Khudózhestv*). W 1764 roku na skutek starań carycy Katarzyny Wielkiej przemianowano ją na Carską Akademię Sztuk i nadano jej autonomię oraz inne przywileje uczelniane. Wzorowana na Królewskiej Akademii Malarstwa i Rzeźby w Paryżu, petersburska uczelnia zyskała na przełomie XVIII i XIX wieku międzynarodową renomę, zaś reprezentowany przez nią poziom nauczania pozwalał na konkurowanie z zachodnioeuropejskimi akademiami, czego przykładem mogą być jej relacje z Królewską Akademią Sztuk Pięknych w Londynie²³⁴. XVIII wiek w efekcie przyniósł jej prestiż i miano jednej z najbardziej elitarnych szkół artystycznych w tym regionie Europy²³⁵.

Podobnie jak uczelnie zachodnioeuropejskie, Carska Akademia Sztuk w Petersburgu także szeroko promowała rywalizację i konkurencję pomiędzy studentami – praktyka ta sięga czasów XVI-wiecznej Akademii Carraccich w Bolonii. Na petersburskiej uczelni system nagród był nader rozbudowany, zaś gratyfikacje za najlepsze osiągnięcia różniły się w zależności od dziedziny, np. dwa razy w roku studenci malarstwa i rzeźby otrzymywali na drodze konkursu nagrody pieniężne, natomiast adepci architektury taką możliwość mieli jedynie raz w roku. Dorocznie były przyznawane również złote medale architektoniczne za znaczące postępy w mechanice oraz malarskie za m.in. innowacyjne podejście do ekspresji w dziele sztuki lub za nienaganne przedstawienie ludzkiej postaci²³⁶. Najwyższą rangą była jednak nagroda odbycia zagranicznego wyjazdu studyjnego, na którym adepci sztuki z petersburskiej uczelni mogli pogłębiać swoją wiedzę oraz doskonalić warsztat²³⁷.

Cechą charakterystyczną dla sposobu nauczania na Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu był indywidualny kontakt pomiędzy mistrzem a uczniem, a rozwiązanie to było ewenementem wśród europejskich szkół artystycznych. Pomimo swojej innowacyjności uczelnia na przełomie XVIII i XIX wieku popadła w problemy finansowe. Zostały one rozwiązane dopiero w momencie objęcia Akademii patronatem przez cara Mikołaja I, który zaczął wprowadzać

²³⁴ Zob. R. Blakesley, *Cultural Leadership and International Dialogue between the London and St Petersburg Academies of Art, 1757–1805*, „The Slavonic and East European Review”, 92 (2014), nr 1, 1-24.

²³⁵ J. Howard, *East European Art 1650-1950*, Oksford 2006, s. 53.

²³⁶ Y. Arutyunyan, *Konkursy, nagrody i premii v pedagogicheskoy praktike Akademii khudozhestv*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 1 (2014) s. 140.

²³⁷ O. Matushchak, *Izmeneniye syuzhetov russkoy zhivopisi pod vliyaniyem khudozhnikov – pedagogov Imperatorskoy Akademii khudozhestv*, „Vestnik Instituta mirovykh tsivilizatsiy”, 15 (2017), z. 1, s. 166.

istotne zmiany mające na celu modernizację instytucji. Wśród reform znalazły się m.in. regulacje dotyczące realizacji programu nauczania przez ucznia – studenci nie byli ograniczani ramami czasowymi na studiach, a także pojawił się obowiązek wyboru przez studenta jednego profesora, przy którym rozwijałby swój warsztat²³⁸.

Wraz ze zmianami, które nastąpiły w zarządzie Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu oraz na carskim tronie, pojawiła się również potrzeba sformułowania nowego statutu uczelni, który odzwierciedlałby nowy kierunek nauczania. Opracowanie tego dokumentu zostało powierzone doświadczonemu carskiemu urzędnikowi – Iwanowi Arapetowowi, który w kwestiach artystycznych był merytorycznie wspierany przez Gagarina oraz Fiodora Lwowa – sekretarza Towarzystwa Zachęty Artystów. Prace nad nowym statutem rozpoczęły się w 1857 roku, a ich końcowy efekt został zaprezentowany Radzie Carskiej Akademii Sztuk, której członkowie (pomimo wielkiej niechęci do proponowanych zmian) zaakceptowali nową formę dokumentu²³⁹ w 1859 roku.

il. 25. AN, *Portret księcia Grigorija G. Gagarina*, lata 60. XIX wieku
źródło: Wikimedia Commons

Na podstawie nowego statutu edukację na Akademii mogły rozpocząć osoby pomiędzy 16 a 20 rokiem życia (w tym kobiety), zaś program studiów składał się z trzech bloków – w ramach pierwszych dwóch młodzi adepci sztuki odbywali obowiązkowe zajęcia artystyczne i ogólnokształcące, natomiast trzeci blok był poświęcony na doskonalenie umiejętności na wybranej przez nich specjalizacji. Co więcej, do udziału w zajęciach byli dopuszczani także wolni słuchacze²⁴⁰. Struktura Akademii została oparta na dwóch wydziałach: malarstwa i rzeźby oraz architektury. Studentom pierwszego z wymienionych wydziałów została narzucona hierarchia tematów, według której faworyzowane były motywy pochodzące z Biblii, *Iliady* Homera oraz *Metamorfoz* Owidiusza. Prace odnoszące się do rosyjskiego dziedzictwa i historii miały zaś być merytorycznie oparte na trzech obowiązkowych lekturach: *Starożytna Historia Rosji od początku narodu rosyjskiego do śmierci Wielkiego Księcia Jarosława I czyli do 1054 roku*. Michaiła Łomonosowa, *Historia rosyjska od czasów najdawniejszych* Michaiła

²³⁸ I. Tatarinova, *The Pedagogic Power of the Master. The Studio System at the Imperial Academy of Fine Arts in St. Petersburg*, „The Slavonic and East European Review”, 83 (2005), nr 3, s. 473, 478-480.

²³⁹ Ye. Litovchenko, L. Polyakova, *Akademiya khudozhestv...*, s. 104-105.

²⁴⁰ Ye. Kirichenko, *G. G. Gagarin – vitse-prezident...*, s. 22.

Szczerbatowa oraz *Synopsis lub krótki opis z różnych kronikarzy* Innocentego Gizela²⁴¹. Architektom narzucono obowiązkowe zajęcia z chemii, fizyki oraz matematyki – dzięki temu zabiegowi studenci zdobywali równocześnie dogłębną wiedzę na polu artystycznym jak i inżynierskim (warto zauważyć, że wybór przedmiotów nasuwa skojarzenia z odbytymi przez Gagarina studiami w Paryżu). Kontynuowana była również tradycja rywalizacji pomiędzy studentami, gdzie nadal główną nagrodą był złoty medal oraz możliwość wyjazdu zagranicę²⁴². W czasie wiceprezydentury Grigorij Grigorjewicz wprowadzono także obowiązek nauki języków obcych dla studentów mających odbyć studia poza granicami Imperium Rosyjskiego²⁴³.

W czasie swojej pracy na Carskiej Akademii Sztuk Gagarin poświęcał również wiele uwagi w propagowaniu badań nad sztuką staroruską, czego przykładem są zajęcia w jego autorskiej klasie malarstwa ikonowego, rozbudowywanie przy niej biblioteki a także rozpoczęcie działalności Muzeum Starożytności Chrześcijańskich. Przy wsparciu księcia w latach 60. i 70. XIX wieku zaczęły być publikowane pierwsze czasopisma popularyzujące sztukę i dziedzictwo rosyjskie sprzed reform Piotra Wielkiego – *Khristianskiye drevnosti i arkheologiya (Zabytki chrześcijańskie i archeologia)* oraz *Ruskiye drevnosti (Zabytki ruskie)*. Co więcej, także pod wpływem Grigorija Grigorjewicza od 1875 roku na Carskiej Akademii Sztuk zaczęły odbywać się wykłady ze sztuki staroruskiej, co było nie tylko nowością w środowisku artystyczno-kulturowym Petersburga ale całego Imperium Rosyjskiego²⁴⁴.

Gagarin uważał, że dla dobra sztuki należałoby doprowadzić do zmiany sposobu funkcjonowania Rady Carskiej Akademii Sztuk. Jego poglądy były podyktowane tym, że zajmowane przez kadrę profesorską stanowiska były obejmowane dożywotnio, przez co w strukturze uczelnianej nie było miejsca dla młodych akademików. Grigorij Grigorjewicz pragnął uczynić z Rady jednostkę bardziej liberalną i wprowadzić okresowe piastowanie stanowisk – na podobieństwo systemu obowiązującego przy mianowaniu nowych rektorów uczelni. Jednakże, Gagarinowi nie udało się zrealizować tego zamysłu, a w efekcie jego starań udało mu się jedynie włączyć do Rady kilku młodszych artystów²⁴⁵. Co więcej, pragnął on również rozpocząć praktykę dydaktyczną wzorowaną na francuskich uczelniach artystycznych gdzie studenci zdobywali doświadczenie w poszczególnych profesorskich pracowniach. Łatwo

²⁴¹ Badacze nie są jednomyślni w kwestii uznania Innocentego Gizela za autora *Synopsis lub krótki opis z różnych kronikarzy* i istnieje wiele teorii wokół tego zagadnienia.

²⁴² O. Matushchak, *Izmeneniye syuzhetov...*, s. 167.

²⁴³ Ye. Kirichenko, *G. G. Gagarin – vitse-prezident...*, s. 23.

²⁴⁴ Ibidem, s. 20-21.

²⁴⁵ Ibidem, s. 22.

więc zrozumieć dlaczego koncepcja i reformy Gagarina zostały bardzo źle przyjęte przez profesorów Carskiej Akademii Sztuk – wynikało to z lęku o utratę pracy na uczelni oraz eksmisję ze służbowych mieszkań, które otrzymywali w ramach zatrudnienia. Paradoksalnie jednak cała niechęć kardy pedagogicznej nie odbiła się na Grigoriju Grigorjewiczu lecz na Fiodorze Lwowie, który w dalszych konsekwencjach musiał ustąpić z piastowanego przez siebie stanowiska sekretarza Rady Carskiej Akademii Sztuk i opuścić uczelnię²⁴⁶.

W trakcie wiceprezydentury Gagarina miało miejsce także inne znaczące zdarzenie w funkcjonowaniu uczelni – tzw. „bunt czternastu”, któremu przewodził Iwan Kramskoj. W 1863 roku w trakcie przygotowań do corocznego konkursu o wielki złoty medal oraz wyjazd do Włoch zostały zmienione zasady rywalizacji, w konsekwencji których malarstwo historyczne przestało być oceniane na preferencyjnych warunkach, zaś zadaniem dla młodych studentów było zaprezentowanie na ich płótnach emocji a nie wydarzenia historycznego. Adeptci sztuki zgłosili do Rady Carskiej Akademii Sztuki swoje obawy i niezadowolenie, uważając, że praktyka narzucenia jednego tematu obrazu jest krzywdząca dla wszystkich malarzy – nie tylko praktykujących gatunek historyczny. Co więcej, wystąpili oni również z zapytaniem do starszyny akademickiej o możliwość kontynuowania wcześniejszej praktyki wyboru motywu do zobrazowania. Niestety prośba studentów została odrzucona przez Radę – podobnie jak inne ich wnioski kierowane m.in. do Gagarina. Ostatecznie na mocy decyzji władz uczelni został narzucony temat *Uczta w Wahalli* co spowodowało, że czternastu kandydatów²⁴⁷ do wielkiego złotego medalu przerwało naukę na Akademii i opuściło jej mury wraz z dyplomami ukazującymi dotychczasowe osiągnięcia²⁴⁸. Pomimo tego wielkiego skandalu Grigorij Grigorjewicz zachował swoje stanowisko wiceprezydenta Carskiej Akademii Sztuki i piastował je aż do 1872 roku²⁴⁹.

²⁴⁶ Ye. Litovchenko, L. Polyakova, *Akademiya khudozhestv...*, s. 105.

²⁴⁷ W „buncie czternastu” wzięli udział: Nikolai Dmitrievich Dmitriev-Orenburgsky (1838-1898), Aleksander Konstantynowicz Grigoriew (1837-1886), Aleksiej Iwanowicz Korzuchin (1835-1894), Iwan Nikołajewicz Kramskoj (1837-1887), Wilhelm Ferdinand Kreitan (1832-1896), Karl Johann Lemoch (1841-1910), Aleksander Dmitriewicz Litowczenko (1835-1890), Konstantin Jegorowicz Makowski (1839-1915), Aleksander Iwanowicz Morozow (1835-1904), Michaił Iwanowicz Pieskow (1834-1864), Nikołaj Pietrowicz Pietrow (1834-1876), Nikołaj Siemionowicz Szustow (1834-1868), Johann Gottlieb Wenig (1837-1872), Piotr Pietrowicz Zabołocki (1842-1916), Firs Siergiejewicz Żurawlew (1836-1901).

²⁴⁸ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 206-208.

²⁴⁹ *Gagarin, Grigoriy...*, loc. cit.

2.3.2. Muzeum Starożytności Chrześcijańskich Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu

Mikołaj I obejmując Carską Akademię Sztuk w Petersburgu oficjalnym patronatem władcy powrócił do praktyki mającej miejsce podczas rządów Katarzyny Wielkiej, na której podobieństwo car niebywale sumiennie i hojnie podchodził do swoich obowiązków patronackich²⁵⁰. Jednakże, w konsekwencji objęcia uczelni oficjalną opieką Romanowów nastąpiło jej upolitycznienie, a tym samym założenia tzw. triady Uwarowa²⁵¹ już nie tylko funkcjonowały jako istota polityki Mikołaja I, ale zaczęły również rzutować na tematykę i program nauczania Akademii, który musiał być odpowiedni wobec panujących nastrojów i tendencji w XIX-wiecznym Imperium Rosyjskim. Z tego powodu, poglądy Grigorija Grigorjewicza doskonale pokrywały się z nowym dyskursem Carskiej Akademii Sztuk, który miał być odpowiedzią na wzrost zainteresowania sztuką staroruską oraz ikonową wśród carskiej elity. Jak już wcześniej wspomniano, na mocy decyzji wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej, Gagarin od 1855 roku zaczął działać „przy prezydencie” Carskiej Akademii Sztuk i realizować swoje koncepcje związane z działalnością uczelni – w tym pomysł powołania do życia Muzeum Starożytności Chrześcijańskich²⁵² (ros. *Muzey Khristianskikh Drevnostey*). Muzeum swoją działalność wystawienniczą rozpoczęło ono już rok później, w

²⁵⁰ Zob. E. Perkins, *Nicholas I and The Academy Of Fine Arts*, „Russian History”, 18 (1991), nr 1, 51-63; A. Savkina, *Vklad dinastii Romanovykh v vrozozhdeniye russkikh khudozhestvennykh traditsiy*, „Traditsionnoye prikladnoye iskusstvo i obrazovaniye”, 1 (2019), s. 78-83; L. Vyskochkov, A. Shelayeva, *Izyashchnyye khudozhestva dostoiny monarshego pokrovitel'stva...'*, *imperator Nikolay I i russkiye khudozhniki*, „Yaroslavskiy pedagogicheskij vestnik”, 3 (2016), s. 285-295.

²⁵¹ Siergiej Uwarow – rosyjski polityk, minister oświaty Imperium Rosyjskiego z lat 1833–1848), twórca hasła *prawosławie, samowładztwo, ludowość* (ros. *pravoslaviye, samoderzhaviye, narodnost*), które stało się podstawą polityki Romanowów w XIX wieku. Więcej o nastrojach społecznych w Imperium Rosyjskim pod rządami Mikołaja I i Aleksandra II zobacz podrozdział *Postawa rosyjskich elit wobec podboju Kaukazu i Bliskiego Wschodu* w rozdz. I niniejszej pracy.

²⁵² Losy Muzeum Starożytności Chrześcijańskich działającego przy Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu były bardzo przewrotne. W momencie śmierci jego pierwszego kustosa – Aleksieja Gornostajewa, stanowisko to objął Wasilij Prochorow, którego działania doprowadziły do dramatycznego spadku poziomu wystawienniczego oraz naukowego instytucji. Ostatecznie, w 1895 roku zawieszono działalność Muzeum Starożytności Chrześcijańskich, a jego eksponaty zostały przeniesione do magazynów. W tym samym czasie car Mikołaj II wydał dekret, na mocy którego powstała nowa instytucja muzealna w Petersburgu – Muzeum Rosyjskie. Do jej zbiorów oraz na ekspozycję trafiły m.in. obiekty zebrane w ramach działalności wystawienniczej Muzeum Starożytności Chrześcijańskich i posłużyły one jako podwaliny dla oddziału Starożytności Chrześcijańskich Muzeum Rosyjskiego. Oficjalne rozpoczęcie działalności nowej instytucji miało miejsce w 1898 roku, która działa do czasów współczesnych jako jedno z najważniejszych muzeów ze zbiorami sztuki rosyjskiej w Rosji i jest nim Państwowe Muzeum Rosyjskie;

zob. N. Pivovarova, *Kollektsionirovaniye pamyatnikov khristianskoy drevnosti v Russkom Muzeye imperatora Aleksandra III*, „L'invention de la Sainte Russie. L'idée, les mots et les images”, 53 (2012), z. 2-3: <https://journals.openedition.org/monderusse/9393> [dostęp: 05.03.2023].

1856 roku i stało się jedną z pierwszych tego typu instytucji w nie tylko w Petersburgu ale i w całym Imperium Rosyjskim²⁵³.

Lata spędzone w krajach zachodnioeuropejskich jak np. Francja czy Włochy, musiały bez wątpienia mieć duży wpływ na wyobrażenie Gagarina o muzealnictwie oraz wystawiennictwie. Koncepcja ekspozycji Grigorija Grigorjewicza opierała się na prezentacji wpływów dziedzictwa Bizancjum w możliwie najszerszym kontekście kulturowo-geograficznym a tym samym umieszczenie sztuki rosyjskiej w centralnym miejscu narracji wystawy. W efekcie miało być zaprezentowane dziedzictwo Rusi i Rosji sprzed reform Piotra Wielkiego, co miało pobudzić w odwiedzających muzeum poczucie tożsamości narodowej – podstawowego elementu w kreacji stylu narodowego. W 1855 roku Grigorij Grigorjewicz pisał do wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej, że: „Oczywiście, aby uzyskać pełną, wyraźną i jasną koncepcję sztuki w Rosji, musi to zdecydowanie rozpocząć studium archeologiczne i artystyczne różnych wariantów sztuki bizantyńskiej. Nie wystarczy przegląd wszystkich artystycznych zabytków Rosji, [odwiedzający muzeum – dop. M.C.] powinien być w stanie je przeanalizować i wyjaśnić, porównując je ze źródłami, przyczynami lub przykładami”²⁵⁴. Co więcej, poza autorską koncepcją merytoryczną wystaw muzealnych Gagarin przemyślał również oświetlenie, sposób rozmieszczenia eksponatów a także dekorację wnętrza²⁵⁵.

Księżę pochylił się nad kwestią organizacji muzeum i w swojej autorskiej koncepcji zaproponował aby wystawy z eksponatami mieściły się na dwóch piętrach przeznaczonego pod muzeum budynku oraz aby zostały podzielone na sekcje tematyczne. Jak sam pisał: „Pierwsza powinna przedstawiać pełen przebieg historii, sztuki narodowej i przemysłu w Rosji od czasów chrześcijańskich do współczesności. Dolne piętro będzie również poświęcone nowoczesnym badaniom wszystkich krajów, które składają się na naszą rozległą ojczyznę. Sale na niższym piętrze będą reprezentować wszystkie kraje, które tworzą naszą rozległą ojczyznę w ich obecnym stanie. Tutaj odwiedzający będą mogli poznać wszystkie narody [Imperium Rosyjskiego – dop. M.C.], od Lapończyków po te mieszkające w pobliżu granic Persji, od Europy po ostate krańce Azji. W każdej sali zobaczymy namalowane grupy ludzi rzeczywistej wielkości, przedstawiające typ plemienia, strój, obrzędy i profesje (...). Chodźmy na wyższe piętro. Historii Rosji zajmie centralne miejsce. Galerie otaczające dziedzińce (...) zostaną przeznaczone, aby ukazać źródła, na których opierał się styl narodowy. Tak więc tutaj, po

²⁵³ N. Pivovarova, *N. V. Pokrovskiy i kollektсионirovaniye khristianskikh drevnostey v Sankt-Peterburge. Tri modeli razvitiya tserkovno-arkheologicheskogo muzeya, 1850-ye — 1917 g.*, „Khristianskoye Chteniye. Nauchnyy zhurnal Sankt-Peterburgskoy Dukhovnoy Akademii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi”, 1 (2022), s. 322.

²⁵⁴ Eadem, *Khristianskiye drevnosti...*, s. 60.

²⁵⁵ S. Dmitriyev, *K istorii razvitiya...*, s. 126.

pierwsze zostanie wystawiona sztuka grecka od czasów Peryklesa, ponieważ jest ona połączona ze sztuką chrześcijańską, zrodzoną na tej samej ziemi; następnie sztuka bizantyjska Grecji, Azji Mniejszej, Syrii, kaukaskich wybrzeży Morza Czarnego, Armenii, Gruzji, Rawenny, Wenecji, Francji, Niemiec aż do drewnianych kościołów Norwegii włącznie. Tutaj także zostanie pokazane przejście stylu bizantyńskiego do arabskiego, arabski łączący się z perskim (...)"²⁵⁶ [tłumaczenie - M.C.].

Na pierwszego kustosza muzeum został mianowany Aleksiej Gornostajew, który rozpoczął budowę kolekcji muzealnej poprzez sprowadzenie do Petersburga m.in. carskich wrót, kiotów oraz dużej ilości krzyży i ikon – wszystkie obiekty miały prawdopodobnie proveniencje z północno-zachodnich terenów Rosji. Co więcej, w zbiorach muzeum przechowywane były również 42 obiekty z nowogrodzkiego soboru Mądrości Bożej m.in. świecznik, korony ślubne i rzeźbione carskie wrota²⁵⁷. Kolekcja została również uzupełniona o ponad 1000 sztuk ikon i innych przedmiotów liturgicznych staroobrzędowców, które to dzięki staraniom Gornostajewa ze wsparciem wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej zostały przeniesione z archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do Muzeum Starożytności Chrześcijańskich. Prawdziwy fenomen w zbiorach stanowiło jednak rzeźbione ambo²⁵⁸ datowane na 1533 roku, które udało się przewieźć z nowogrodzkiego soboru Mądrości Bożej²⁵⁹. Gagarin także przyczynił się do rozbudowy kolekcji muzealnej przekazując do zbiorów swoją prywatną, niewielką kolekcję ikon. Twierdził on również, że eksponaty, których nie jest się w stanie zdobyć na dany moment powinny być zastępowane nie tylko grafikami ale również kopiami poszczególnych obiektów²⁶⁰.

2.3.3. Podsumowanie pracy Gagarina na stanowisku wiceprezydenta Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu

Gagarin z całą pewnością pragnął wprowadzenia gruntownych zmian w funkcjonowaniu Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu. Pomimo iż nie udało się księciu w pełni przeprowadzić zaplanowanych reform, które miały na celu nadanie strukturom akademickim uczelni bardziej liberalnego charakteru, stworzył on jednak podstawy do dalszych badań nad

²⁵⁶ Ibidem, s. 125.

²⁵⁷ N. Pivovarova, *Kollektsiya reznogo...*, s. 149.

²⁵⁸ ambo – podwyższenie znajdujące się w centralnym miejscu nawy, do którego prowadziła solea. Stanowiło ono istotny obiekt w architekturze świątyni bizantyńskiej oraz posiadało ważną symbolikę w ceremonii liturgicznej chrześcijaństwa wschodniego;

zob. T. Mathews, *The early churches of Constantinople: architecture and liturgy*, University Park 1971.

²⁵⁹ N. Pivovarova, *Khristianskiye drevnosti...*, s. 61.

²⁶⁰ Eadem, *Kollektsionirovaniye pamyatnikov...*

sztuką bizantyńską oraz staroruską. Utworzone w czasie kadencji Grigorija Grigorjewicza Muzeum Starożytności Chrześcijańskich dało porządne podwaliny pod rozwój głównego ośrodka badań wokół bizantyzmu jakim stała się w przyszłości Carska Akademia Sztuk. Przyczyniły się ku temu również promowane przez księcia zajęcia z malarstwa ikonowego oraz stworzona na potrzeby studentów tej klasy biblioteka, do której Gagarin ściągał najważniejsze zagraniczne pozycje poruszające tę tematykę. Co więcej, już w czasie pracy Grigorija Grigorjewicza jako wiceprezydenta Akademii, został zorganizowany wyjazd na św. Górę Athos gdzie młodzi adepci sztuki mogli dogłębnie studiować dziedzictwo wschodniego chrześcijaństwa. Trwające siedemnaście miesięcy prace badawcze przyniosły w efekcie liczne kopie mozaik, fresków oraz ikon, a także wykonano rysunki zabytków architektury sakralnej znajdującej się na półwyspie Athos. Wszystkie obiekty trafiły finalnie do zbiorów Muzeum Starożytności Chrześcijańskich tworząc tym samym ważną kolekcję w zbiorach muzealnych²⁶¹.

Gagarin wspierał także innych badaczy, którzy zajmowali się sztuką staroruską oraz dziedzictwem bizantyńskim, a o autorytecie księcia w tym zagadnieniu świadczy fakt, że w czasie przygotowywania swojej autorskiej publikacji *Zabytki starej rosyjskiej architektury, przerysowane z natury i przedstawione w planach, frontach i przekrojach z wspaniałymi szczegółami kamiennej rzeźby i malarstwa* (1850 roku), Fiodor Richter wysyłał do niego listy z opisami swoich doświadczeń badawczych. W jednym z nich możemy odnaleźć informację, że architekt zaprezentował Gagarinowi swoje autorskie rysunki, na których zostały przedstawione m.in. detale architektoniczne soboru Mądrości Bożej w Nowogrodzie, soboru Narodzenia Matki Bożej w Suzdału czy cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w Chamownikach. Ponadto, z korespondencji wynika, że Richter również konsultował się z Grigorijem Grigorjewiczem na temat wyboru i zestawienia rysunków w publikacji²⁶². Warto zauważyć, że *Zabytki starej rosyjskiej architektury* stały się jedną z najważniejszych pozycji poruszającą kwestię rosyjskiego dziedzictwa wśród artystów i badaczy działających w 2. połowie XIX wieku w Imperium Rosyjskim²⁶³.

W czasie swojej wiceprezydentury na Akademii Grigorij Grigorjewicz nie pomijał kwestii związanych z życiem studentów, pomimo iż wydarzenia, które miały miejsce w czasie tzw. buntu czternastu mogłyby sugerować inne podejście księcia w tym karesie. Należy pamiętać,

²⁶¹ Eadem, *Khristianskiye drevnosti...*, s. 62.

²⁶² Rikhter, Fedor Fedorovich, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar'*: Reytern-Rol'tsberg, red. A. Polovtsov, Petersburg 1913, t. 16, s. 251:

<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002921708?page=1&rotate=0&theme=white> [dostęp: 22.03.2023].

²⁶³ Zob. E. Kirichenko, „Pamyatniki drevnego russkogo zodchestva...” F. F. Rikhtera v kontekste russkoy kul'tury serediny XIX v., *Zabytyy zodchiy F. F. Rikhter*, red. I. Komarova, Moskwa 2000, s. 33-36.

że Gagarin podczas swojej pracy na uczelni pragnął wspomagać studentów w trudnej sytuacji finansowej tworząc przeznaczoną im pulę zasiłków²⁶⁴. Niestety niewielka kwota, która była przeznaczona na ten cel decyzją kadry akademickiej została wykorzystana na nagrody dla najlepszych studentów Akademii. Gagarin chcąc zdobyć inne źródło finansowania pomocy oraz zakwaterowania dla ubogich adeptów sztuki, zaczął organizować w ramach Carskiej Akademii Sztuk czasowe wystawy malarstwa zachodnioeuropejskiego oraz rosyjskiego, podczas których odwiedzająca ekspozycje wystawowe arystokracja mogła przeznaczać na ten cel stosowne datki pieniężne. Niestety zdobyta w ten sposób kwota okazała się być za małą aby zrealizować plan wiceprezydenta. Gagarin organizował także u siebie w petersburskim mieszkaniu spotkania towarzyskie mające na celu zapoznanie młodych artystów z elitą XIX-wiecznej carskiej stolicy²⁶⁵.

Tym samym, jednoznaczna ocena pracy Gagarina na Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu wydaje się być problematyczna. W jego działaniach dostrzegalne są konsekwencje doświadczeń zdobytych w krajach zachodnioeuropejskich, a także w czasie służby w administracji Michaiła Woroncowa w Tbilisi, którego liberalne poglądy były znane wśród arystokracji Imperium Rosyjskiego. Gagarin starał się prawdopodobnie przełożyć znajome dla siebie schematy na środowisko akademickie, jednak bezskutecznie. Profesorowie byli przyzwyczajeni do sposobu pracy na swoich stanowiskach oraz funkcjonowania uczelni według znanych im zasad, a każdą próbę wprowadzenia zmian traktowali jako czynnik mający obniżyć poziom artystyczny studentów i systemu nauczania. Jednakże, nowy statut uczelni dał początek diametralnym zmianom, które ostatecznie wykrystalizowały się dopiero pod koniec XIX w²⁶⁶. Szczególną zasługą Gagarina było usilne promowanie przez niego rozwoju stylu narodowego, ponieważ jak sam pisał w liście adresowanym do wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej w 1871 roku: „Akademia, mająca kształcić przyszłych artystów, powinna dążyć do realizacji takiego celu [rozwoju stylu narodowego – dop. M.C.], gdyż staną się oni [artyści – dop. M.C.] rzecznikami myśli ludowej i ideałów narodowych. Artysta stając się interpretatorem myśli narodowej, wyraża tym samym miłość do ojczyzny (...). Jeżeli Akademia ma stać się rodzicielką takich działaczy, dyrekcja ma obowiązek wskazać swoim wychowankom ten chwalebny cel i zainspirować ich poczucie odpowiedzialności, pamiętając, że ich twórczość oprócz własnej indywidualności powinna odzwierciedlać także specyfikę

²⁶⁴ S. Kondakov, *Yubileyny spravochnik...*, s. 46.

²⁶⁵ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 203-204.

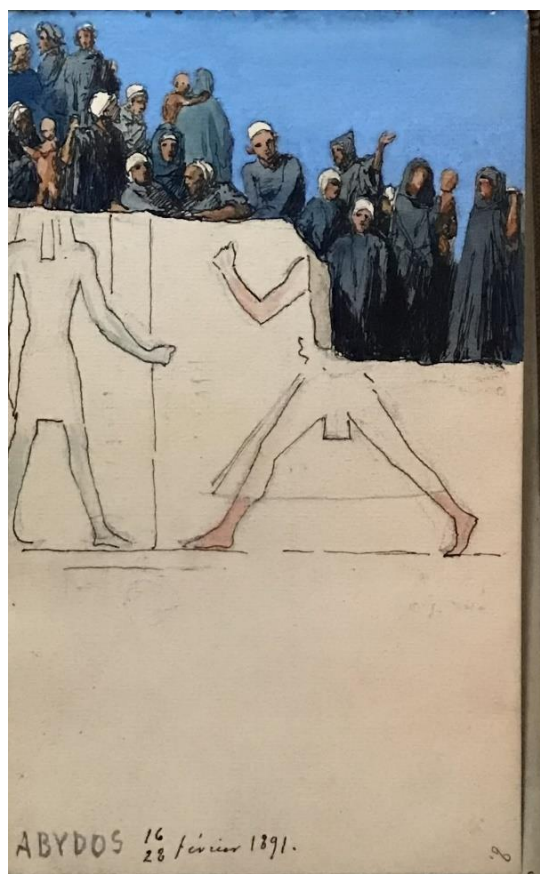
²⁶⁶ Ye. Kirichenko, *G. G. Gagarin – vitse-prezident...*, s. 24.

całego kraju”²⁶⁷. Pogląd Gagarina²⁶⁸ nasuwa silne skojarzenia ze stwierdzeniem, które pada w przemysłeniach Aleksieja Chomiakowa w *O vozmozhnosti russkoy khudozhestvennoy shkoly* (*O możliwości rosyjskiej szkoły artystycznej*, 1847 rok), gdzie poeta i czołowy przedstawiciel słowianofilów oświadczył, że „artysta nie tworzy własnymi siłami, lecz duchowa siła ludu tworzy w artyście”²⁶⁹. Zbieżność ta unaocznia fakt jest silny wpływ na odrodzenie sztuki narodowej w Imperium Rosyjskim mieli słowianofile, którzy postrzegali Rosjan jako spadkobierców dziedzictwa dawnego Bizancjum, zaś styl narodowy miał być tego uosobieniem.

2.4. Ostatnie lata życia Grigorija G. Gagarina

Gagarin piastował swoje stanowisko wiceprezydenta na Carskiej Akademii Sztuk do 1872 roku. Podczas emerytury poświęcił się swoim pasjom jakimi była sztuka i podróże. Spędzając wspólnie czas ze swoimi bliskimi w rodzinnej posiadłości Karaczarowo (ros. *Karacharovo*) uwieczniał on otaczającą go rzeczywistość, o czym wspominał w jednej ze swoich wypowiedzi Andriej Grigorjewicz – syn księcia: „wystarczyło wsunąć księciu ołówek podczas biesiadnej rozmowy, aby jego ręka od razu zaczęła rysować na czymkolwiek, czy to na losowej kartce papieru, kopercie, liście czy ostatecznie na serwetce”²⁷⁰.

Gagarin, pomimo podeszłego wieku, nie tylko nie porzucił swojej pasji do sztuki ale również do podróżowania. W wieku 80 lat udał on się do Wenecji, o czym świadczy akwarela *Wenecja* jego autorstwa, datowana na 1890 roku, na której został przedstawiony jeden z charakterystycznych

il. 26. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1890
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów

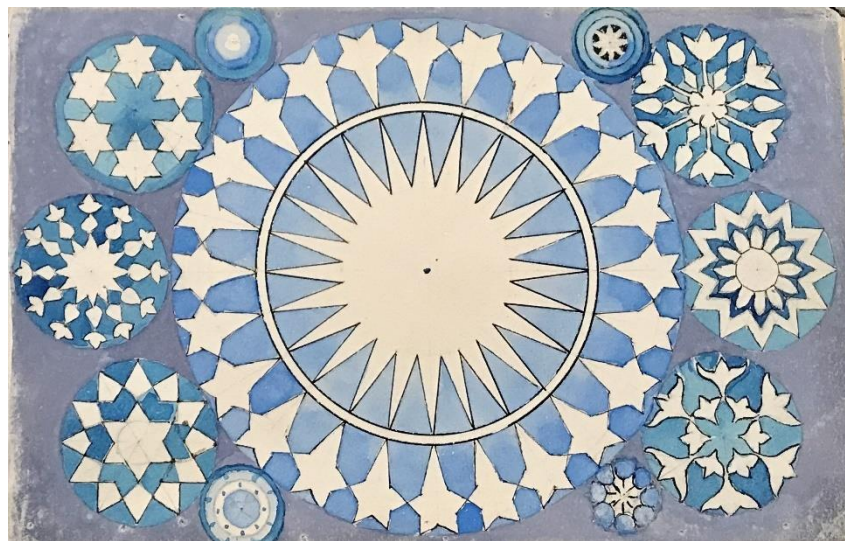
²⁶⁷ Ibidem, s. 27.

²⁶⁸ Poglądy Gagarina na temat kreacji stylu narodowego oraz domniemanych źródeł rosyjskiej sztuki narodowej zostały opisane szczegółowo w czwartym rozdziale niniejszej pracy: *Wpływ twórczości Gagarina na kreację stylu narodowego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego*.

²⁶⁹ A. Khomyakov, *O vozmozhnosti russkoy khudozhestvennoy shkoly*, Petersburg 1847: http://az.lib.ru/h/homjakow_a_s/text_0230.shtml [dostęp: 14.03.2023].

²⁷⁰ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 224.

dla miasta kanał z gondolami. Następnie, Grigorij Grigorjewicz, udał się do Egiptu, gdzie dotarł w pierwszych miesiącach 1891 roku. Szkice oraz akwarele Gagarina z tej wyprawy ukazują nie tylko dziedzictwo egipskie jak np. Wielkiego Sfinksa w Gizie na tle piramid czy naścienne przedstawienia różnych starożytnych bóstw, ale również sceny rodzajowe, portrety, pejzaże czy detale architektoniczne z ornamentami i motywami dekoracyjnymi²⁷¹. Charakter prac nasuwa skojarzenia z wcześniejszymi publikacjami Grigorija Grigorjewicza ukazującymi dziedzictwo i kulturę Kaukazu.

il. 27. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1890
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów

il. 28. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1891
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów

²⁷¹ Rysunki i akwarele z wyprawy Grigorija Grigorjewicza Gagarina do Egiptu w 1891 roku znajdują się w prywatnych zbiorach rodziny Gagarinów.

Oczywiście kaukaskie publikacje są daleko bardziej zaawansowane pod względem szczegółowości i wnikliwości oraz zaopatrzone są komentarzem merytorycznym jednak podobieństwo widoczne jest poprzez wspólne ukazanie życia codziennego z np. architekturą i sztuką. Prace Gagarina z Egiptu sprawiają wrażenie, że stanowiły urozmaicenie czasu podczas podróży oraz próbę uchwycenia ulotności otaczającej go rzeczywistości.

Pod koniec życia Grigorija Grigorjewicza jego najmłodszy syn – Andriej Grigorjewicz został oddelegowany do Châtellerault we Francji, gdzie jako wybitny inżynier i specjalista w zakresie mechaniki miał skontrolować i odebrać zamówione karabiny w miejscowej fabryce

broni. Młody Gagarin udał się tam wraz ze swoją rodziną i spędził w tym niewielkim miasteczku cztery lata gdzie nie tylko pracował przy produkcji uzbrojenia ale również starał się promować rosyjską kulturę²⁷². W czasie pobytu Andrieja Grigorjewicza w Châtellerault dołączył do niego również Grigorij Grigorjewicz, który zmarł tam 30 stycznia 1893 roku.

We francuskojęzycznym akcie zgonu księcia czytamy: „W roku tysiąc osiemset dziewięćdziesiątym trzecim, trzydziestego stycznia o wpół do dziewiątej rano, (...) Jules Dusau – oficer marynarki wojennej i stanu cywilnego gminy Châtellerault (Vienne) zaświadcza, że: Książę André Gagarin – kapitan artylerii Rosyjskiej Gwardii Cesarskiej, lat trzydzieści siedem oraz Gaston Raguis – doktor, lekarz, lat trzydzieści osiem, pierwszy – syn [...] zmarłego, zamieszkały w tym mieście, powiedzieli, że pan Książę Grégoire Gagarin – Wielki Mistrz Dworu, czynny i prywatny doradca, oficer Legii Honorowej²⁷³, urodzony w Sankt Petersburgu (Rosja), mąż księżnej Sophie Dachkoff, syn śp. księcia Grégoire Gagarina i śp. Catherine Soïmonoff, zmarł w wieku osiemdziesięciu trzech lat, dzisiaj o ósmej rano w domu pierwszego

il. 29. Grigorij G. Gagarin, praca nieukończona, pocz. lat 90. XIX wieku
źródło: ABM

²⁷² A. Gagarin, *A. G. Gagarin — russkiy uchenyy-mekhanik*, „Deyateli russkoy nauki XIX-XX vekov”, Petersburg 2008, wyd. 4, s. 75-77:

<https://www.yumpu.com/xx/document/read/43082544/-xix-xx-4-> [dostęp: 30.12.2022].

²⁷³ Informacja ta została potwierdzona na drodze wykonanej kwerendy w archiwum Wielkiej Kancelarii Legii Honorowej w Paryżu, według której: „Grégoire Gagarine został awansowany do stopnia oficera Legii Honorowej dekretem z 5 lipca 1858 roku, przyjętym na meldunek Ministra Spraw Zagranicznych, jako pułkownik, adiutant cesarza Rosji”, GCLH.

mieszkańca tego miasta [Andrieja Grigorjewicza Ggarina – dop. M.C.], przy Boulevard Victor Hugo. Świadkowie złożyli podpisy z nami po przeczytaniu [dokumentu – dop. M.C.]²⁷⁴.

²⁷⁴ ADV, état civil, 9 E 79/306 nr 49.

3. Działalność artystyczno-badawcza Grigorija G. Gagarina na terenach dawnego Wicekrólestwa Kaukazu²⁷⁵

Grigorij Grigorjewicz powraca na Kaukaz w 1848 roku w związku z objęciem posady w administracji Wicekrólestwa Kaukazu, nad którym władzę w tym czasie sprawował rezydujący w Tbilisi Michaił Woroncowa. Do obowiązków Gagarina miały należeć kwestie artystyczno-naukowe dotyczące regionu, co nie jest zaskakujące zważywszy na fakt, że już podczas swojego pierwszego pobytu na Kaukazie, książkę zdobył dogłębną wiedzę w zakresie dziedzictwa kulturalnego oraz etnografii tych terenów. Swoje rysunki, obserwacje a także przemyślenia zawarł on w pierwszym autorskim, francuskojęzycznym albumie *Le Caucase pittoresque (Malowniczy Kaukaz, 1847 rok)*. To właśnie w nim Gagarin umieścił swoje pierwsze opracowania fresków ze średniowiecznego monasteru Betania. Uważam, że tym samym, powyższa publikacja nie tylko ugruntowała jego pozycję „znawcy” regionu, ale także mogła być czynnikiem decydującym o oddelegowaniu Gagarina do pracy w administracji Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi. Grigorij Grigorjewicz kontynuował swoje badania również podczas służby na rzecz Imperium Rosyjskiego u Woroncowa – co w efekcie przyniosło publikacje kolejnych tomów francuskojęzycznego albumu *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase (Sceny, pejzaże, zwyczaje i stroje Kaukazu)*, którego pierwszy zeszyt został opublikowany w 1845 roku. Warto zauważyć, że obydwie pozycje doskonale wpisują się w XIX-wieczną, europejską fascynację Orientem, zaś zdobyta wówczas przez Gagarina wiedza z zakresu sztuki i architektury Kaukazu stanowiła istotny element jego dużo późniejszych publikacji – *Proiskhozhdeniye pyatiglavykh tserkvey (Pochodzenie kościołów z pięcioma kopułami, 1881 rok)* opublikowany w *Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva (Zabytki starożytnych manuskryptów i sztuki)* oraz *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury (Kolekcja bizantyńskich, gruzińskich i staroruskich ornamentów oraz zabytków architektury, seria II – 1887 rok, seria III – 1897 rok)*.

Ponadto, służba Gagarina w administracji Wicekrólestwa Kaukazu dała mu możliwość pogłębienia wiedzy na temat kultury i dziedzictwa regionu, ale także przyniosła przełom w jego rozwoju artystycznym oraz architektonicznym. To właśnie w tym czasie Gagarin zaczął realizować swoje pierwsze przedsięwzięcia na dużą skalę – były to m.in. projekt dekoracji

²⁷⁵ Zob. P. Iosseliani, *Opisaniye drevnostey goroda Tiflisa*, Tbilisi 1866; Y. Anchabadze, N. Volkova, *Stary Tbilisi*, Moskwa 1990; A. Eastmond, *Royal imagery in medieval Georgia*, University Park 1998; E. Kishkinova, *Vizantijskiy stil' v khramostroyenii Severnoy Osetii v kontekste dialoga kul'tur* [maszynopis], Eadem, *Regional'nyy kontekstualizm vizantijskogo stilya v arkhitekture Nizhnego Dona i Severnogo Kavkaza* [maszynopis]; M. Sigua, *The Courtains of Tbilisi Opera House: Two Symbols, one story*, „Music in Art. International Journal for Music Iconography”, 42 (2017), nr 1-2, s. 223-231.

wnętrza pierwszej siedziby tbiliskiej opery, jaki również nowych fresków w katedrze Sioni. Co więcej, jego prace architektoniczno-artystyczne na Kaukazie nie tylko na stałe zapisały się w historii i tkance miejskiej Tbilisi, ale ich efekty można również odnaleźć w pomniejszych miastach i wsiach regionu. Jeden z ówczesnych obserwatorów poczynąń Gagarina na tych terenach, książę Aleksander Dondukow-Korsakow, w swoich wspomnieniach stwierdził, że: „Kaukaz wiele zawdzięcza jego gustowi i znakomitej wiedzy w zakresie renowacji starożytnych zabytków tego regionu oraz jego światłym wskazówkom w zakresie architektury i sztuki” (tłum. własne)²⁷⁶.

3.1. Praca Gagarina w administracji Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi na rzecz Imperium Rosyjskiego

Grigorij Grigorjewicz przybył do stolicy Wicekrólestwa wraz ze swoją drugą żoną – Sofią Andriejewną w 1848 roku. Oboje bardzo szybko zdobyli popularność wśród lokalnej elity, a ich tbiliska posiadłość stała się miejscem spotkań i życia towarzyskiego. Książę swoje pierwsze kontakty z członkami gruzińskich arystokratycznych rodów nawiązał już na początku lat 40. XIX wieku, podczas pierwszego pobytu na Kaukazie, kiedy to walczył w szeregach armii carskiej. Przybycie Gagarinów do Tbilisi pokryło się w czasie ze zintensyfikowaniem prac architektoniczno-urbanistycznych mających na celu zmodernizowanie miasta i dostosowanie go do poziomu innych, ważnych miast Imperium Rosyjskiego. W tym czasie zaczęły zachodzić istotne zmiany tak w tkance miejskiej stolicy Wicekrólestwa Kaukazu, jak i w jego strukturze społecznej. Było to spowodowane pojawieniem się nowych mieszkańców stolicy Namiestnictwa, którzy pochodzili nie tylko z regionu Kaukazu np. ze słabo rozwiniętych terenów wiejskich, ale również z odległych guberni carskiej Rosji – w tym z dużych ośrodków miejskich. Tym samym administracja Woroncowa podjęła się wyzwania dostosowania charakteru Tbilisi oraz jego struktury urbanistycznej do potrzeb i przyzwyczajęń nowych mieszkańców miasta, a także podjęła kwestię rozwoju m.in. edukacji, kultury i sztuki²⁷⁷.

3.1.1. Opera w Tbilisi²⁷⁸

Wraz z rozpoczęciem przez Gagarina pracy w administracji Wicekrólestwa Kaukazu zostało powierzone mu zaprojektowanie wystroju tbiliskiej opery, której budowę rozpoczęto w

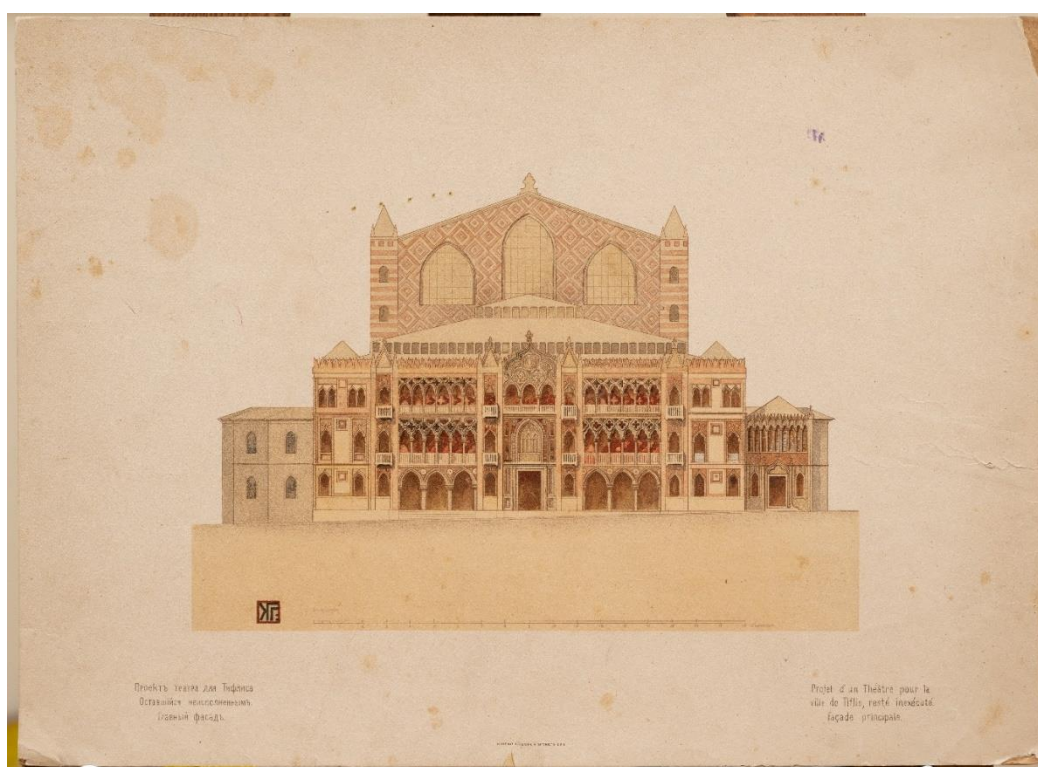
²⁷⁶ *Starina i Novizna*, Petersburg 1903, t. 6, s. 174:

http://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_Per_1048444/ [dostęp: 05.03.2023].

²⁷⁷ Carska rozbudowa Tbilisi została opisana w I rozdziale niniejszej pracy: *Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu*.

²⁷⁸ Zob. Sh. K'ashmadze, *Tbilisis op'erisa da balet'is teat'ri: nats'ili p'irveli (1851-1921)*, Tbilisi 1950.

1847 roku. Jej głównym architektem był pracujący w Imperium Rosyjskim Włoch – Giovanni Scudieri, który pełnił funkcję architekta miejskiego w administracji Woroncowa w Tbilisi od 1846 do 1851 roku²⁷⁹. Pod budowę opery został wyznaczony plac Erewański [obecnie plac Wolności – dop. M.C.], który stanowił centralny punkt urbanistyczny carskiej rozbudowy miasta²⁸⁰. Ponadto, budowę opery nie tylko finansowano ze środków administracji Imperium Rosyjskiego ale duży wkład finansowy w realizacji przedsięwzięcia miał ormiański marszałek – Gabriel Tamamszew, który w XIX-wiecznym Tbilisi słynął jako mecenas sztuki. Jego wkład w rozwój kulturalny miasta mógł być motywowany nadzieją na potencjalnie duże zyski finansowe. Uzyskał on bowiem zgodę Woroncowa na zaadoptowanie dolnej kondygnacji opery pod karawanseraj, co wiązało się z dużym obrotem dóbr luksusowych i zdobyciem przez niego tym samym dobrze prosperującego źródła finansowego²⁸¹.

il. 30. Grigorij G. Gagarin, Przekrój architektoniczny pierwszej siedziby opery w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897
źródło: GSM AP

Nowopowstała opera w Tbilisi miała być odpowiedzią na rosnące potrzeby kulturowe mieszkańców rozwijającego się intensywnie miasta – nowoprzybyłych, jaki i również wcześniej osiadłych. Prace konstrukcyjne ostatecznie zakończono w 1851 roku. W ich efekcie powstał budynek w stylu neorenesansowym nawiązującym do włoskiej architektury

²⁷⁹ V. Beridze, *Tbilisis khurotmodzghvreba...*, s. 26, 106.

²⁸⁰ M. Pirveli, *Miasto gruzińskie...*, s. 125.

²⁸¹ M. Sigua, *The Courtains of Tbilisi...*, s. 224.

palladiańskiej²⁸². W odniesieniu natomiast do projektu wnętrza opery autorstwa Grigorija Grigorjewicza, zauważalny jest pewien dualizm stylistyczny – do dekoracji sztukateryjnej sufitów, stiuków i ścian Gagarin wykorzystał styl mauretański, natomiast ich powierzchnie zostały pokryte malowidłami nawiązującymi do malarstwa pompejańskiego. Ponadto, Gagarin tak silnie zaangażował się w realizację budowy tbiliskiej opery, że przy niewielkim nakładzie finansowym zorganizował on manufakturę papieru mâché, gdzie wraz z kilkoma carskimi żołnierzami samodzielnie wytwarzał mauretańską sztukaterię potrzebną do dekoracji wnętrza budynku²⁸³.

Poziom artystyczny i efekt końcowy pracy Gagarina musiał przypaść do gustu mieszkańcom XIX-wiecznego Tbilisi. Świadczy o tym deskryptywna wypowiedź pierwszego dyrektora opery Władimira Sołłoguba o wnętrzu budynku²⁸⁴, na którą można natrafić w *Akty Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissii (Akta Kaukaskiej Komisji Archeologicznej, 1888 rok)*: „Udekorował on [Gagarin – dop. M.C.] nowy teatr w Tbilisi udoskonalonym arabskim stylem, a budynek ten ma tę dziwną cechę, że wszystkich zachwyca swoim pięknem – zarówno Rosjan, jak i Azjatów. Martwym piórem nie da się wyrazić całej wytworności, całego uroku, całej biżuteryjnej dekoracji nowej sali [z widownią – dop. M.C.], ale wygląda ona jak ogromna, emaliowana bransoleta, która została wykonana na wzór orientalnych prac [warsztatu – dop. M.C.] Storr i Mortimer (...). Kiedy wejdiesz do teatru, możesz być zaskoczony dekoracją dolnych łoż, które są obramowane [imitacją – dop. M.C.] szerokiej, biało-niebieskiej koronki, misternie wykonanej na bladofioletowym tle (...). Górna łoża obramowana jest białą balustradą o najbardziej przebiegłym wzorze, gdzie figlarnie wije się złoty pasek (...). Nie sposób sobie wyobrazić czegoś bardziej przedziwnego, luksusowego i eleganckiego (...). W głębi teatru, pod złotym baldachimem w stylu mauretańskim znajduje się łoża królewska, z wydzielonymi po bokach dwiema osobnymi (...), które wyróżnia specjalna dekoracja arabska w postaci stalaktytów (...). Na niebieskim plafonie, jakby zalany złotymi arabeskami, znajduje się

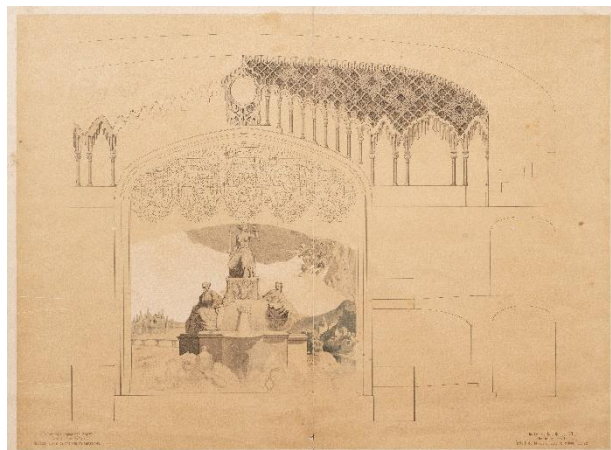
²⁸² M. Mania, *European architects...*, s. 18-19.

²⁸³ A. Kornilova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 155.

²⁸⁴ *Sollogub Vladimir Aleksandrovich*, [w:] *Russkiye pisateli. 1800—1917. Biograficheskiy slovar*, red. P. Nikolayev, Moskwa 2007, t. 5, s. 722-729: http://az.lib.ru/s/sollogub_w_a/text_2007_bio.shtml [dostęp: 08.03.2023].

il. 31. Grigorij G. Gagarin, Wnętrze pierwszej siedziby opery w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897
źródło: GSM AP

il. 32. Grigorij G. Gagarin, Scena wraz z opuszczoną kurtyną, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897
źródło: GSM AP

żyrandol w formie złotej ośmiobocznej, rzeźbionej latarni (...). Dodatkowo na suficie, jakby na zachętę dla wszystkich przyszłych dramatopisarzy znajdują się medaliony z imionami: Ajschylos, Plaut, Shakespeare, Calderón, Molière, Goldoni, Goethe, Gribojedow” (tłum. własne)²⁸⁵.

Co więcej, efekty współpracy Scudieri’ego oraz Gagarina musiały być imponujące nie tylko dla mieszkających w stolicy Wicekrólestwa Kaukazu Rosjan, ale również dla przybyszów z krajów zachodnioeuropejskich. Świadczy o tym fakt, że odniesienia do tbiliskiej opery można odnaleźć we wspomnieniach Aleksandra Dumasa, które zostały opublikowane w *Impressions de voyage; v. 3. Le Caucase suite de en Russie*. Słynny francuski pisarz w trakcie swojej podróży po Imperium Rosyjskim, która trwała od lipca 1858 roku do marca 1859 roku, dotarł również do Tbilisi (styczeń 1859 rok), gdzie spędził cztery tygodnie. Dumas opisał pierwszą siedzibę stołecznej opery w następujący sposób: „Przyznaję, że z przedśionka uderzyła mnie prostota, a zarazem zamiłowanie do ozdób – wydawałoby się, że wchodzi się na korytarz teatru w Pompejach. W górnym korytarzu ozdoby zmieniły się i stały się arabskie. W końcu weszliśmy do sali z widownią. Sala z widownią jest bajkowym pałacem, ale nie ze względu na bogactwo, ale ze względu na gust [...] ale nie waham się powiedzieć, że widownia w Tyflisie²⁸⁶ jest jednym z najbardziej urokliwych teatrów, jakie widziałem w życiu” (tłum. własne)²⁸⁷.

²⁸⁵ *Akty Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissii*, red. D. Kobayakov, Tbilisi 1888, t. 11, s. 899: <https://runivers.ru/lib/book3029/9497/> [dostęp: 08.03.2023].

²⁸⁶ Tiflis/Tyflis – starożytna nazwa Tbilisi, która była stosowana do 1936 roku; później na mocy decyzji Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego zatwierdzono nową nazwę miasta – Tbilisi.

²⁸⁷ A. Dumas, *Impressions de voyage ; v. 3. Le Caucase suite de en Russie*, Paris 1990, s. 347.

Dumas w swoich wspomnieniach odnosi się również do niebywale ciekawej pod względem ikonograficznym kurtyny scenicznej tbiliskiej opery, która została wykonana również według projektu Gagarina. Przedstawia ona uskrzydloną muzę tańca i pieśni chóralnej – Terpsychorę, która w swojej lewej dłoni trzyma lutnię, zaś w prawej księgę. Postać ubrana jest w antyczną togę, a na jej głowie spoczywa wieniec laurowy. Usadowiona jest ona na szczycie piedestału, który ma formę przypominającą typową dla architektury średniowiecznej Gruzji świątynię ozdobioną charakterystyczną ornamentyką. Jednakże, u stóp muzy – na osi środkowej piedestału znajduje się dwugłowy orzeł z herbu Imperium Rosyjskiego. Po prawej stronie Terpsychory, na niższym stopniu, znajduje się personifikacja carskiej Rosji, która została ukazana jako młoda kobieta odziana w europejską suknię oraz w płaszcz z gronostajów, zaś na jej głowie spoczywa niewielkich rozmiarów kokosznik. Po przeciwnej stronie, na tej samej wysokości, Gagarin umieścił natomiast personifikację Gruzji – młodej kobiety o orientalnej urodzie odzianą w gruziński strój narodowy, na który składa się kartuli kaba²⁸⁸ oraz chikhtikopi²⁸⁹ z lechaki²⁹⁰. Ponadto, u podstawy piedestału znajdują się zbiory różnych obiektów – u stóp personifikacji Rosji można zobaczyć m.in. instrumenty muzyczne oraz astronomiczne, książki czy globus, natomiast u stóp personifikacji Gruzji m.in. kwewri²⁹¹, bogato zdobione dywany, a także kosze pełne winogron. Ponadto, na dalszym planie Gagarin umieścił po lewej stronie widok moskiewskiego kremla, natomiast po prawej – panoramę z średniowieczną zabudową Tbilisi wraz z historycznymi murami miejskimi.

²⁸⁸ Kartuli kaba (gruz. ქართული კაბა) – tradycyjna, dopasowana w klatce piersiowej oraz talii długa suknia, która jest dodatkowo przewiązywana długim, haftowanym pasem; wykonywana głównie z wełny lub jedwabiu.

²⁸⁹ Chikhti-kopi (gruz. ჩიხტი-კოპი) – tradycyjne nakrycie głowy w narodowy, gruzińskim stroju kobiecym w formie usztywnionej, szerokiej lamówki, która jest dodatkowo zdobiona m.in. haftem.

²⁹⁰ Lechaki (gruz. ლეჩაკი) – tradycyjny welon wykonany z tiulu.

²⁹¹ Kwewri (gruz. ქვევრი) – gliniane naczynie w formie amfory, przeznaczone do tradycyjnego, gruzińskiego wyrobu wina, których historia według badań archeologicznych sięga VI wieku p.n.e.

il. 33. Grigorij G. Gagarin, Projekt kurtyny do pierwszej siedziby opery w Tbilisi, lata 40. XIX wieku
 źródło: GSM AP

Ikonografię, którą Gagarina zastosował w projekcie dekoracji kurtyny tbiliskiej opery należy rozpatrywać w aspekcie kolonizatorskim oraz imperialistycznym. Wynika to z faktu, że przyjmuje się samą okoliczność umiejscowienia carskiej symboliki na kurtynie za równoznaczną z chęcią wykazania dominacji nad narodami podbitymi. Faktem jest, że podobne przedstawienia były wykorzystywane przez artystów działających na rzecz Imperium Rosyjskiego. Można je także odnaleźć w sztuce innych imperiów kolonialnych jak np. Imperium Portugalskiego – grafika *Sukcesu drugiego oblężenia Diu* (port. *Portada do livro Sucesso do Segundo Cerco de Diu*) autorstwa Jerónimo Côrte-Real z 1574 roku, czy Imperium Brytyjskiego – *mapa świata pokazująca zasięg Imperium Brytyjskiego w 1886 roku*, zaprojektowana przez Waltera Crane’a w 1886 roku. Jednakże, zastosowanie określenia kolonializmu wobec polityki prowadzonej przez Romanowów na terenach Południowego Kaukazu wydaje się problematyczne. Odnosząc się bezrefleksyjnie do koncepcji kolonializmu można stwierdzić, że Imperium Rosyjskie stosowało właśnie takie praktyki w tej części regionu, jednak reakcja narodów zamieszkujących te tereny wydaje się być znacząco odmienna w porównaniu chociażby do ludów Kaukazu Północnego. Gruzini, Ormianie czy Azerowie

chętnie współpracowali z carską administracją, czerpiąc z tego korzyści nie tylko finansowe, ale również społeczne²⁹². Grigorij Grigorjewicz znał doskonale realia XIX-wiecznego Wicekrólestwa Kaukazu – w tym Tbilisi, dlatego też jego projekt kurtyny wydaje się być bardzo dobrze przemyślany. Z jednej strony zawarł on w nim politykę imperializmu Romanowów, poprzez przedstawienie zjednoczenia obydwu krajów pod berłem carskim, ale równocześnie nie wyróżnił on żadnego z nich, uzyskując ten efekt poprzez zrównanie wizualne personifikacji Rosji i Gruzji. Ponadto, nad herbem carskim została umieszczona uskrzydłona Terpsychora, która jest jedyną wywyższoną przez Gagarina postacią w całej kompozycji. Dlatego też, można sądzić, że książę wierzył w unię obydwu krajów poprzez sztukę, która umożliwiłaby wzajemne czerpanie z dziedzictwa kulturowego zeuropeizowanej Rosji oraz orientalnej Gruzji.

Projekt dekoracji wnętrza siedziby opery w Tbilisi oraz nadzorowanie przebiegu realizacji prac były pierwszym tak dużym przedsięwzięciem artystycznym Gagarina. Wcześniej ograniczał się on jedynie do małych form w postaci m.in. dekoracji książkowej, akwareli czy obrazów olejnych. Powierzenie natomiast Grigorijowi Grigorjewiczowi zadania wykonania od podstaw spójnej dekoracji wnętrza nowopowstałej opery świadczy o dużym zaufaniu urzędników administracji Wicekrólestwa Kaukazu do jego warsztatu oraz umiejętności artystycznych. W szczególności, że musiał zostać osiągnięty poziom realizacji, który był odpowiedni do rangi przedsięwzięcia, będącego istotnym elementem polityki kulturalnej Woroncowa i Namiestnictwa Kaukazu względem regionu. Efekty pracy Gagarina musiały być satysfakcjonujące dla carskich urzędników, zważywszy na fakt, że już w 1851 r. został mu powierzony projekt odnowienia wnętrza soboru Sioni w Tbilisi.

Należy wskazać, że znajdujący się na placu Erewańskim budynek pierwszej siedziby opery w Tbilisi nie przetrwał jednak do czasów współczesnych – w 1874 roku wybuchł pożar, który doszczętnie zniszczył jej konstrukcję, a także przechowywane w niej archiwalia, wyposażenie, kostiumy oraz prace Gagarina²⁹³. Administracja carska podjęła decyzję o wzniesieniu drugiej siedziby opery, pod którego realizację urzędnicy carscy wyznaczyli działkę znajdującą się przy prospekcie Gołowińskiego [obecnie aleja Rustaweli'ego 25 – dop. M.C.] – głównej alei nowopowstałej części miasta. W 1880 roku został zaakceptowany projekt budynku w stylu mauretańskim autorstwa Wiktora Schrötera, którego realizacja zakończyła się dopiero w 1896 roku²⁹⁴.

²⁹² Kwestia ta została szerzej omówiona w pierwszym rozdziale niniejszej pracy: *Polityka Imperium Rosyjskiego wobec dawnego Namiestnictwa Kaukazu*, podrozdział: *Michaił Woroncowa, wicekról Kaukazu – znaczenie i wpływ polityka na region Kaukazu*

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ M. Mania, *European architects...*, s. 31.

3.1.2. Sobór Sioni w Tbilisi

Sobór Sioni w Tbilisi uchodzi za jedną z najważniejszych świątyń dla wiernych Gruzińskiego Kościoła Prawosławnego – to właśnie w niej przechowywane są relikwie krzyża św. Nino²⁹⁵, a także jest miejscem pochówku zasłużonych Gruzinów. Prace konstrukcyjne soboru trwały przez kilka wieków i ostatecznie zakończyły się w VII wieku za czasów panowania Adarnasego I z Iberii, jednak swoją ostateczną formę świątynia uzyskała kilkaset lat później – na przełomie XI i XII w podczas rządów Dawida IV Budowniczego²⁹⁶. W efekcie powstała typowa dla gruzińskiej architektury sakralnej późnego średniowiecza (od X do XV wieku)²⁹⁷ świątynia centralna na planie krzyża greckiego ze stożkową kopułą na wysokim bębnie²⁹⁸. Wnętrze katedry zostało ukształtowane na podstanie systemu krzyżowo-kopułowego, a jej najważniejszy obszar stanowi przestrzeń podkopułowa. To właśnie od niej odchodzą wysoko sklepione ramiona krzyża, pomiędzy którymi znajdują się niskie pomieszczenia pokryte jednospadowym dachem²⁹⁹. Należy tym samym pamiętać, że obecna forma budynku jest wynikiem ciągłych przebudów i przeróbek, które miały miejsce nawet jeszcze w XVI i XVII wieku³⁰⁰.

Sobór Sioni poprzez swoje umiejscowienie w sercu historycznej zabudowy Tbilisi – obecnie zwanego Starym Tbilisi³⁰¹, dzielił los miasta w czasie licznych najazdów ze strony

²⁹⁵ Św. Nino (także Nina lub Nona) – patronka Gruzji, święta kościoła katolickiego, ormiańskiego oraz prawosławnego; według hagiografii to za jej przyczyną król Mirian III w 337 roku przyjął chrześcijaństwo jako religię państwową Iberii kaukaskiej – późniejszej Gruzji, tym samym czyniąc swoje państwo drugim na świecie krajem chrześcijańskim.

²⁹⁶ Zob. P. Iosseliani, *Opisaniye drevnostey...*:

http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003568410/ [dostęp: 02.01.2023].

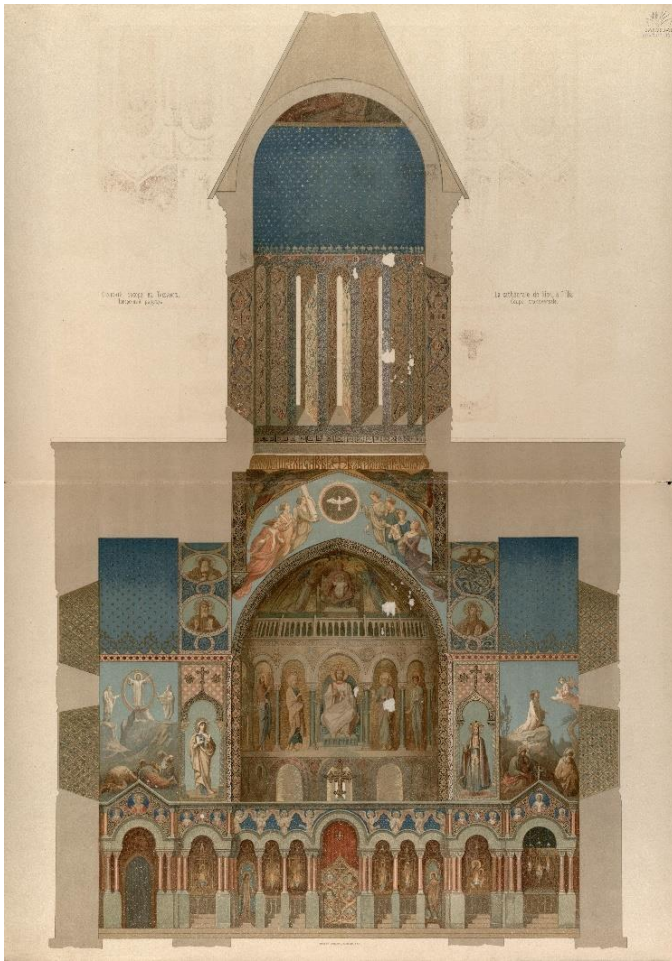
²⁹⁷ Zob. L. Varsimaszwili, *Średniowieczna architektura Gruzji*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, 21 (2019), s. 59-69; P. Zakaraya, *Pamyatniki Vostochnoy Gruzii*, Moskwa 1983.

²⁹⁸ Za najważniejsze przykłady sakralnej architektury gruzińskiej okresu średniowiecza uznawane są: katedra Bagrata w Kutaisi z 1003 roku (region Imeretia), katedra Sweti-Cchoweli w Mcheta z 1029 roku (region Mcheta-Mtianetia) oraz katedra przy monastyrze w Alawerdi z ok. 1040 roku (region Kachetia); zob. S. Amiranaszwili, *Sztuka gruzińska*, tłum. M. Zagórska, Warszawa 1973, s. 255.

²⁹⁹ Ibidem.

³⁰⁰ *Tbilisi ist'oria: 3 t'omad. tbilisi udzvelesi droidan XVIII sauk'unis bolomde*, red. M. Dumbadze, Tbilisi 1990, s. 285.

³⁰¹ Wraz z aneksją terytoriów Gruzji do Imperium Rosyjskiego (jako pierwsze zostało zaanektowane Królestwo Kartlii i Kachetii w 1801 roku) oraz utworzeniem z terytoriów kaukaskich osobnej jednostki administracyjnej XIX-wiecznej Rosji, władze carskie podjęły decyzję o rozbudowie Tbilisi i przesunięciu jego centrum poza historyczną zabudowę – zobacz podrozdział *Rozwój architektoniczno-urbanistyczny Tbilisi i wzrost znaczenia miasta w polityce Imperium Rosyjskiego podczas rządów pierwszego wicekróla Kaukazu – Michaiła Woroncowa* pierwszego rozdziału niniejszej pracy.

il. 34. Grigorij G. Gagarin, Przekrój wnętrza soboru Sioni w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury*, Paryż 1897
źródło: NPL

państw ościennych, przez co jej wnętrze było wielokrotnie plądrowane oraz niszczone, a co więcej podczas osmańskiej okupacji miasta w 1. połowie XVIII wieku pojawił się pomysł o przekształceniu świątyni w meczet³⁰². Sobór poniósł szczególnie ogromne straty podczas perskiego ataku na miasto w 1795 roku – z powodu podpalenia jego wnętrza została zniszczona drewniana empora oraz ikonostas, a zabytkowe, średniowieczne freski znalazły się pod grubą warstwą sadzy. Pierwsze próby odnowienia wnętrza katedry miały miejsce już na początku XIX wieku³⁰³, jednak prawdziwą cezurą w historii soboru Sioni były prace Gagarina zrealizowane w latach 50. XIX wieku.

4 października 1851 roku rozpoczęto pierwsze dyskusje pomiędzy administracją carską a egzarchatem gruzińskim o przemalowaniu wnętrza soboru Sioni, do których to prac został wyznaczony Gagarin³⁰⁴. 20 marca 1852 roku urzędnicy Namiestnictwa w imieniu Woroncowa zwrócili się z prośbą do Egzarchy Gruzji Izydora, aby ten wystosował stosowne pisma do Świętego Synodu w Petersburgu o udzielenie zgody na rozpoczęcie prac nad nowymi malowidłami we wnętrzu soboru³⁰⁵. Książę rozpoczął swoje działania 10 czerwca tegoż roku. W międzyczasie zostały już ustawione potrzebne w tym celu rusztowania. Przy realizacji swojego zadania Gagarin miał do pomocy nie tylko pracowników z regionu jak mieszkających w Tbilisi Greków, którzy byli odpowiedzialni za zdjęcie tynku ze ścian wnętrza świątyni³⁰⁶, ale

³⁰² *Tbilisis ist'oria...*, s. 310.

³⁰³ Y. Anchabadze, N. Volkova, *Stary Tbilisi...*, s. 44.

³⁰⁴ NGA, CAH, sygn. 488: *Kantselyariya ekzarkha Gruzii, 16009: O ispravlenii zhivopisi v tiflisskogo kafedral'naya Sionskogo sobora*, s. 1-2.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 13-14.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 17-18.

również na późniejszym etapie prac pomocników z Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu³⁰⁷. W związku z tym, że wykonanie projektu wymagało wielu złocen, zamówiono z Moskwy złoto płatkowe za 400 rubli w srebrze, które zostało wykorzystane do nowej dekoracji wnętrza świątyni³⁰⁸. 4 października 1853 roku komitet zajmujący się kwestią przemalowania Sioni w Tbilisi, na prośbę Gagarina wystosował pismo z prośbą o wypłacenie dodatkowych 1600 rubli w srebrze, aby prace w świątyni mogłyby być dalej kontynuowane³⁰⁹. W dokumentach wspomnianego komitetu zawarta jest informacja, że książę uznał za konieczne zdemontowanie z zachodniej ściany budynku empory z początku XIX wieku, która musiała zostać zamontowana w świątyni po perskim najeździe w 1795 roku i pozostawienia gładkiej ściany, którą można było następnie pokryć malowidłami³¹⁰.

Projekt dekoracji wnętrza katedry Sioni autorstwa Gagarina powstał według kanonicznych założeń hierarchii zstępującej³¹¹ zgodnie, z którymi wykorzystana do kompozycji fresków ikonografia powinna odnosić się kolejno do cyklu dogmatycznego, cyklu świątecznego i maryjnego oraz cyklu hagiograficznego³¹², co jest łatwo dostrzegalne w malowidłach ściennych gruzińskiej świątyni. Cykl dogmatyczny zgodnie z kanonem znajduje się w najwyższej kondygnacji świątyni, a jego wyróżnikami są epifania Chrystusa Pantokratora w kopule oraz wizerunek Matki Boskiej w apsydzie. W projekcie wnętrza Sioni autorstwa Gagarina, wnętrze kopuły zostało pokryte freskiem przedstawiającym Chrystusa Pantokratora w niebieskich i czerwonych szatach, zaś jej pendentywy zostały użyte do ukazania chórów anielskich oraz wizerunków czterech ewangelistów podczas pracy przy pulpitych wraz z ich atrybutami – po północnej stronie św. Łukasza z wołem i św. Mateusza z człowiekiem, zaś po południowej św. Jana z orłem oraz św. Marka z lwem.

³⁰⁷ Ibidem, s. 68.

³⁰⁸ Ibidem, s. 21.

³⁰⁹ Ibidem, s. 127.

³¹⁰ Ibidem, s. 36.

³¹¹ Zob. C. Cavarros, *Orthodox Iconography*, Belmont 1977; Idem, *Guide to Byzantine Iconography*, Belmont 1993; G. Gîrbea, *The iconographic canon of Orthodox churches: History, Evolution, Symbolism*, „International E-Journal of Advances in Social Sciences”, 5 (2019), nr 14. S. 779-798; J. Tofiluk, *Bizantyński kanon ikonograficzny i jego adaptacja w krajach słowiańskich*, „Elpis...”, 13 (2011), s. 11-38; E. Draghici-Vasilescu, *Development of Eastern Christian Iconography*, „Transformation”, 27 (2010), nr 3, s. 169-185; I. Shakhova, *Spetsifika tserkovnoy zhivopisi XIX - nachala XX vv.*, „Vestnik slavyanskikh kultur”, 40 (2016), nr 2, s. 225-232; S. Szymański, *Feski z Supraśla: próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki” 11 (1972), s. 151-182; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu: rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, 21 (1995), s. 13-63; Idem, *Rekonstrukcja programu ikonograficznego cerkwi Zwiastowania monasteru supraskiego*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005 r., red. J. Charkiewicz, Białystok 2005, s. 165-176.

³¹² J. Kotyńska, *Bizantyńskie freski z cerkwi Zwiastowania w Supraślu*, „Roczniki Humanistyczne”, 34 (1986), z. 4, s. 35.

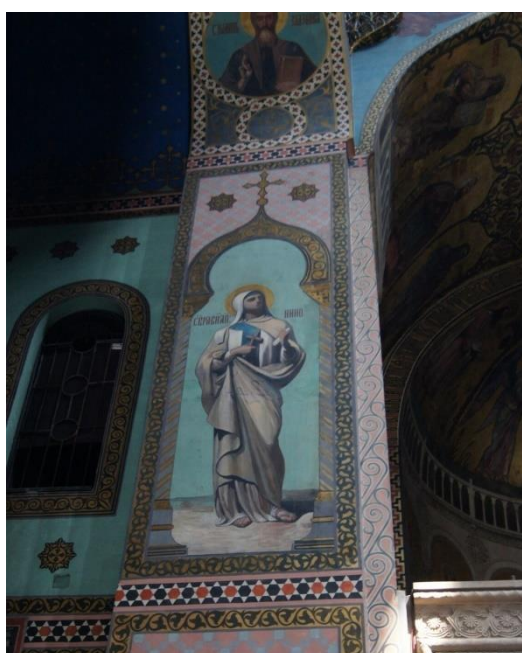
Ściany oraz sklepienie prezbiterium świątyni zostały pokryte ornamentami roślinnymi i geometrycznymi, a także dużą ilością złota, stanowiącymi oprawę dla motywów figuralno-architektonicznych wykonanych w duchu malarstwa iluzjonistycznego. Motywy architektoniczne, tj. kolumnada wraz z łukami arkadowymi, sprawiają wrażenie jakby przestrzeń nad ołtarzem została wypełniona dodatkową emporą. W swoim projekcie wnętrza świątyni Gagarin zaplanował, aby pod każdym łukiem perystazy znalazło się pojedyncze, pełnopostaciowe przedstawienie apostoła. Jej centrum wypełnia wizerunek Chrystusa tronującego. Ponadto, nad kolumnadą Gagarin umieścił malowidło tworzące iluzję balustrady, za którą rozciąga się wyobrażenie niebiańskiego ogrodu, w którego centralnym miejscu znajduje się tronująca Matka Boska w typie Maesty. Maryja została ukazana w otoczeniu archaniołów Michała i Gabriela oraz starotestamentowych proroków i patriarchów – po lewej stronie widzimy Mojżesza, Aarona, Abrahama oraz króla Dawida, zaś po przeciwnej stronie znajdują się wizerunki Izajasza, Ezechiela, Daniela i Jakuba. Co więcej, przedstawienie Matki Boskiej, archaniołów, króla Dawida oraz Jakuba zostały dodatkowo odseparowane od grupy innych starotestamentowych bohaterów dzięki wykorzystaniu przez Gagarina architektury świątyni i umieszczeniu ich postaci w konsze prezbiterium. Zabieg ten można interpretować jako artystyczny ukłon Gagarina w stronę narodu gruzińskiego, ponieważ starotestamentowy król Dawid był tradycyjnie uznawany za praojca królewskiego rodu Bagratydów, zaś Jakub jako starotestamentowy patriarcha jest postrzegany jako protoplasta Izraelitów oraz ludzkości³¹³. Ponadto pozostała część sklepienia świątyni została pokryta malowidłem imitującym ciemnoniebieskie, rozgwieżdżone niebo co w efekcie tworzy piękny kontrast ze złotem wykorzystanym do dekoracji powierzchni prezbiterium.

W przypadku kolejnych z wymienionych cyklów – świątecznego i maryjnego, Gagarin w swoim projekcie wykorzystał powszechnie stosowany w tym przypadku schemat oraz typy ikonograficzne. Jest to zrozumiałe ze względu na treści teologiczne oraz tematykę, które są zawarte w powyższych porządkach. Według kanonu muszą one prezentować wydarzenia z *Nowego Testamentu* np. Wjazd do Jerozolimy, Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie Chrystusa oraz życia Matki Boskiej jak np. Wprowadzenia Maryi do Świątyni czy Boże Narodzenie.

Przechodząc natomiast do ostatniego z wymienionych cyklów – hagiograficznego, dostrzegalna jest pewna swoboda w doborze wizerunków świętych i błogosławionych, co było w dużej mierze zależne od regionalnych oraz lokalnych kultów. Gagarin w swoim projekcie nowej dekoracji wnętrza katedry stworzył panteon świętych obdarzonych szczególną czcią

³¹³ T. Xosroshvili, *Tbilisis XIX saukunisa da XX saukunis dasatskhisis eklesiata moxatulobebi*, [w:] *Arqiteqtura da identoba: saeklesio mtsenebloba Tbilisshi (1801-1918)*, red. D. Khoshtaria, Tbilisi 2016, s. 237.

przez Gruzinów, ze względu na ich wpływ na losy chrześcijaństwa w regionie oraz ich walkę za wiarę. Powierzchnia czterech głównych filarów znajdujących się bezpośrednio pod okazałą kopułą została pokryta freskami przedstawiającymi całopostaciowe sylwetki świętych i męczenników obdarzonych szczególnym umiłowaniem przez gruzińskich wiernych Cerkwi Prawosławnej. Przy ikonostasie widzimy stronie północnej wizerunek św. Nino, zaś po południowej św. wielkomęczennicy Ketewan³¹⁴. Naprzeciwko zaś znajdują się przedstawienia dwóch, wschodniogruzińskich męczenników – po północnej stronie widnieje sylwetka św. męczennika Luarsaba II³¹⁵, zaś po stronie przeciwnej św. męczennika Arczila³¹⁶.

il. 35. Wizerunek św. Nino we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne

il. 36. Wizerunek św. wielkomęczennicy Ketewan we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne

³¹⁴ Św. wielkomęczennica Ketewan (ur. w ok. 1565 roku, zm. w 1624 roku) – królowa Królestwa Kachetii z dynastii Bagratydów, święta i wielka męczennica Gruzjińskiej Cerkwi Prawosławnej, kanonizowana w XVII wieku.

³¹⁵ Św. męczennik Luarsab II z Kartlii (ur. w 1592 roku, zm. w 1622 roku) – król Kartlii z dynastii Bagratydów, święty i męczennik Gruzjińskiej Cerkwi Prawosławnej.

³¹⁶ Św. męczennik Arczil z Kachetii – książę Kachetii z VIII wieku, święty i męczennik Gruzjińskiej Cerkwi Prawosławnej.

il. 37. Wizerunek św. męczennika Luarsaba II we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne

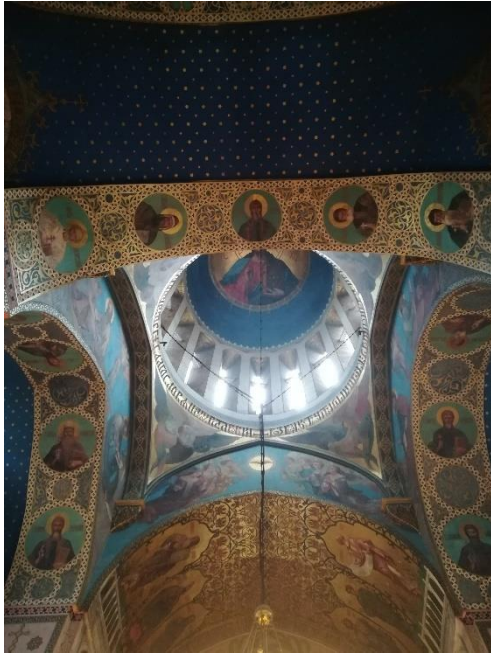

il. 38. Wizerunek św. męczennika Arczila we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne

Ponadto, Gagarin umieścił naprzeciwko siebie sylwetki obdarzonych szczególną czcią w Gruzji świętych również na dwóch filarach u styku przestrzeni podkopiowej i nawy głównej – św. Jerzego (po stronie północnej) i św. męczennicy Aleksandry Rzymskiej³¹⁷ (po stronie południowej). Co więcej, w projekcie Grigorija Grigorjewicza została także wykorzystana powierzchnia architrawów filarów nawy głównej świątyni, gdzie widzimy zestawienie czterech tond z popiersiami św. Nadziei i św. Wiary, które znajdują się po lewej stronie nawy, zaś naprzeciwko umieszczono personifikacje przymiotów boskich: Miłości i Mądrości.

Gagarin rozplanował również dekorację żeber sklepiennych katedry Sioni, które w efekcie zostały pokryte tondami z portretami Trzynastu Ojców Syryjskich, których działalność misyjna rozpoczęła rozwój monastycyzmu na terenach wczesnośredniowiecznej Iberii Kaukaskiej. Przyglądając się żebru znajdującemu się nad nawą główną możemy odnaleźć (poczynając od lewej strony do prawej strony), wizerunki: św. Abibosa z Nekresi, św. Józefa z Alawerdi, św. Stefana z Chirsy, św. Zenona z Ikalto, św. Antoniego z Martomkopi. Żebra znajdujące się nad

³¹⁷ Św. męczennica Aleksandra Rzymska – święta katolicka, prawosławna oraz koptyjska; według hagiografii żona cesarza Dioklecjana, która poniosła śmierć męczeńską w Nikomedii wraz ze św. Jerzym, z rozkazu cesarza; patronka m.in. carycy Aleksandry Fiodorownej – żony cara Mikołaja I.

il. 39. Żebra sklepienne we wnętrzu soboru Sioni pokryte tondami z portretami Trzynastu Ojców Syryjskich, lata 50. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne

transeptem także zostały ozdobione przedstawieniami świętych – na lewym umieszczono portrety: św. Ise z Cilkani, św. Szio z Mgwime, św. Dawida z Garedzy oraz św. Jana z Zedazeni, zaś na prawym: św. Michała z Ulumbo, św. Pirosa z Breti, św. Tadeusza (Tato) ze Stepancmindy oraz św. Izydora z Samtawisi.

Wizerunki św. Nino oraz św. wielkomęczennicy Ketewan zostały umiejscowione w projekcie Grigorija Grigorjewicza na najbardziej wyeksponowanych filarach flankujących ikonostas. Umiejscowienie przedstawień owych świętych oraz ich wybór można interpretować, jako złożony przez Gagarina hołd dla gruzińskiej tradycji chrześcijańskiej. Św. Nino, która jest uznawana powszechnie przez patronkę Gruzji, jest również postrzegana za protoplastkę chrystianizacji

terenów Iberii kaukaskiej podczas rządów króla Miriana III w IV wieku³¹⁸. Co więcej, jej charakterystyczny atrybut – krzyż, którego opadające belki są przewiązane kosmykiem włosów świętej, stał się symbolem narodowym Gruzji. Św. wielkomęczennicę Ketewan należy postrzegać jako uosobienie gruzińskiego sprzeciwu wobec brutalnych, perskich najazdów. Pochodząca z królewskiego rodu Bagradytów święta wielka męczennica zasiadała w XVI i XVII w. na kachetyjskim tronie. Po dziesięciu latach przebywania w niewoli u szacha Abbasa I Wielkiego, odrzuciła ona żądania perskiego władcy o porzucenie wiary chrystusowej oraz przejście na islam, przez co zginęła śmiercią męczeńską³¹⁹.

Tym samym, znaczące jest zrozumienie przekazu, które niesie umiejscowienie w projekcie Gagarina wizerunków obydwu świętych. Poprzez plan świątyni wchodzący do katedry Sioni wierni widzieli początkowo św. Nino oraz św. wielkomęczennicę Ketewan, których pełnopostaciowe wizerunki tworzą ikonograficzną całość ze znajdującym się w prezbiterium przedstawieniem tronującej Matki Boskiej w otoczeniu aniołów oraz króla Dawida oraz Jakuba. Powstała tym samym korelacja pomiędzy świętymi nie tylko wskazuje na podążanie przez obydwie kobiety po ścieżce wyznaczonej przez Maryję, ale również na powiązanie pomiędzy królem Dawidem, który jak już wspomniano powyżej, jest tradycyjnie uznawanym za

³¹⁸ J. Charkiewicz, *Gruzińscy święci*, Warszawa 2015, s. 9-19.

³¹⁹ Ibidem, s. 127-131.

protoplastę Bagratydów a św. wielkomęczennicą Ketewan – członkinią tego królewskiego rodu.

Wybór wizerunków męczenników Luarsaba i Arczila, które według projektu Gagarina umieszczono na przeciwległych filarach, również posiada bardzo silne znaczenie symboliczne nie tylko w aspekcie narodowościowym, ale również w związku z wielowiekowymi walkami z ościennymi najeźdźcami. Św. męczennik Arczil, uznawany jest za potomka króla Miriana III (pierwszego chrześcijańskiego władcy Iberii kaukaskiej), który zginął męczeńską śmiercią w czasie arabskiej okupacji Kartlii i Kachetii w VIII wieku³²⁰. Podobny los spotkał również św. męczennika Luarsaba, który w XVII w. władał Królestwem Kartii jako Luarsab II pochodzący z królewskiego rodu Bagratydów. W wyniku perskiego najazdu na tereny swojego królestwa, podobnie jak św. wielkomęczennica Ketewan, trafił on do niewoli szacha Abbasa I Wielkiego i spędził w niej siedem lat. Ostatecznie kartlijski władca zginął śmiercią męczeńską, ponieważ odrzucił żądania szacha Abbasa I Wielkiego przejścia na islam³²¹. Gruzińscy teolodzy dopatrują się niemal identycznego podobieństwa w losach obydwu męczenników-królów oraz w ich poświęceniu za wiarę chrześcijańską, a ponadto, ich wizerunki bardzo często występują wspólnie nie tylko w malarstwie freskowym, ale także ikonowym. Co więcej, na mocy decyzji Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej wspomnienie obydwu męczenników – św. Luarsaba i św. Arczila wypada tego samego dnia w ciągu roku liturgicznego.

Warto podkreślić samą symbolikę umiejscowienia wizerunków świętych władców w przestrzeni świątynnej. Przedstawienie Chrystusa Pantokratora, tronująca Matka Boska, aniołowie oraz starotestamentowi prorocy, reprezentują świat niebiański i uosabiają obietnicę życia wiecznego po śmierci. Święci władcy natomiast stanowią pomost pomiędzy sacrum i profanum. Ich wizerunki zostały wywyższone tak, aby górować nad odwiedzającymi świątynię wiernymi, jednak umieszczone je poniżej najwyższych partii architektonicznych. Istotny jest również fakt, że przedstawieni władcy byli męczennikami, którzy oddali swoje życie za wiarę, kiedy byli wystawiani na próbę i torturowani, aby porzucili chrześcijaństwo na rzecz islamu. Ich wizerunki można traktować przez to jak wizualne przedstawienie spełnionych modlitw o zbawienie³²². Ponadto, zestawienie św. wielkomęczennicy Ketewan oraz męczenników Luarsaba i Arczila wraz z św. Nino może być interpretowane jako ukazanie ich nie tylko jako władców, ale również jako przedstawicieli narodu gruzińskiego ze świętą, która dała początek chrystianizacji ich ojczyzny. Tym samym, zebrani w świątyni wierni Gruzińskiej Cerkwi

³²⁰ Ibidem, s. 63-65.

³²¹ Ibidem, s. 123-126.

³²² A. Eastmond, *Royal imagery in medieval...*, s. 200.

Prawosławnej nie tylko widzą swoich kanonizowanych historycznych władców ale także świętą, która wyprowadziła ich naród z pogaństwa. Chrześcijaństwo zaś, niezmiennie do czasów współczesnych stanowi bardzo silny element tożsamościowy i nacjonalistyczny narodu gruzińskiego³²³.

Projekt nowej dekoracji freskowej wnętrza katedry Sioni autorstwa Gagarina, jak już wspomniano, objął również elementy konstrukcyjne – filary oraz ich archiwolty, znajdujące się przy nawie głównej świątyni. Grigorij Grigorjewicz umieścił na powierzchni dwóch filarów, zwrócone ku sobie pełnopostaciowe wizerunki św. Jerzego oraz św. męczennicy Aleksandry Rzymskiej, które znajdują się na takiej samej wysokości co wyżej opisane przedstawienia świętych. Św. Jerzy, który tradycyjnie uznawany jest za krewnego św. Nino, podobnie jak ona jest także uważany za patrona Gruzji. Zestawienie jego wizerunku naprzeciwko św. męczennicy Aleksandry Rzymskiej nie jest zaskakujące zważywszy na fakt, że jej żywot oraz nawrócenie było silnie powiązane z działalnością misyjną świętego. Obok nich zaś znajdują się tonda z popiersiami śś. Mądrości, Wiary, Nadziei i Miłości. Wybór Gagarina tych konkretnych świętych oraz ich umiejscowienia można interpretować jako chęć stworzenia przejścia pomiędzy strefą nawy głównej, gdzie widoczne są personifikacje uniwersalnych i podstawowych cnót chrześcijańskich, do strefy gdzie wierni są otoczeni przez najważniejszych gruzińskich świętych. Przejście to jest patronowane przez św. Jerzego – wielkomęczennika i rycerza, który pokonał smoka oraz jego oddaną uczennicę św. męczennicę Aleksandrę Rzymską, która wykazała się niezłomną wiarą i poświęceniem.

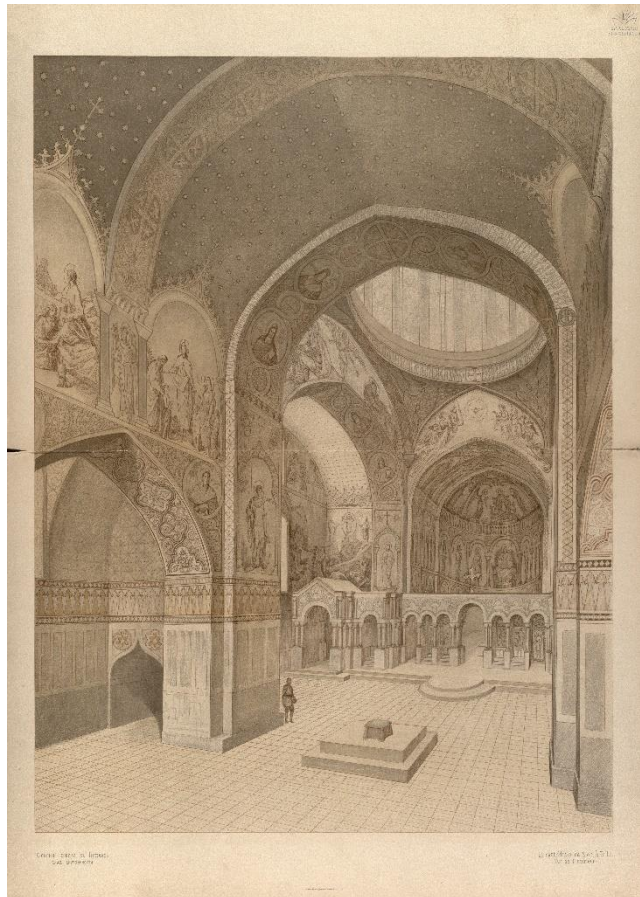
Ponadto, Gagarin w swoim projekcie wykorzystał również wizerunki Trzynastu Ojców Syryjskich, którzy przybyli na tereny Iberii kaukaskiej w VI wieku. Ich działalność misyjna przyczyniła się do porzucenia przez mieszkańców wczesnośredniowiecznej kolebki Gruzji panującego wówczas kultu ognia i rozszerzenia na jej terenach monastycyzmu. Zaskakujący jest jednak fakt, że Grigorij Grigorjewicz umieścił w centralnym punkcie żebra sklepiennego nad nawą główną wizerunek św. Stefana z Chirsy (zwanego w hagiografii *zwieńczeniem siły i wiedzy*³²⁴), zamiast przedstawienia św. Jana z Zedazeni, który jest uznawany za duchowego przywódcę i nauczyciela pozostałych świętych mnichów. Co więcej, to właśnie przedstawienie

³²³ Zob. S. Jones, *Georgia - A Political History Since Independence*, Londyn 2013; N. Sabanadze, *Globalization and Nationalism...; After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, red. L. Barrington, Ann Arbor 2006.

³²⁴ J. Charkiewicz, *Gruzińscy święci...*, s. 40-41.

tego świętego w tondzie jest zwrócone ku głównemu wejściu świątyni, przez co sprawia ono wrażenie jakoby św. Stefana z Chirsy spoglądał na wchodzących wiernych do wnętrza katedry.

Poza koncepcją nowej dekoracji wnętrza katedry Sioni, Gagarin wyszedł również z propozycją wymiany ikonostasu (zamontowany w świątyni na początku XIX w., podobnie jak wyżej wspomniana empora) i zastąpienie go obiektem, którego zaprojektowania książe był gotowy się podjąć. Swoją propozycję Grigorij Grigorjewicz argumentował faktem, że drewniany ikonostas z arabeskową dekoracją nie odpowiada bizantyńskiemu stylowi, w którym były przez niego tworzone freski we wnętrzu soboru. Tym samym przedstawił postulat aby powstał

il. 40. Grigorij G. Gagarin, *Sobór Sioni w Tbilisi. Widok wnętrza*, [w:] *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury*, Paryż 1897
źródło: NPL

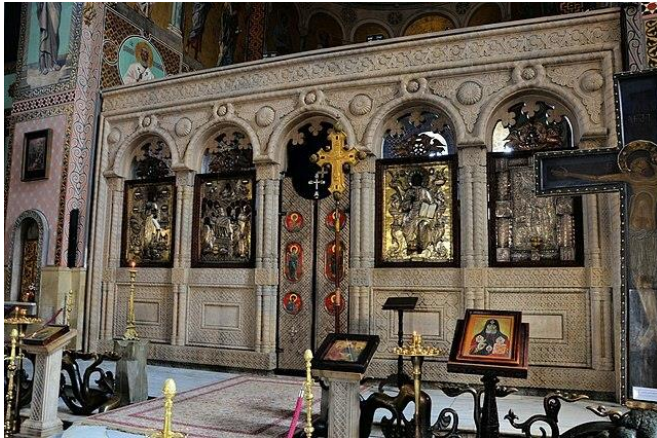
nowy, jednorzędowy, gipsowo-alabastrowy ikonostas, do którego ikony namiestne zostałyby wykonane na deskach i opatrzone srebrnymi ornamentami³²⁵. Obiekt miał być dodatkowo opatrzony rozbudowanymi portykami na jego przedłużeniu w nawie północnej i południowej³²⁶. Wybór niskiego, jednorzędowego ikonostasu Gagarin uzasadniał powrotem do tradycji architektonicznej świątyń wczesnochrześcijańskich³²⁷, a jego wykonanie miało w sumie kosztować 3200 lub 4000 rubli w srebrze – w zależności od tego czy wyżej wspomniane portyki zostałyby zaakceptowane³²⁸. Ostatecznie, odnosząc się do obecnego stanu świątyni można stwierdzić, że koncepcja dodatkowych elementów ikonostasu nie została zaakceptowana i został zrealizowany mniej okazały projekt za sumę 3200 rubli w srebrze.

³²⁵ NAG, CAH, sygn. 488/16009, s. 78.

³²⁶ Ibidem, s. 66.

³²⁷ Ibidem, s. 68.

³²⁸ Ibidem, s. 79.

il. 41. Jednorzędowy ikonostas we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku
 źródło: Wikimedia Commons

Analizując projekt XIX-wiecznej dekoracji wnętrza katedry Sioni autorstwa Gagarina zauważalne są dwie zasadnicze kwestie. Pierwsza, od której należy rozpocząć, dotyczy stylu w jakim freski powstały. Utrzymane w zielono-niebieskiej kolorystyce malowidła ścienne zostały skontrastowane ze złotymi motywami dekoracyjnymi oraz ornamentami roślinnymi i geometrycznymi. Sam Gagarin w swoich

notatkach i listach podkreślał, że freski powstały w duchu neobizantyzmu (Grigorij Grigorjewicz w zachowanej korespondencji używał określenia *bizantyzmu*). Co więcej, również XIX-wieczni mieszkańcy Tbilisi, którzy mieli możliwość podziwiania ostatecznych efektów pracy Gagarina w świątyni dostrzegali w jego projekcie „ascetyczny duch stylu bizantyńskiego”³²⁹. Jednakże, przyglądając się obecnie dekoracji wnętrza katedry Sioni, należy stwierdzić, że freski Grigorija Grigorjewicza powstały w stylu zachodnioeuropejskim o dostrzegalnym wpływie wzorów bizantyńskich (czego przykładem są motywy dekoracyjne zaczerpnięte z architektury Imperium Bizantyńskiego i Bliskiego Wschodu jak np. łuki podkowiaste, ale również gotyckim widocznym w imitacji średniowiecznych kwiatonów. Ponadto, wykorzystane w projekcie dekoracji świątyni ornamenty nawiązują swoją estetyką do średniowiecznej sztuki gruzińskiej, która w XIX wieku była uznawana za składową część sztuki bizantyńskiej. Przykładem tego są różnego rodzaju plecionki, które były stosowane w dekoracji ścian średniowiecznych budowli sakralnych (w tym zewnętrznych). W efekcie, dekoracja wnętrza tbiliskiej świątyni autorstwa Gagarina jest ciekawym przykładem wzajemnego przenikania się w XIX wieku sztuki zachodniej (w tym przypadku należy doszukiwać się inspiracji Grigorija Grigorjewicza w renesansowej sztuce włoskiej, która w XIX wieku była niezwykle popularna wśród przedstawicieli carskiego środowiska artystycznego, w szczególności dorobek Rafaela Santi) i dziedzictwa krajów tzw. Orientu. Wpływ na estetykę projektu Gagarina miało również zjawisko stopniowego odchodzenia w XIX-wiecznym Imperium Rosyjskim od malarstwa ikonowego na rzecz zeuropeizowanego malarstwa

³²⁹ T. Khosroshvili, *Zwizualizowany imperializm i narodowa identyfikacja. Kilka przykładów kościelnego malarstwa w Gruzji od 1801 do 1918 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2 (2019), z. 18, s. 250-251.

sakralnego, czego podwaliny dały reformy Piotra Wielkiego³³⁰. Należy także zauważyć, że Gagarin w czasie tworzenia swojego autorskiego projektu nowej dekoracji katedry Sioni zastosował perspektywę linearną oraz światłocien. Nie podążał on jednak całkowicie za trendami panującymi w rosyjskim malarstwie sakralnym tej epoki – nie odrzucił np. napisów identyfikujących świętych, które zostały wykonane za pomocą bukwicy, oraz wykorzystał tradycyjny kolor złoty.

Kolejna kwestia dotyczy właśnie dziedzictwa i kultury Gruzji. Uważam, że Gagarinowi udało się stworzyć projekt, który w sposób udany uwzględnił lokalne kultury oraz istniejące tradycje. Grigorij Grigorjewicz we wnętrzu katedry Sioni stworzył prawdziwy panteon świętych, którzy zostali obdarzeni szczególnym kultem i umiłowaniem przez wiernych Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej, a ich wizerunki zostały uzupełnione uniwersalną ikonografią chrześcijańską. Co więcej, nie tylko ikonografia cyklu hagiograficznego stanowi dowód na poszanowanie przez Gagarina tradycji i dziedzictwa regionu. Również poprzez umieszczenie postaci króla Dawida po prawej stronie tronu Matki Boskiej w cyklu dogmatycznym Grigorij Grigorjewicz symbolicznie odniósł się do historii Gruzji i jej królewskiego rodu Bagratydów. Warto również zaznaczyć, że pełnopostaciowe przedstawienia Gagarin ukazał w historycznych strojach – odpowiednich do epoki, w której żyły poszczególne postaci, co było zgodne z panującymi trendami w XIX-wiecznym, rosyjskim malarstwie sakralnym – tak więc np. św. Nino została sportretowana w prostej, jasnobezowej todzie, św. Jerzy w zbroi rzymskiego legionisty, zaś św. wielkomięczennica Ketewan w XVII-wiecznym stroju królewskim. Jak już wspomniano powyżej przy omawianiu stylistyki projektu Gagarina, wykorzystał on także ornamenty oraz motywy dekoracyjne charakterystyczne dla regionu. Należy tym samym pamiętać o fakcie, że charakterystyczne dla sztuki i architektury średniowiecznej Gruzji ornamenty, które były szeroko stosowane w różnych dziedzinach m.in. rzeźbie kamiennej, manuskryptach czy złotnictwie, są istotnym elementem tożsamościowym oraz dziedzictwa narodowego³³¹. Ponadto, bogactwo gruzińskich ornamentów było opracowywane już przez XIX-wiecznych historyków sztuki jak np. Nikodima Kondakowa³³² czy na początku XX wieku, jak np. Jurgisa Baltrušaitisa³³³, a także Henryka Hryniewskiego,

³³⁰ Zob. B. Dąb-Kalinowska, *Rosyjskie malarstwo religijne w XIX wieku*, „Artium Quaestiones”, 3 (1986), s. 87-108.

³³¹ Zob. M. Tevzaia, *Georgian Ornament*, Lublin 2018.

³³² Zob. N. Kondakow, *Drevnyaya arkhitektura Gruzii - Issledovaniye*, Moskwa 1876; Idem, *Opis' pamyatnikov drevnosti v nekotorykh khramakh i monastyryakh Gruzii*, Petersburg 1890.

³³³ Zob. J. Baltrušaitis, *Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris 1929.

który dążył do stworzenia pełnego kompendium repertuaru średniowiecznych form ornamentalnych.

Odnosząc się natomiast do faktu wymiany ikonostasu znajdującego się w katedrze Sioni, należy go także rozpatrywać jako wyraz ambicji Gagarina jak najlepszego wykonania zleconej mu pracy. Z dokumentów archiwalnych wynika, że zamówienie nowego obiektu miało na celu stworzenie dzieła kompletnego, spójnego pod względem ikonograficzno-estetycznym, stosownie do kreowanej przez Grigorija Grigorjewicza wizji idealnego *bizantyńskiego* wnętrza. Należy przyznać, że inspirowany sztuką wczesnośredniowieczną, XIX-wieczny, gipsowo-alabastrowy ikonostas udanie dopełnia zaprojektowane przez niego freski. Niestety nie zachowały się żadne szkice czy projekty ikonostasu, który został zamontowany w świątyni na początku XIX wieku. Jednakże, idąc za opisem obiektu, który można odnaleźć w notatkach dotyczących prac toczących się w katedrze Sioni w latach 50. XIX wieku, należy stwierdzić, że decyzja o wymianie ikonostasu we wnętrzu świątyni była słuszna – jak wyżej wspomniano wcześniejszy obiekt był wykonany z drewna, miał kilka rzędów oraz arabeskową dekorację³³⁴.

Pomimo, iż Gagarin przeprowadził prace we wnętrzu katedry Sioni w Tbilisi na zlecenie administracji carskiej Namiestnictwa Kaukazu, można stwierdzić, że wykonał je z poszanowaniem dla sztuki, architektury i tradycji regionu, którą wcześniej zgłębił. O rzetelnej wiedzy Grigorija Grigorjewicza w tym zakresie świadczy opublikowana w 1847 roku jego autorska publikacja *Le Caucase pittoresque*³³⁵ (1847 rok)³³⁶, w której to opisał i zilustrował dziedzictwo kulturowe regionu. Należy także pamiętać, że decyzja o rozpoczęciu prac w świątyni nie była związana z chęcią upamiętnienia znaczącego wydarzenia w polityce Imperium Rosyjskiego na tych terenach – jak np. wzniesienie w 2. połowie XIX wieku soboru Aleksandra Newskiego w Tbilisi, który miał być darem dziękczynnym za rosyjskie zwycięstwo w wojnie kaukaskiej. Zlecenie Gagarinowi stworzenia nowych fresków w katedrze Sioni wiązało się ze złym stanem technicznym świątyni, który był wynikiem podpalenia jej wnętrza w 1795 roku podczas perskiego ataku na Tbilisi. Ponadto uważam, że projekt Gagarina nowej dekoracji wnętrza katedry Sioni był istotnym elementem w procesie przekształcania Tbilisi z azjatyckiego miasta na obrzeżach carskiej Rosji w najważniejszą aglomerację Wicekrólestwa Kaukazu, a także istotnego miasta w całym Imperium Rosyjskim. Władze carskie przeznaczyły

³³⁴ NAG, CAH, sygn. 488/16009, s. 78.

³³⁵ Pełny tytuł: *Le Caucase pittoresque. Dessine d'apres nature Gregoire Gagarine. Avec une introduction et texte explicatif Ernest Stackelberg*

³³⁶ *Le Caucase pittoresque* jak również inne publikacje autorstwa Gagarina o dziedzictwie kulturowym Kaukazu zostały omówione w podrozdziale: *Gagarin i eksploracja regionu Kaukazu – publikacje* rozdziału trzeciego niniejszej pracy.

odpowiednie środki na przeprowadzenie prac, które w ówczesnym rozumieniu miały mieć charakter konserwatorski. Ciekawe jest jednak, że mimo takiego sposobu ich postrzegania, kwestia nowego wnętrza Sioni, które zostało zaprojektowane przez Rosjanina była na tyle istotna w carskiej polityce na terenach Kaukazu, że postępy prac Grigorija Grigorjewicza były omawiane nawet z członkami rodu Romanowów – o czym świadczą dokumenty archiwalne.

Co więcej, również sami Gruzini odnosili się do efektów prac Gagarina w Sioni z nieukrywanym zadowoleniem, czego przykładem może być komentarz XIX-wiecznego, gruzińskiego historyka Platona Ioseliani'ego: „Książę Gagarin, który wziął na siebie ogromny trud odnowienia wnętrza katedry [...]. Łącząc wiedzę malarza, architekta i znawcy ornamentów, starannie przestudiował wszystkie gałęzie sztuki, nauki oraz studiów wizualnych. Starożytne świątynie, w które tak obfituje Kaukaz, były dla gorliwego artysty okazją do nieustannych rozważań, do wniosków matematycznych, do nieustrudzonego doskonalenia, tak że jego powszechnie znany talent, dopiero tutaj rozwinął się w pełni, ugruntował i przybrał obecną formę [...]. Talent księcia Gagarina wymaga przestrzeni [...]. Tworzy monumentalne budowle, łączy malarstwo z architekturą na wielką, majestatyczną skalę” (tłum. własne)³³⁷.

3.1.3. Opracowanie i próba renowacji fresków w Monastyrze Betania

Monastyr Betania położony jest ok. 16 km. na południowy zachód od Tbilisi w dolinie rzeki Were. Główna świątynia kompleksu zakonnego – cerkiew Narodzenia Matki Bożej została wzniesiona pod koniec XII wieku według wypracowanych w poprzednim stuleciu rozwiązań architektonicznych charakterystycznych dla gruzińskiej architektury sakralnej doby średniowiecza³³⁸. Miejscowe legendy podają, że miejsce to już w XI wieku służyło za nekropolię lokalnych możnowładców – Orbelianich, zaś świątynia była często odwiedzana przez królową Tamar z Bagratydów w celu modlitwy i kontemplacji. Jednakże, w przeciągu następnych stuleci monastyr Betania popadł w zapomnienie, a do jego ponownego odkrycia przyczynił się potomek Orbelianich – Grigol Orbeliani, który w XIX wieku udał się do kartlijskich lasów na polowanie, podczas którego natrafił na ruiny założenia klasztornego oraz jego głównej cerkwi³³⁹.

Na podstawie materiału ilustracyjnego, a także komentarzy zamieszczonych w *Le Caucase pittoresque* (1847 rok) autorstwa Gagarina, można stwierdzić, że Grigorij Grigorjewicz dotarł

³³⁷ P. Ioseliani, *Opisaniye drevnostey goroda Tiflisa*, Tbilisi 1866, s. 103.

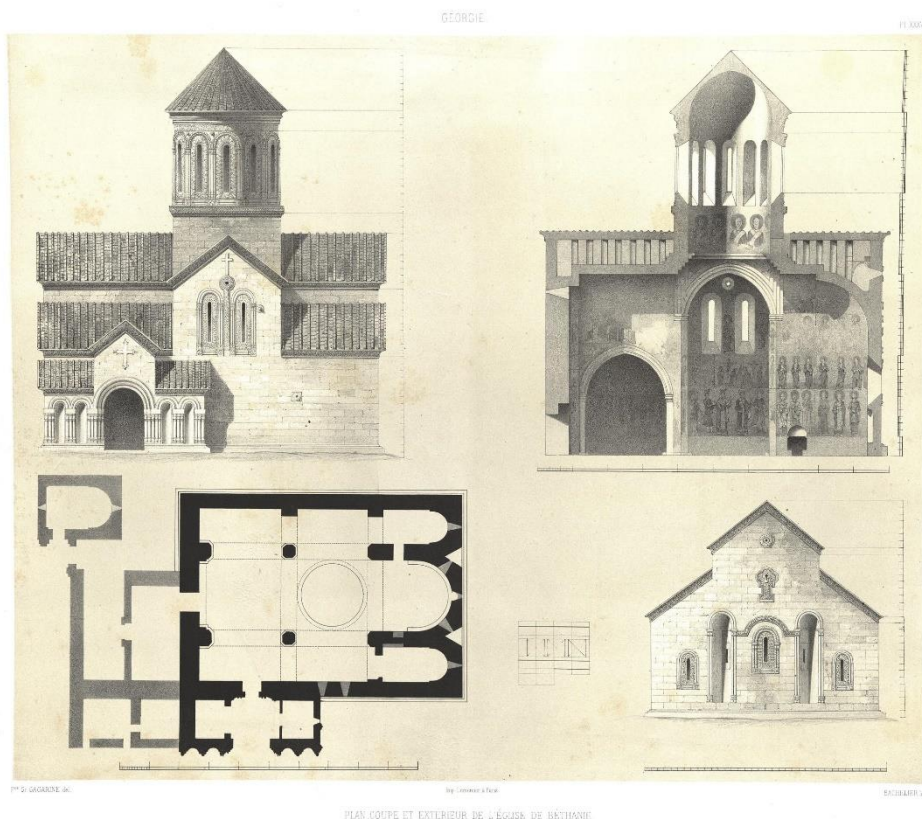
³³⁸ N. Dzhanderidze, I. Tsitsishvili, *Arkhitekturnyye pamyatniki Gruzii*, Moskwa 1996, s. 260.

³³⁹ *Betaniis Monast'eri*:

<https://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/betania/betania.htm> [dostęp: 10.03.2023].

do monasteru Betania podczas swojego pierwszego pobytu na Kaukazie (od 1841 roku do ok. 1843 roku), który wiązał się z jego udziałem w wojnie kaukaskiej. Szczegółowość rysunków oraz informacji zawartych w objaśnieniach plansz sugeruje, że przybycie księcia do monasteru musiało stanowić istotny element w zdobywaniu przez niego wiedzy z zakresie dziedzictwa architektonicznego oraz artystycznego regionu. Materiał ilustracyjny, który został opublikowany w *Le Caucase pittoresque*, przedstawia m.in. szczegółowe rysunki bryły cerkwi Narodzenia Matki Bożej, wraz z jej przekrojem oraz planem, a także rysunek pomniejszej świątyni założenia klasztornego.

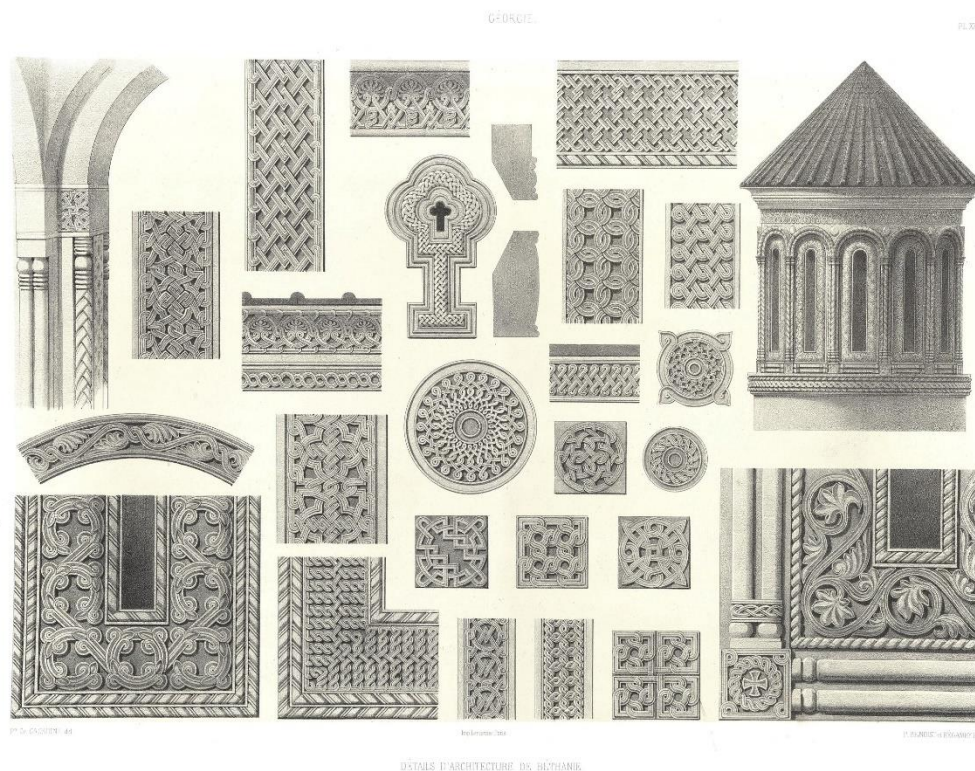
W albumie znajduje się również zestawienie szczegółowo przedstawionych detali architektonicznych oraz ornamentów wykorzystanych do dekoracji obydwu kościołów (plansza 37). Wśród nich można znaleźć zdobienia m.in. bębna stożkowej kopuły, obramowań okien, a także kolumn czy rozet. Jednakże, najbardziej istotnymi planszami w publikacji są plansze nr 38 i nr 39, ponieważ przedstawiają one pierwsze opracowanie zespołu malowideł pokrywających ściany monasteru Betania. Ponadto, datowane na 2. połowę XIX wieku freski są uznawane przez współczesnych badaczy za jeden z najważniejszych zabytków dziedzictwa

il. 42. Grigorij G. Gagarin, *Plan oraz przekrój architektoniczny cerkwi Narodzenia Matki Bożej monasteru Betania*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 36
źródło: ELIB

średniowiecznej Gruzji i stanowią dobry przykład sztuki gruzińskiej, która rozwijała się zgodnie z głównym nurtem malarstwa bizantyńskiego tegoż stulecia³⁴⁰.

Plansza nr 38 jest zestawieniem całopostaciowych figur dwunastu apostołów, a także św. Jana Chryzostoma, św. Grzegorza Patrycjusza, św. Jakuba Perskiego (znanego także jako św. Jakub Intercisus) oraz św. Teodora Tyrona (znanego także jako św. Teodor z Amasei). Na tej samej planszy znalazły się także trzy popiersia – św. Eleteriusza z Tournai, św. Cyryla a także św. Aberciusa z Hieropolis (zwanego także św. Aberciusem Cudotwórcą). Następną planszą – nr 39, jest natomiast prawdziwym unikatem ze względu na uwiecznione na niej opracowania fresków przedstawiających członków gruzińskiej rodziny królewskiej – księcia Laszę Giogriego (zwanego później królem Jerzym IV), królowej Tamar oraz króla Jerzego III. Po bokach rodziny królewskiej umieszczono św. Jerzego oraz św. Dymitra z Tesalonik. Na tej samej planszy Gagarin umieścił również sześć wizerunków: św. Piotra I Aleksandryjskiego,

il. 43. Grigorij G. Gagarin, *Detale architektnicne z monastyru Betania*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 37
źródło: ELIB

³⁴⁰ Zob. E. Privalova, *Sur les peintures murales de Bétania*, [w:] *L'arte Georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del terzo simposio internazionale sull'arte Georgiana, Bari — Lecce, 14–18 ottobre 1980*, red. M. Calò Mariani, t. 1, Galatina 1986, s. 153-160; A. Makarova, *Stil' rospisey osnovnogo obyema tserkvi Rozhdestva Bogoroditsy v Betanii i ikh mesto v gruzińskiej i vizantijskoy zhivopisi serediny — 2-y poloviny XII v.*, „Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. Seriya 5: Voprosy Istorii i Teorii Khristianskogo Iskusstva”, 2 (2016), s. 25-39; Eadem, *Freski altarnoy apsidy tserkvi Rozhdestva Bogoroditsy v Betanii (Gruzija): stil' zhivopisi i problema datirovki*, „Aktual'nyye problemy teorii i istorii iskusstva”, 2 (2012), s. 200-226.

św. Cezarego z Nazjanzu, św. Atanazego Wielkiego, św. Grzegorza Cudotwórcy, św. Mikołaja Cudotwórcy oraz św. Grzegorza Teologa (znanego także jako św. Grzegorzem z Nazjanzu). Pomędzy popiersiami Grigorij Grigorjewicz umieścił rysunek przedstawiający fragment sceny fundacyjnej monasteru Betania, na której prawdopodobnie ukazani są dwaj członkowie rodu Orbelianich – Sumbat' I Orbeli [wcześniejsza forma nazwy rodu Orbelianich – dop. M.C.] oraz jego syn, Liparit' Orbeli³⁴¹, a także scenę z życia św. Marii Egipcjanki³⁴². Ponadto, Gagarin w 1851 r. opublikował także artykuł³⁴³ o architekturze i freskach cerkwi Narodzenia Matki Bożej³⁴⁴ w rosyjskojęzycznym periodyku „Kawkaz”³⁴⁵.

Ponadto, we francuskojęzycznym tekście objaśniającym materiał graficzny *Le Caucase pittoresque* pióra Ernsta von Stackelberga, można odnaleźć przemyślenia autora o zespole fresków z monasteru Betanii, w których stwierdził on, że: „malowidła te są niezwykle z tak wielu powodów, i ze względu na zachowane w nich czyste tradycje wielkiej sztuki greckiej [bizantyńskiej – dop. M.C.], a także są jeszcze bardziej niezwykle, ponieważ przedstawiają portrety o tak charakterystycznej i uderzającej fizjonomii, że sprawiają wrażenie jakoby zostały one namalowane zgodnie z wciąż żywą w XII wieku tradycją. Być może tradycja ta sięga czasów, gdy istniały jeszcze prawdziwe portrety tych świętych postaci, portrety wykonane za ich życia lub ze wspomnień krótko po ich śmierci. Najważniejszą rzeczą, o której należy tutaj

il. 44. Grigorij G. Gagarin, *Monastyr Betania. Malowidła ściienne*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 38
źródło: ELIB

il. 45. Grigorij G. Gagarin, *Monastyr Betania. Malowidła ściienne*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 39
źródło: ELIB

³⁴¹ A. Eastmond, *Royal imagery...*, s. 156-158.

³⁴² G. Gagarin, *Le Caucase pittoresque. Dessine d'apres nature Gregoire Gagarine. Avec une introduction et texte explicatif Ernest Stackelberg*, [ilustracje], Paryż 1847, s. 40-43:

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21916-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/grid/page/44/zoom/1> [dostęp: 10.03.2023].

³⁴³ Notatki oraz odręcznie napisany przez Gagarina tekst artykułu do publikacji w periodyku „Kawkaz” (przed redakcją) zachowały się w: NAG, CAH, sygn. 1685: *Opis dokumental'nykh materialov arkhivnogo fonda „Kolleksii istoricheskikh spravok i fotosnimkov pamyatnikov drevnegruzinskogo iskusstva”*, 5: *Istoricheskaya spravka o Betaniyskom monastyre. V dele imeyetsya tri fotograficheskikh snimka*, s. 6-13.

³⁴⁴ G. Gagarin, *Tserkov' Vitaniya*, „Kawkaz”, 72 (1851), s. 294:

<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/70997> [dostęp: 10.03.2023].

³⁴⁵ „Kawkaz” – rosyjskojęzyczny periodyk wydawany w Tbilisi od 1846 do 1917 r. Powstał z inicjatywy Namiestnika Kaukazu – Michaiła Woroncowa, który początkowo finansował jego publikację ze swoich prywatnych funduszy, zaś od 1850 r. stał się on jednym z oficjalnych czasopism administracji carskiej w Tbilisi. Opublikowano w niej m.in. opowiadanie *Makar Chudra* autorstwa Maksima Gorkiego, a także inne teksty autorstwa np. Platona Ioseliani'ego, Iwana Kostemerewskiego, czy Władimira Sołhuguba. Jednym z redaktorów naczelnych czasopisma był Dawid Eristawi;

zob. *Kawkaz, tifijskaya gazeta*, [w:] *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, red. F. Brokgauz, I. Yefron, 13a (rok), s. 862:

ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Кавказ,_тифлисская_газета [dostęp: 10.03.2023].

wspomnieć, jest odkrycie całopostaciowego portretu założycielki kościoła, znakomitej królowej Tamary [Tamar – dop. M.C.], której chwalebne panowanie wyznacza najwspanialszą epokę w historii Gruzji” (tłum. własne)³⁴⁶.

Gagarin nie tylko jako pierwszy opracował freski oraz architekturę cerkwi Narodzenia Matki Bożej monasteru Betania, ale był także odpowiedzialny za przeprowadzenie renowacji tychże malowideł oraz za częściową odbudowę głównej świątyni założenia klasztornego – książę zaprojektował nową konstrukcję kopuły i sklepienia³⁴⁷. W wyżej już wspomnianym artykule z 1851 roku, który został opublikowany w periodyku „Kaukaz”, Grigorij Grigorjewicz wspomina swoją pierwszą wizytę w monasterze oraz opisuje przebieg prac renowacyjnych, które miały miejsce w tymże założeniu klasztornym. Gagarin opisuje w nim, że był pod szczególnym wrażeniem harmonii oraz różnorodności dekoracji architektonicznej i ornamentów ścian zewnętrznych świątyni, równocześnie podkreślając bardzo zły stan zachowania malowideł oraz zawaaloną kopułę cerkwi wraz z jej sklepieniem. Kondycja fresków musiała być faktycznie bardzo zła zważywszy na fakt, że książę w swoich wspomnieniach podkreśla, że odkrycie w trakcie prowadzonych przez niego prac renowacyjnych wizerunku królowej Tamar, a także innych Bagratydów było dla niego wielkim zaskoczeniem³⁴⁸.

3.1.4. Projekt soboru Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze

Ałagir leży ok. 250 km na północ od Tbilisi oraz ok. 50 km na zachód od Władykaukazu w Osetii Północnej, której tereny wchodziły w skład obwodu tereckiego – integralnej części XIX-wiecznego Wicekrólestwa Kaukazu (obecnie terytorium Federacji Rosyjskiej). Jednym z najważniejszych zabytków miejscowości jest sobór Wniebowstąpienia Pańskiego³⁴⁹, który został wzniesiony według projektu Gagarina w latach 1850-1853. Do jego budowy wykorzystano wydobywany na miejscu różowo-szary torf, zaś pojedynczą, hemisferyczną

³⁴⁶ G. Gagarin, *Le Caucase pittoresque. Dessine d'apres nature Gregoire Gagarine. Avec une introduction et texte explicatif Ernest Stackelberg*, [tekst], Paryż 1847, s. 55:

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915#mode/grid/page/55/zoom/1> [dostęp: 11.03.2023].

³⁴⁷ A. Eastmond, *Royal imagery...*, s. 155.

³⁴⁸ G. Gagarin, *Tserkov' Vitaniya...*, loc. cit.

³⁴⁹ Dokumentacja dotycząca powyższego obiektu architektonicznego znajduje się w archiwach na terenach Federacji Rosyjskiej, do których nie udało się dotrzeć z powodu pandemii COVID-19 (przedłużające się zamknięcie granic państwowych) oraz agresji rosyjskiej w Ukrainie. Z tychże powodów nie udało mi się również dotrzeć do świątyni osobiście. W związku z tym informacje zostały zaczerpnięte z nielicznej i trudnodostępnej literatury przedmiotu. Szczególnie ważne pozycje omawiające tematykę architektury neobizantyńskiej na terenach Kaukazu Północnego są publikacje autorstwa Ewgenii Kiszkinowej (Evgeniya Kishkinova), profesor nadzwyczajnej Dońskiej Państwowej Uniwersytetu Technicznego, która udostępniła mi maszynopisy dwóch, nieosiągalnych w Europie artykułów swojego autorstwa:

E. Kishkinova, *Vizantiyskiy stil' v khramostroyenii Severnoy Osetii v kontekste dialoga kul'tur*, Eadem, *Regional'nyy kontekstualizm vizantiyskogo stilya v arkhitekture Nizhnego Dona i Severnogo Kavkaza*; zob. <https://donstu.ru/structure/cadre/kishkinova-evgeniya-mikhaylovna/> [dostęp: 15.03.2023].

kopułę oraz dach pokryto srebrną blachą. Książę oparł projekt soboru na planie kwadratu, który został dodatkowo uzupełniony od strony wschodniej trzema absydami³⁵⁰. Grigorij Grigorjewicz pracując nad koncepcją estetyczną świątyni odniósł się nie tylko do architektury sakralnej regionu – co jest widoczne w planie cerkwi oraz w wykorzystaniu kolumn w formie „X”, ale zapożyczył on również elementy z budownictwa bizantyńskiego (kompozycja elewacji oraz układ okien), a także staroruskiego (kształt kolumn)³⁵¹. Należy również sądzić, że Gagarin wykonał nie tylko projekt architektoniczny soboru Wniebowstąpienia

il. 46. Sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze, lata 1850-1853

źródło: Wikimedia Commons

Pańskiego, ale był także odpowiedzialny za koncepcję dekoracji jego wnętrza. Ponadto, sugerując się jego wcześniejszym doświadczeniem zdobytym przy renowacji fresków głównej cerkwi monasteru Betania, można uznać, że wykonał on ją zapewne samodzielnie. Jednakże, freski domniemanego autorstwa Grigorija Grigorjewicza nie zachowały się, ponieważ na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku zostały one zamalowane przez osetyjskiego artystę i poetę – Kostę Chetagurowa³⁵², któremu zostało powierzone wykonanie nowej dekoracji wnętrza soboru według jego autorskiego projektu³⁵³. Warto wspomnieć, że świątynia ta została wzniesiona jako cerkiew wojskowa, co zostało dodatkowo podkreślone stylistyką jej ogrodzenia, którego projekt był wzorowany na staroruskich kremlach. W efekcie, wzniesiono wokół niej mur z ciosanego kamienia wapiennego o wysokości ponad 2 m. z trzema bramami wjazdowymi oraz z pięcioma basztami, których wysokość sięga 8 metrów³⁵⁴

Sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze jest istotnym obiektem nie tylko w kontekście historii kreacji stylu narodowego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego, ale również w aspekcie polityki Romanowów wobec regionu, ponieważ to

³⁵⁰ I. Teplitskiy, N. Tsagayev, *Pamyatniki material'noy kul'tury Severnoy Osetii*, Ordżonikidze/Władykaukaz 1964, s. 37.

³⁵¹ E. Kishkinova, *Vizantijskiy stil'...*, [maszynopis].

³⁵² Kosta Chetagurow (ur. w 1859 roku, zm. w 1906 roku) – poeta, artysta, etnograf, który jest uznawany za twórcę literackiego języka osetyjskiego; autor tomu poezji *Osetyjska lira* wydanej w 1899 roku – klasyki literatury osetyjskiej.

³⁵³ I. Teplitskiy, N. Tsagayev, *Pamyatniki material'noy...*, 37-40.

³⁵⁴ Ibidem, s. 37.

właśnie od jego budowy rozpoczyna się proces wzmożonego budownictwa cerkiewnego na Kaukazie Północnym oraz jest on pierwszą realizacją tego typu na tych terenach³⁵⁵. Zastosowanie przez Gagarina stylu neobizantyńskiego w projekcie świątyni można uzasadnić m.in. głęboką wiedzą księcia w zakresie dziedzictwa regionu – szczególnie Kaukazu Południowego, które kształtowało się pod silnym wpływem kultury bizantyńskiej³⁵⁶, ale także sytuacją polityczną. Liczne zabytki sztuki średniowiecznej, w które obfituje region np. mozaiki w monasterze Dżwari (VI wiek), ewangelia z monasteru Gelati (XII wiek), czy freski z cerkwi św. Jerzego w monasterze Ubisi (XIV wiek) ukazują przenikanie się kultury Bizancjum i Kaukazu, a także odzwierciedlają schedę regionu. Gagarin musiał posiadać świadomość jak istotnym czynnikiem tożsamościowym jest dziedzictwo Cesarstwa Bizantyńskiego. Istotnym, nie tylko wśród mieszkańców regionu ale również dla Rosjan, i że jest ono elementem łączącym obydwie kręgi kulturowe. Z tego powodu, Grigorij Grigorjewicz tworząc koncepcję architektoniczną świątyni potraktował je jako główne źródło inspiracji, dzięki czemu zdołał on umiejętnie połączyć elementy architektoniczne zaczerpnięte z trzech różnych obszarów geograficznych.

Należy odnieść się także do stylu neobizantyńskiego jako czynnika ideologicznego w polityce Imperium Rosyjskiego na terenach XIX-wiecznego Kaukazu, który przez stulecia (zarówno tereny północne i południowe), był obszarem o złożonej i skomplikowanej strukturze społecznej oraz religijnej. Rozpoczęcie prac konstrukcyjnych soboru Wniebowstąpienia Pańskiego miało miejsce w czasie ciągle toczących się walk pomiędzy armią Imperium Rosyjskiego a północnokaukaskimi góralami, którzy w tym czasie byli zgromadzeni pod dowództwem Imama Szamila w ramach Wojny Kaukaskiej, zaś osadnictwo w Ałagirze, jak i we Władykaukazie, związane było z rosyjską ekspansją na tych terenach. Z tego powodu administracja carska Wicekrólestwa Kaukazu potrzebowała projektu świątyni w stylu „ponadnarodowym”, z którym mogliby utożsamić się nie tylko Rosjanie, ale również mieszkańcy regionu. Dlatego też użycie przez Gagarina w projekcie cerkwi stylu neobizantyńskiego z zaczerpniętymi elementami z średniowiecznego budownictwa Kaukazu i Rosji wydaje się być idealnym rozwiązaniem, ze względu na krąg historyczny oraz kulturowy obydwu obszarów.

³⁵⁵ E. Kishkinova, *Regional'nyy kontekstualizm...*, [maszynopis].

³⁵⁶ Zob. C. Toumanoff, *Caucasia and Byzantium*, „Traditio”, 27 (1971), s. 111-158; A. Rossi, *Iran, the Caucasus and Europe*, „Iran & the Caucasus”, 17 (2013), nr 1, s. 1-8; A. Piotrowski, *Heresy, Hybrid Buildings, and a Geography of Architectural Traditions*, „Traditional Dwellings and Settlements Review”, 27 (2015), nr 1, 7-19; A. Vinogradov, *Parallel'nyye 'Srednevekov'ya': Vizantiya, Kavkaz (i Drevnyaya Rus')*, „Vox medii aevi”, 2 (2019), s. 180-191.

3.2. Grigorij G. Gagarin i eksploracja regionu Kaukazu

Gagarin w czasie swojego pobytu na Kaukazie, zarówno w czasie służby w armii Imperium Rosyjskiego, jak i podczas późniejszej pracy w administracji Wicekrólestwa Kaukazu, zdobył wiedzę nie tylko z zakresu dziedzictwa architektonicznego i artystycznego regionu, ale również obyczajów i lokalnych tradycji. Swoje obserwacje książkę uwieczniał za pomocą rysunków i akwareli, które później stały się główną osią jego autorskich publikacji prezentujących złożoną strukturę kulturową tych terenów. Co więcej, różnorodność tematyczna grafik Grigorija Grigorjewicza – można wśród nich znaleźć prace ukazujące m.in. sceny rodzajowe, portrety przedstawicieli różnych grup etnicznych, zabytki architektury i sztuki, sugeruje, że książkę pragnął

przybliżyć czytelnikom publikacji region Kaukazu w możliwie najszerszym kontekście. Gagarin w przeciągu swojego życia wydał trzy publikacje: dwa francuskojęzyczne albumy: *Le Caucase pittoresque* oraz *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, a także rosyjskojęzyczne opracowanie *Proiskhozhdeniye pyatiglavnykh tserkvey w Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva*. Cztery lata po śmierci Gagarina została wydana kolejna rosyjskojęzyczna publikacja jego autorstwa – *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*.

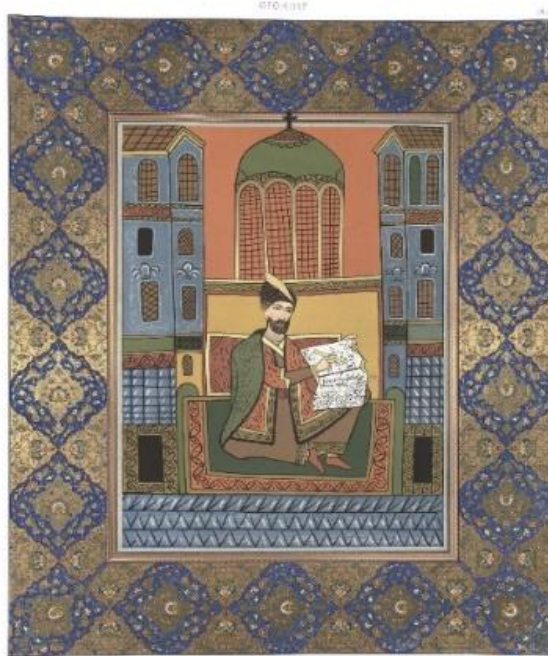
il. 47. Grigorij G. Gagarin, *Zestawienie zabytków Kaukazu*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 6
źródło: GSM AP

3.2.1. Francuskojęzyczne albumy autorstwa Gagarina – *Le Caucase pittoresque* i kolekcja *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*

Wyżej już wspomniany album *Le Caucase pittoresque* został wydany w Paryżu w 1847 roku przez wydawnictwo Lemerrier & Cie³⁵⁷. Na podstawie wykonanych przez Gagarina szkiców i akwareli, ilustracje do albumu przygotowali współpracujący z paryskim przedsiębiorstwem francuscy graficy, m.in. Adolphe Jean-Baptiste Bayot, Eugène Leroux (zapisywanego także w formie Eugène Le Roux) oraz Eugène Cicéri³⁵⁸. W efekcie powstało 92 litografii na 82 arkuszach (o wymiarach ok. 43x61 cm). Album został wydany w dwóch tomach – pierwszy jest zbiorem materiału ilustracyjnego, drugi natomiast zawiera teksty omawiające najważniejsze zagadnienia ze specyfiki regionu oraz objaśnienia grafik i plansz.

Odnosząc się do pierwszego tomu zawierającego prace autorstwa Gagarina

to należy na początku nadmienić, że litografie zostały w większości wydane w monochromatycznej kolorystyce, jednak wolumin wzbogacono także o 15 kolorowych grafik.

il. 48. Grigorij G. Gagarin, *Portret Shoty Rustaveli'ego* – gruzińskiego poety z XII wieku. Z rękopisu gruzińskiego poematu 'Człowiek, który nosi tygrysią skórę'. Malarstwo gruzińskie, rama perska, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 11
źródło: ELIB

³⁵⁷ Lemerrier & Cie (także Lemerrier & co; Benard en Co.; Lemerrier) – paryskie wydawnictwo założone w 1828 roku przez Josepha Rose Lemerriera, specjalizujące się w drukach litograficznych; na przestrzeni lat stało się ono jedną z największych drukarni francuskiej stolicy; zob. J. Rosen, *Lemerrier Et Compagnie: Photolithography and the Industrialization of Print Production in France 1837-1859*, Evanston 1988.

³⁵⁸ A. Bezgubova, *Grigoriy Gagarin i yego litograficheskii al'bom 'Le Caucase pittoresque'*, „Kul'turnaya zhizn' Yuga Rossii”, 5 (2011), s. 84.

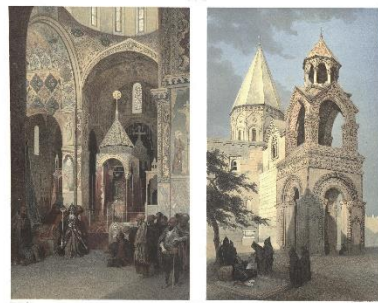
il. 49. Grigorij G. Gagarin, *Spotkanie książąt czerkieskich. Dolina Sodjai*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 3
źródło: ELIB

il. 50. Grigorij G. Gagarin, *Meczet perski w Erywaniu. Pewnego wieczoru podczas Ramadanu*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 19
źródło: ELIB

il. 51. Grigorij G. Gagarin, *Ogród niedaleko Tyflisu*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 27
źródło: ELIB

il. 52. Grigorij G. Gagarin, *Wnętrze kościoła w Eczmiadzynie*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 16
źródło: ELIB

Przedstawiają one nie tylko sceny rodzajowe z życia mieszkańców Północnego oraz Południowego Kaukazu np. plansza nr 3 – *Spotkanie książąt czerkieskich. Dolina Sodjai* (fr. *Réunion de princes Tcherkesses. Vallée de la Sodjai*), plansza nr 19 – *Meczet perski w Erywaniu. Pewnego wieczoru podczas Ramadanu* (fr. *Mosquée persane à Erivan. Un soir pendant le Ramazan*), czy plansza nr 27 – *Ogród niedaleko Tyflisu* (fr. *Jardin aux environs de Tiflis*), ale również dziedzictwo architektoniczne oraz kulturowe regionu np. plansza nr 11 – *Portret Shoty Rustaveli'ego – gruzińskiego poety z XII wieku. Z rękopisu gruzińskiego poematu 'Człowiek, który nosi tygrysią skórę'* [Rycerz w tygryziej skórze – dop. M.C.]. *Malarstwo gruzińskie, rama perska* (fr. *Portrait de Chota Roustavèli – poète georgien du XIIIe siècle. Tiré d'un Manuscrit Georgien du Poëme intitulé 'l'Homme qui porte une peau Tigre'. Peinture Georgienne, encadrement Persan*), plansza nr 16 – *Wnętrze kościoła* [katedry – dop. M.C.] w

il. 53. Grigorij G. Gagarin *Palac chana w Baku*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847 rok, pl. 42
 źródło: ELIB

Eczmiadzynie (fr. *Interieur de l'église d'Etchmiadzin*), czy plansza nr 42 – *Palac chana w Baku* (fr. *Palais de khan de Bakou*). Ponadto, materiał ilustracyjny prezentuje również naturę regionu np. plansza nr 53 – *Akoucha. Widok z okna Kadi* (fr. *Akoucha. Vue de la fenêtre du Kadi*) czy plansza nr 72 – *Diabelski Most. Między Ounzoukout a Ghimrim* (fr. *Pont du Diable. Entre Ounzoukout et Ghimri*) oraz panoramy miejskie np. plansza nr 24 – *Tiflis. Perspektywa ogólna* (fr. *Tiflis. Vue Générale*). Co więcej, wszystkie litografie poza krótkimi tytułami są dodatkowo opatrzone informacjami o miejscu powstania rysunków tj. Gruzja, Armenia, Dagestan itd., a także o ich autorze, odpowiedzialnym za poszczególne plansze litografach oraz sygnaturą wydawnictwa wraz z jego paryskim adresem.

Drugi tom *Le Caucase pittoresque* zawiera natomiast tekst autorstwa Ernsta von Stackelberga (78 stron), który nie tylko objaśnia grafiki oraz plansze autorstwa Gagarina ale ma na celu również przybliżyć czytelnikowi charakterystykę Kaukazu m.in. grupy etniczne i religie regionu, a także florę, faunę i geografę tychże terenów. Stackelberg zamieścił także krótką charakterystykę północnokaukaskich górali, a poświęcenie szczególnej uwagi przez autora właśnie tej grupie społecznej Kaukazu jest zrozumiałe zważywszy na fakt toczącej się Wojny Kaukaskiej oraz coraz większemu naciskowi oddziałów Imama Szamila na wojska Imperium Rosyjskiego, który miał miejsce w latach 40. XIX wieku. Ponadto, każda strona rozpoczynająca nowy wątek tematyczny zostały dodatkowo opatrzone niewielkich rozmiarów grafikami, które odnosiły się odpowiednio do omawianych kwestii (6 stron).

Przechodząc natomiast do kolekcji francuskojęzycznych albumów *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase* należy na wstępie podkreślić, że były to w pełni autorskie publikacje Gagarina. Stworzył on serię kolorowych grafik prezentujących pełnopostaciowe portrety mieszkańców Kaukazu w charakterystycznych dla poszczególnych grup etnicznych strojach. Bohaterowie grafik zostali w większości przedstawieni przez Grigorija Grigorjewicza na jednolitym tle, jednak można również natrafić na prace księcia zawierające fragmentaryczny

krajobraz. W krótkiej adnotacji znajduje się informacja, że na całą kolekcję miało składać się 48 zeszytów, które w efekcie miały stworzyć trzy tomy, zaś każdy zeszyt miał zawierać sześć kolorowych plansz. Miały się one ukazywać raz w miesiącu, a pierwsze wydanie *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase* miało miejsce 30 kwietnia 1845 roku³⁵⁹, tak więc proces wydawniczy prawdopodobnie zakończył się w pierwszej połowie 1849 roku. Ponadto, seria była dostępna nie tylko w Paryżu (redakcja Gaspard Albert Hauser, wydawnictwo Lemercier & Cie), ale również w Petersburgu, Moskwie, Londynie oraz Amsterdamie. Co więcej, w jednym z zeszytów (nr 2) *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase* pojawiła się także informacja, że redakcja planowała wydać publikacje wzorowane na serii kaukaskiej, które miały prezentować kostiumy mieszkańców m.in. z krajów Azji Mniejszej, Imperium Rosyjskiego czy Szwajcarii.

Kolorowe litografie o wymiarach ok. 24x34 cm tworzące serię *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase* prezentują przedstawicieli różnych grup etnicznych – zarówno kobiety, jak i mężczyzn, zamieszkujące kraje Kaukazu Północnego np. plansza nr 33 – *Oficer szwadronu czerkieskiego* (fr. *Officier de l'escadron Circassien*) oraz Południowego np. plansza nr 26 – *Gruzińska Dama. Strój domowy* (fr. *Dame Georgienne. Costume de la maison*) czy plansza nr 43 – *Gruzinka z Tiflisu. Strój na ulicę* (fr. *Gorgienne de Tiflis. Costume de la rue*), a także przedstawicieli duchowieństwa np. plansza nr 13 – *Patriarcha Eczmiadzyna. Armenia* (fr. *Le Patriarche d'Etchméadzine. Arménie*). Ponadto, Gagarin ukazał również oficerów

il. 54. Grigorij G. Gagarin, *Oficer szwadronu czerkieskiego*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 33
źródło: GSM AP

armii carskiej np. plansza nr 25 – *Liniowy oficer kozacki i jego córka. Pułk Grebenskiego* (fr. *Officier des Cosaques de la ligne et sa fille. Régiment Grébenskoï*), co unaocznia stopniowe wykształcanie się nowej grupy mieszkańców na zdobywanych przez XIX-wieczne Imperium

³⁵⁹ GST. AP., G. Gagarin, *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845.

Rosyjskie kaukaskich obszarów. Prace autorstwa Gagarina charakteryzują się szczegółowością oraz dbałością o detal, dzięki czemu stanowią one odzwierciedlenie skomplikowanej struktury społecznej regionu.

COSTUMES DU CAUCASE

Grigori Gagarin

Paris

Dame Géorgienne

(Caucase de la Géorgie)

Grigori Gagarin

Paris

il. 55. Grigorij G. Gagarin, *Gruzińska Dama. Strój domowy*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 26
źródło: GSM AP

COSTUMES DU CAUCASE

Reproduction de l'original de G. G.

Georgiana de Tiflis

Costume de la ville

Reproduction de l'original de G. G.

10

Reproduction de l'original de G. G.

il. 56. Grigorij G. Gagarin, *Gruzinka z Tiflisu. Strój na ulicę*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 43
źródło: GSM AP

COSTUMES DU CAUCASE

Exécuté par M. G. Gagarin

Paris, Ecluse

Le Patriarche d'Échmiadzin

Armenie

Paris, chez M. G. Gagarin

Paris, chez M. G. Gagarin

il. 57. Grigorij G. Gagarin, *Patriarcha Eczmiadzyna. Armenia*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 13
źródło: GSM AP

COSTUMES DU CAUCASE

Gravé par P. G. G. G.

La gravure

Officier des Cuirassiers de la ligne et sa fille

Regiment Grebenski

Paris chez les éditeurs

25

chez les éditeurs

il. 58. Grigorij G. Gagarin, *Liniowy oficer kozacki i jego córka. Pulk Grebenskiego*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 25
źródło: GSM AP

3.2.2. Rosyjskojęzyczne opracowania autorstwa Gagarina – *Kratkaya khronologicheskaya tablitsa v posobiye istorii vizantiyskogo iskusstva, Proiskhozhdeniye pyatiglavykh tserkvey* w „Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva”, a także albumy *Izobrazheniya iz svyatykh Yevangeliy v svobodnykh podrazhaniyakh drevneyshim istochnikam* oraz *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*

Grigorij Grigorijewicz kontynuował swoją pracę badawczą dotyczącą dziedzictwa i kultury regionu Kaukazu również po zakończeniu swojej służby w administracji Wicekrólestwa Kaukazu i po powrocie do stolicy Imperium Rosyjskiego w 1855 roku. W Petersburgu rozpoczął on pracę na Carskiej Akademii Sztuk, gdzie starał się propagować badania nad dziedzictwem Bizancjum oraz nad sztuką i architekturą rosyjską sprzed reform Piotra Wielkiego³⁶⁰. Rok później, w 1856 roku, została wydana w Tbilisi kolejna pozycja autorstwa Gagarina – *Kratkaya khronologicheskaya tablitsa v posobiye istorii vizantiyskogo iskusstva* (*Krótką tabela chronologiczna w podręczniku historii sztuki bizantyńskiej*), w której to książkę przybliża i porównuje w układzie chronologicznym najważniejsze w swoim odczuciu wydarzenia historyczne, które wpłynęły na rozwój sztuki i architektury kilku kręgów kulturowych. Wspólnie przedstawia Włochy i Francję, a także Cesarstwo Bizantyńskie, Gruzję, Rosję oraz kraje arabskie. Gagarin we wstępie do powyższej publikacji omawia i opisuje najistotniejsze zagadnienia z teorii sztuki i estetyki. Jednakże, w związku z prężnymi działaniami księcia w zakresie reform funkcjonowania Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu, jak również organizacją według własnej koncepcji muzeum prezentującego zbiory sztuki chrześcijaństwa wschodniego w Imperium Rosyjskim, pojawił się zastój publikacyjny w karierze Gagarina. Trwał on ok. 25 lat – aż do 1881 roku, kiedy to zostało wydane jego rosyjskojęzyczne teoretyczne opracowanie *Proiskhozhdeniye pyatiglavykh tserkvey*, w ramach działalności naukowej Towarzystwa Miłośników Literatury Starożytnej (ros. *Obshchestvo lyubiteley drevney pis'mennosti*). Należy także wnioskować, że w podobnym czasie, została wydana również inna pozycja autorstwa księcia – album *Izobrazheniya iz svyatykh Yevangeliy v svobodnykh podrazhaniyakh drevneyshim istochnikam*, która podobnie jak francuskojęzyczne publikacje Gagarina powstała w ramach współpracy z paryską firmą Lemercier & Cie. Należy nadmienić, że obie publikacje nie poruszają tematyki sztuki regionu Kaukazu, jednak nie można

³⁶⁰ Działalność naukowa Gagarina oraz jego praca w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu jest opisana rozdziałem drugim niniejszej pracy: *Służba Grigorija G. Gagarina na rzecz Imperium Rosyjskiego*, podrozdział: *Działalność dydaktyczno-naukowa Gagarina w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu*

ich pominąć w kontekście postępow autorstwa w zgłębianiu dziedzictwa dawnego Imperium Bizantyńskiego.

Towarzystwo Miłośników Literatury Starożytnej w ramach swojej aktywności badawczej wydawało od 1878 roku w Petersburgu periodyk „Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva”, którego numery ukazywały się nieregularnie, kilka razy w ciągu roku³⁶¹. Rosyjskojęzyczny artykuł autorstwa Gagarina znalazł się w zeszycie nr 3 z 1881 roku, w którym omówił kwestie związane z rozwojem sakralnej architektury pięciokopułowej. Już we wstępie książkę stawia pytanie o pochodzenie tego typu budownictwa oraz rozważa wzajemne wpływy różnych kręgów kulturowych na pograniczu Europy i Azji: „czy to wpływ islamu na chrześcijaństwo w Rosji czy wręcz przeciwnie wpływ chrześcijaństwa na islam? Wątpliwości te można rozwiązać poprzez studium historyczne. Prowadzi to do przekonania, że geneza tego stylu należy do chrześcijańskiego Bizancjum, a Bizancjum było punktem wyjścia zarówno [...] i Rosji, jak i muzułmańskiej Azji” (tłum. własne)³⁶². Następnie kontynuuje on swoje rozważania, przybliżając równocześnie czytelnikom szczególnie istotne wydarzenia z historii architektury w Cesarstwie Bizantyńskim takie jak: budowę i losy dwóch najważniejszych świątyń w Konstantynopolu (ob. Sztambuł) – kościoła Mądrości Bożej (gr. Hagia Sofia) oraz kościoła Świętych Apostołów. Gagarin odnosi się także do historii budownictwa sakralnego pięciokopułowego w Rosji wskazując: kijowską cerkiew Narodzenia Bogurodzicy Dziesięcinną, sobór Przemienienia Pańskiego w Czernihowie, sobór Mądrości Bożej w Nowogrodzie Wielkim, sobór Zaśnięcia Matki Bożej we Włodzimierzu oraz sobór Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Rostowie, jako pierwsze realizacje tego typu³⁶³.

W odniesieniu natomiast do albumu *Izobrazheniya iz svyatykh Yevangeliy v svobodnykh podrazhaniyakh drevneyshim istochnikam (Obrazy ze świątych Ewangelii w swobodnykh imitacjach najstarszych źródeł)* należy zaznaczyć, że dokładna datacja publikacji nie jest możliwa, jednak zawarta w niej dedykacja skierowana do carycy Marii Fiodorownej sugeruje, że Gagarin musiał pracować nad albumem po koronacji cara Aleksandra III, która miała miejsce w 1883 roku. Autor opatrzył ją następującą dedykacją: „Jej Imperatorskiej Mości, Marii Fiodorownej, Imperatrycy całej Rosji, wraz z próbą odnowienia starożytnych źródeł bizantyńskich, wyrażających uczucia chrześcijańskie z dziewiczą prostotą. Nie wątpię, że

³⁶¹ *Obshchestvo Lyubiteley Drevney Pis'mennosti*, „Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya”, red. Y. Osipov, Moskwa 2004-2017:

https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2675713 [dostęp: 19.03.2023].

³⁶² BNF, G. Gagarin, *Proiskhozhdenie pyatiglavyykh' tserkvey*, „Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva”, 3 (1881), s. 5.

³⁶³ *Ibidem*, s. 6-8.

innym uda się to lepiej od mnie i mam nadzieję na wszechmiłosierne pozwolenie na objęcie mecenatem tych dzieł. W waszym [...] imieniu, aby służyć jako zachęta dla tych, którzy chcą podążać drogą doskonalenia sztuki chrześcijańskiej w Rosji” (tłum. własne)³⁶⁴. Na album składa się 45 kolorowych litografii (31x44 cm) na 40 arkuszach oraz dwie stron tekstu, które zostały utrzymane w manierze akademickiej. Przedstawiają one serię scen religijnych zaczerpniętych ze *Starego i Nowego Testamentu*, np. Walkę Dawida z Goliatem, Ofiarowanie Najświętszej Maryi Panny (w tradycji prawosławnej – Wprowadzenia Bogurodzicy do Świątyni), Zwiastowanie oraz Ukrzyżowanie.

W 1887 roku wydano kolejną publikację autorstwa Gagarina – *Sobraniye vizantiyskikh i drevnerusskikh ornamentov (Kolekcja bizantyńskich i staroruskich ornamentów)*, w której książkę zaprezentował materiał ilustracyjny ukazujący motywy dekoracyjne zaczerpnięte z zabytków sztuki bizantyńskiej oraz staroruskiej m.in. manuskryptów przechowywanych we Francuskiej Bibliotece Narodowej, soborów ze Złotego Pierścienia Rosji³⁶⁵, a także architektury Rawenny oraz Wenecji. Ponadto, można w niej także natrafić na planszę przedstawiającą fragment srebrnej ramy (XIV wiek) ikony Chrystusa Zbawiciela przechowywanej we wczesnośredniowiecznej cerkwi Anczischati w Tbilisi. Publikacja ta dała podłoże do wydania w 1897 roku (już po śmierci Gagarina) zbliżonej tematycznie, innej pozycji *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury*, w której znajdują się wykonane przez księcia rysunki prezentujące artystyczne i architektoniczne dziedzictwo dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego, Rosji, a także Gruzji. Publikację wydano w dwóch językach – rosyjskim i francuskim, i składa się na nią 45 plansz z kolorowymi jak i monochromatycznymi litografiami (23x35 cm). Ponadto, jest ona wzbogacona o tekst *Rodnik' russkago iskusstva (Źródło rosyjskiej sztuki)* i tablicę z chronologicznym wykazem najważniejszych wydarzeń historycznych, które wpłynęły na rozwój sztuki w Rosji³⁶⁶, które były już wcześniej opublikowane (jeszcze za życia Gagarina) jak osobna pozycja *Stroitelyam russkikh tserkvey (Do architektów rosyjskich cerkwi)*³⁶⁷ z 1892 roku.

³⁶⁴ G. Gagarin, *Izobrazheniya iz svyatykh Yevangeliy v svobodnykh podrazhaniyakh drevneyshim istochnikam*, Paryż, s. 5:

https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007867369/ [dostęp: 19.03.2023].

³⁶⁵ Złoty Pierścień Rosji (ros. *Zolotóe kol'tsó Rossii*) – szlak średniowiecznych miast Rosji, które wchodziły w skład Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej oraz Rusi Nowogrodzkiej, które uznawane są za kolebkę państwowości rosyjskiej.

³⁶⁶ GSM AP, G. Gagarin, *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury*, Paryż 1887.

³⁶⁷ G. Gagarin, *Stroitelyam russkikh tserkvey*, Petersburg 1892:

https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003661870/ [dostęp: 25.04.2023].

Podobnie jak we wcześniejszej publikacji *Sobraniye vizantiyskikh i drevnerusskikh ornamentov*, także w tym albumie znajduje się zbiór ilustracji prezentujących najważniejsze zabytki sztuki bizantyńskiej znajdujące się w krajach zachodnioeuropejskich m.in. we Włoszech np. detale architektoniczne oraz dekoracyjne pochodzące z bazyliki św. Marka w Wenecji, ale także w Turcji np. mozaiki z kościoła Chora w Konstantynopolu (ob. Stambuł), czy także freski z kościoła Mądrości Bożej (gr. Hagia Sofia) w Trabzonie z wizerunkiem Manuela III Wielkiego Komnena. Zabytki Gruzji zostały zaprezentowane na sześciu planszach (od nr 28 do nr 33), na których Gagarin umieścił rysunki detali architektonicznych wraz z ornamentami, a także kościołów z regionu Kachetii (Akhatala, Gremi) oraz Samcche-Dżawachetii (Timotesubani, Daba). Ciekawe są również dwie plansze – nr 36 oraz nr 43, które nie zostały opatrzone przez Grigorija Grigorjewicza żadnym tekstem objaśniającym, a które zawierają rysunki charakterystycznej południowokaukaskiej architektury doby średniowiecza³⁶⁸. Ponadto, w latach późniejszych zostały wydane kolejne wersje powyższej publikacji z rozszerzonym materiałem wizualnym – np. w serii 2 opublikowanej już po śmierci Gagarina (1897 roku) znajdują się jego prace przedstawiające m.in. pierwszy budynek tbiliskiej opery, jego wnętrze oraz opisywaną wcześniej kurtynę sceniczną, a także przekrojowy projekt fresków wnętrza katedry Sioni w Tbilisi.

3.2.3. Publikacje autorstwa Gagarina na tle europejskich badaczy Kaukazu

Gagarin nie był odosobnionym badaczem XIX-wiecznego Kaukazu – wśród innych poddanych Romanowów zgłębiających tematykę regionu należy wymienić Nikanora Chernetsowa, czy Wasilijego Timma, a także pracującego w Imperium Rosyjskim Węgra Michała Zichy'ego. Ponadto, motywy zaczerpnięte z tych terenów pojawiały się również w pracach Polaków orientalistów żyjących w carskiej Rosji m.in. w twórczości Józefa Juliana Sękowskiego oraz Aleksandra Orłowskiego. Natomiast odnosząc się do badaczy i artystów zachodnioeuropejskich, w których dorobku można odnaleźć tematykę regionu to należy wymienić m.in. Johna Atkinsona, Laurence'a Oliphanta, Davida Urquharta³⁶⁹, Artura Leista³⁷⁰, Gustawa Raddego, a także czołowych kurtwelistów XIX wieku – Marie-Félicité Brosseta i Oliwera Wardropa wraz z Marjory Wardrop.

³⁶⁸ GSM AP, G. Gagarin, *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh...*

³⁶⁹ Obszerna kolekcja materiałów wizualnych prezentujących dziedzictwo i kulturę regionu znajduje się w zbiorach Centre for the Studies of Ethnicity and Multiculturalism w Tbilisi; zob. G. Sordia, *Kartvelta chatsmuloba da etnografiuli t'ip'azhebi XVI-XIX sauk'uneebis Evrop'ul bech'dur gamotsemebshi*, Tbilisi 2020.

³⁷⁰ Zob. A. Leist, *Szkice z Gruzji*, Warszawa 1886; A. Woźniak: *W poszukiwaniu drugiej ojczyzny. „Szkice z Gruzji” Artura Leista*, Kraków 2013.

Ciekawy jest także fakt, że prace Gagarina były reprodukowane jako materiał wizualny w publikacjach o charakterze przekrojowym. Za przykład należy podać m.in. anglojęzyczny atlas *World Geography* wydany w 1882 roku przy wydawnictwo Blackie and Son³⁷¹ z siedzibą w Glasgow, a także francuskojęzyczny album *Description ethnographique des peuples de la Russie* autorstwa Gustawa Theodora Pauli'ego, który ukazał się w 1862 roku w Petersburgu³⁷². Ponadto, rysunek autorstwa Gagarina przedstawiający fresk z wizerunkiem królowej Tamar Wielkiej, pochodzący z głównej cerkwi monastynu Betania, został wykorzystany również we francuskojęzycznej publikacji *Chota Roustavéli, poète géorgien du XIIe siècle, sa vie et son oeuvre* (Shota Rustaweli, gruziński poeta XII wieku, jego życie i twórczość, 1910 rok), przybliżającej postać XII-wiecznego poety Szoty Rustaweli'ego³⁷³. Jej autor – Jules Mourier, był także redaktorem wydanego pod koniec XIX wieku periodyku *Le Caucase Illustré* (*Ilustrowany Kaukaz*), w którym to zamieszczał on swojej przemyślenia o kulturze regionu, jak również tłumaczenia niektórych pozycji literackich jak np. poemat *Pustelnik* autorstwa Ilii Czawczawadze³⁷⁴.

Należy jednak zaznaczyć, że XIX-wieczne publikacje poruszające kwestie kaukaskie w większości odnoszą się do tematyki np. lingwistycznej, historycznej czy podróżniczej, i mają one w przede wszystkim formę eseju, zaś materiał wizualny był traktowany jako ich uzupełnienie. Przykładem takiego podejścia jest dwutomowa praca *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the years 1817, 1818, 1819 and 1820* autorstwa Roberta Kera Portera³⁷⁵. Trudno tym samym jest natrafić na publikacje, które składałyby się w

³⁷¹ Publikacja znajduje się w zbiorach Centre for the Studies of Ethnicity and Multiculturalism w Tbilisi

³⁷² G. Pauli, *Description ethnographique des peuples de la Russie*, Petersburg 1862:

<https://runivers.ru/lib/book3305/16792/> [dostęp: 30.04.2023].

³⁷³ J. Mourier, *Chota Roustavéli, poète géorgien du XIIe siècle, sa vie et son oeuvre*, Bruksela 1910 r.:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5780445v.r=Chota%20Roustav%20li%20po%20te%20g%C3%A9orgien%20du%20XIIe%20si%C3%A8cle%20sa%20vie%20et%20son%20oeuvre%20par%20M.%20J.%20Mourier?rk=21459;2> [dostęp: 01.05.2023].

³⁷⁴ E. Khintibidze, *Towards the History of the Research into Georgian Literature in Europe*, [w:] *Georgian Literature In European Scholarship*, red. E. Khintibidze, Amsterdam 2000, s. 32.

³⁷⁵ R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, Londyn 1821-1822:

https://access.bl.uk/item/viewer/ark:/81055/vdc_000000054F5A#?c=0&m=0&s=0&cv=0&xywh=-315%2C-183%2C3151%2C3653 [dostęp: 01.05.2023].

większości z litografii prezentujących dziedzictwo i kulturę Kaukazu jak np. *Le Caucase Pittoresque* autorstwa Gagarina, ale jako przykłady prac o podobnym charakterze należy wskazać niewielkich rozmiarów album *Scènes du Caucase* autorstwa Zichy'ego (1853), a także francuskojęzyczną publikację *Moeurs, usages et costumes de tous les peuples du monde* autorstwa Auguste'a Wahlena (1844 rok) – chociaż tematyka Kaukazu w tym przypadku jest potraktowana w sposób okrojony.

Zważywszy na powyższe fakty, można stwierdzić, że publikacje autorstwa Grigorija Grigorjewicza były fenomenem na rynku wydawniczym nie tylko w Imperium Rosyjskim, ale także w Europie Zachodniej. Świadczy o tym publikowanie rozszerzonych edycji *Sobraniye vizantijskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh*

ornamentov i pamyatnikov arkhitektury a także wykorzystywanie prac księcia jako materiału ilustracyjnego innych albumów i opracowań – w tym zachodnioeuropejskich. Gagarin uchodził prawdopodobnie za konesera dziedzictwa kulturowego regionu nie tylko w Imperium Rosyjskim, ale także we Francji. Sugeruje to komentarz anonimowego autora, zamieszczonego w paryskim periodyku *Le Mercure parisien*, który był wydawany w latach 1854-1859. W jednym z jego numerów można odnaleźć artykuł opisujący prace inscenizacyjne do spektaklu *Schamyl*, którego akcja miała mieć miejsce na Kaukazie. Jego autor zamieścił w nim również informację, że kostiumy do przedstawienia zostały wykonane na podstawie lub zapożyczone: „z wielkiej i cennej kolekcji księcia Gagarina, i będą one wspaniałe oraz z charakter, którego do tej pory nic nie przewyższało – a jest ich nie mniej niż pięćset” (tłum. własne)³⁷⁶.

Podjmując próbę oceny działalności artystyczno-badawczej Gagarina na Kaukazie należy stwierdzić, że książę był dobrze zaznajomiony z kaukaską kulturą, sztuką i architekturą. Równocześnie musiał on działać zgodnie z wytycznymi carskiej administracji Wicekrólestwa Kaukazu – co jest widoczne w jego projektach. Grigorij Grigorjewicz był przede wszystkim

il. 59. Michail A. Zichy, Bez tytułu, [w:] *Scènes du Caucase*, Petersburg 1853
źródło: ELIB

³⁷⁶ *Le Mercure parisien: sciences, littérature, études de moeurs, théâtres, poésie, peinture, modes, bibliographie, commerce et industrie*, red. Raincelin de Sergy, Paryż 1854, nr 1, s. 83: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6397283j> [dostęp: 05.05.2023].

pracownikiem administracji carskiej Wicekrólestwa Kaukazu i pomimo, iż jego działalność w dużej mierze przypadła na lata rządów Woroncowa (który był znany ze swojej progresywnej polityki o liberalnym charakterze), książe musiał realizować główne założenia polityki caratu na tych terenach. W moim odczuciu Gagarin starał się tworzyć projekty będące symbiozą obydwu kręgów kulturowych – carskiej Rosji oraz Kaukazu, szanując równocześnie dziedzictwo regionu. Świadczą o tym widoczne w jego pracach m.in. zapożyczenia ze średniowiecznej architektury cerkiewnej oraz z charakterystycznej dla regionu ornamentyki, a także wykorzystanie wizerunków świętych obdarzonych szczególnym kultem przez wiernych Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej. Ponadto, fakt wykorzystywania przez Grigorija Grigorjewicza stylu neobizantyńskiego w jego autorskich projektach, także świadczy o głębokiej wiedzy księcia na temat dziedzictwa Kaukazu Północnego oraz Południowego. Równocześnie styl neobizantyński był stosowany przez Gagarina w celu ideologicznego podkreślania obecności Romanowów na tych terenach, co wynikało z toczącej się na północnych obszarach regionu wojny kaukaskiej a także stopniowej aneksji Zakaukazia.

Odnosząc się natomiast do publikacji autorstwa Grigorija Grigorjewicza, należy stwierdzić, że utrzymane są one w nurcie orientalizmu, który rozwijał się w krajach zachodnioeuropejskich, jak również w państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Największy rozkwit tegoż nurtu przypada na XIX wiek, kiedy to literaturę i sztuki wizualne zdominował romantyzm, a wraz z nim objawiła się fascynacja kulturą Bliskiego oraz Dalekiego Wschodu. Zjawisko to wiązało się ze wzrostem wiedzy na temat poszczególnych regionów tych obszarów geograficznych na skutek kolejnych podbojów kolonialnych, a także ogólnym rozwojem nauki. Ponadto, jak pisał E. Said: „cały Zachód – przynajmniej w XIX i w XX wieku – bezkrytycznie przyjmował założenie, że Orient i wszystko co orientalne, jeśli nawet nie jest jawnie gorsze od tego, co zachodnie, wymaga diagnozy i korekty ze strony Zachodu” (tłum. własne)³⁷⁷. Odnosząc się do rysunków architektonicznych wraz z detalami dekoracyjnymi, czy portretów mieszkańców regionu, należy podkreślić, że sprawiają one wrażenie wizualnego studium, które miało na celu przybliżenie odbiorcy tajemniczego regionu położonego na pograniczu Europy i Azji. Natomiast zaprezentowane przez Gagarina sceny rodzajowe wydają się być bardziej jego wyobrażeniem o życiu codziennym mieszkańców niż wnikliwym, ilustracyjnym sprawozdaniem. Kobiety ukazane w momencie wykonywania tradycyjnych, regionalnych tańców przed carskimi oficerami, czciciele kultu ognia w Azerbejdżanie, tajemnicze spotkania czerkieskich księżąt, a nawet potyczki w górach, sprawiają bardziej wrażenie prezentacji życia

³⁷⁷ E. Said, *Orientalizm*, Warszawa 1991, s. 73-74.

w sielankowej, orientalnej krainie niż wizualnego reportażu o terenach, na których toczyła się krwawa i okrutna wojna kaukaska. Dlatego też, odnosząc się materiałów prezentujących dziedzictwo architektoniczne oraz artystyczne Kaukazu, należy stwierdzić, że Gagarin wykazał się skrupulatnością oraz wnikliwością. Jednakże, prezentowane przez niego sceny rodzajowe są odrealnionym przedstawieniem życia codziennego, jest to niejako jego „Kaukaz wyobrażony”. Na takie podejście mogła mieć wpływ pozycja społeczna oraz arystokratyczne pochodzenie Grigorija Grigorjewicza, a także utrzymujące się w dobie romantyzmu, nie mającego odbicia w faktach, wyobrażenie o tajemniczym Oriencie.

4. Wpływ twórczości Gagarina na kreację stylu narodowego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego³⁷⁸

Działalność artystyczna oraz badawcza Gagarina pokrywa się z okresem rządów trzech carów – Mikołaja I, Aleksandra II oraz Aleksandra III. Okres sprawowania władzy przez wymienionych Romanowów, to moment szczególnych przemian w podejściu do dziedzictwa kulturowego Imperium Rosyjskiego oraz w pojmowaniu roli sztuki w społeczeństwie. Polityka każdego z tych władców miała odmienny charakter. Była też prowadzona inna (w niektórych aspektach wręcz wykluczająca się) narracja społeczno-polityczna. Odnosząc się do polityki prowadzonej przez Mikołaja I – władcy, który jako trzeci syn cara Pawła I nie miał teoretycznie szans na objęcie tronu Romanowów, należy uznać ją jako ucieleśnienie tzw. triady Uwarowa, której przyświecało hasło: *prawosławie, samowładztwo, ludowość*³⁷⁹. Car uważał, że jedynym sposobem na zachowanie i zapewnienie spokoju w Imperium Rosyjskim był pełny nadzór nad jego poddanymi. Uważał on także, że organizacja państwa powinna być wzorowana na strukturze i organizacji armii³⁸⁰. Analiza myśli społecznej czasów Mikołaja I musi towarzyszyć pamięć o tym, że carat stosował cenzurę literatury (m.in. poezji autorstwa Puszkina) oraz sztuki, zaś określone dzieła propagowane były zgodne z polityką władcy, a także poglądami Cerkwi Prawosławnej. Działalność rozbudowywanej biurokracji, powołanie do życia Trzeciego Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości³⁸¹, a także charakter reform szkolnictwa i oświaty, przyniosły w efekcie nasilenie ruchów narodowościowych oraz konspiracyjnych, ze skutkiem w postaci m.in. powstania listopadowego, czy też powstania dekabrystów. Zintensyfikowały się również ruchy chłopskie, a ich źródłem tego w dużej mierze było niezadowolenie społeczne. Jak pisał L. Bazyłow: „uderza także różnorodność przyczyn, zwłaszcza bezpośrednich, już niezależnie od ciężkich więzów poddaństwa. Poddani „prywatni” domagali się w określonych sytuacjach (np. po śmierci dziedzica, lub w przypadku sprzedaży majątności) przeniesienia do kategorii chłopów państwowych. Chłopi państwowi zrywali się do buntów, gdy groziło im przeniesienie do kategorii poddanych stanowiących własność

³⁷⁸ Zob. Y. Savelyev, *'Vizantijskiy stil' v arkhitekture Rossii. Vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka*, Petersburg 2005; Ye. Kishkinova, *'Vizantiyskoye vozrozhdeniye' v arkhitekture Rossii: seredina XIX - nachalo XX veka*, Petersburg 2006; Eadem, *'Vizantiyskiy stil' i arkhitektura bolgarskogo natsional'nogo romantizma*, „Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena”, 117 (2009), s. 257-265; E. Kirichenko, *The Russian Style*, Londyn 1991; Eadem, *Arkhitekturnyye teorii XIX veka v Rossii*, Moskwa 1986; Eadem, *Russkaya arkhitektura 1830-1910-x godov*, Moskwa 1978.

³⁷⁹ M. Bassin, *Imperial Visions: Nationalist...*, s. 38-39.

³⁸⁰ M. Heller, *Historia Imperium...*, s. 550.

³⁸¹ Trzeci Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości (ros. *Tretye otdeleniye Sobstvennoy Yego Yimperatorskogo Velichestva kantselyarii*), nazywany również Trzecim Departamentem – tajna policja Imperium Rosyjskiego powołana do życia w 1826 roku, do której kompetencji należała m.in. inwigilacja ruchów narodowościowych i konspiracyjnych, kontrola sekt i przybywających do Imperium Rosyjskiego obcokrajowców.

osobistą obszarnika” (tłum. własne)³⁸². Za rządów Mikołaja I (około połowy lat 30. XIX wieku) zaczęły rozwijać się również dwa sprzeczne poglądowo ruchy społeczne – okcydentalistów oraz słowianofilów, które szczyt swoich wpływów osiągnęły w latach 40. XIX wieku³⁸³.

Wraz z objęciem tronu Romanowów przez Aleksandra II w 1855 roku rozpoczyna się w Imperium Rosyjskim okres wzmożonych reform na wielu płaszczyznach państwowych, co było podyktowane refleksją po Wiośnie Ludów, a także przegraną wojną krymską. Skupiając się jedynie na aspektach społecznych należy na wstępie wymienić przeprowadzoną przez władcę reformę uwłaszczeniową chłopów, która stanowi kamień milowy w dziejach Rosji, a także ograniczenie i złagodzenie cenzury. W kręgu reform Aleksandra II znalazło się również szkolnictwo, które zostało poddane modernizacji wzorowanej na oświacie krajów zachodnioeuropejskich, a także uniwersytety – administracja carska zwiększyła ich autonomię i wprowadziła ograniczony dostęp dla kobiet³⁸⁴. Okres reform, które mogły dać podwaliny pod przekształcenie XIX-wiecznej Rosji w państwo na wzór zachodnioeuropejskich potęg, zakończył się wraz z udanym zamachem na cara w 1881 roku. Jego następcą – Aleksander III zniósł większość liberalnych reform swojego ojca, powrócił on do koncepcji triady Uwarowa, a także wzmocnił politykę rusyfikacyjną na podbitych terenach.

Każdy z wymienionych carów preferował inny nurt w postulowanym stylu narodowym, a ich preferencje determinowała aktualnie prowadzona przez nich polityka państwowa. Tak więc, pomimo, iż to właśnie podczas rządów Mikołaja I nastąpił rozwój i intensyfikacja badań orientalistycznych, co wpłynęło na rozwój stylu neobizantyńskiego, oficjalnie promowany był styl rosyjsko-bizantyński³⁸⁵. Sam władca twierdził: „nie mogę znieść tego stylu [neobizantyńskiego – dop. M.C.], ale w przeciwieństwie do innych pozwalam na to³⁸⁶ [na jego rozwój i stosowanie w architekturze – dop. M.C.]” (tłum. własne). Wraz z objęciem carskiego tronu przez Aleksandra II nastąpił zwrot ku właśnie temu wariantowi stylistycznemu – neobizantyńskiemu, następnie zaś Aleksander III zaczął z kolei popierać i propagować styl neorosyjski. W odniesieniu do aktywności artystyczno-badawczej Gagarina nasuwają się pewne paralele między jej kolejnymi fazami, a wskazanymi tendencjami za kolejnych władców. Jego publikacje propagujące architekturę, sztukę i dziedzictwo kulturowe Kaukazu –

³⁸² L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 283.

³⁸³ Ibidem, s. 280-298.

³⁸⁴ H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, Oksford 1988, s. 357-361.

³⁸⁵ Zob. Ye. Kirichenko, *Russkiy stil'. Poiski vyrazheniya natsional'noy samobytnosti. Narodnost' i natsional'nost'. Traditsii drevnerussko i narodnogo iskusstva v russkom iskusstve XVIII—nachala XX veka*, Moskwa 2020; A. Kornilova, *Istoki russko-vizantiyskogo stilya: teoreticheskiy aspekt*, „Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 186 (2009), s. 126-130.

³⁸⁶ Y. Savelyev, *'Vizantiyskiy stil'...*, s. 28.

Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase oraz *Le Caucase Pittoresque*, były dedykowane bezpośrednio carowi Mikołajowi I i doskonale wpisują się w propagowane w tym okresie badania orientalistyczne. Następnie, wraz z zakończeniem służby w administracji carskiej Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi, Gagarin powrócił do Petersburga w 1855 roku. Rozpoczął on nie tylko pracę dydaktyczną na rzecz Carskiej Akademii Sztuk, ale także propagowanie tamże badań nad dziedzictwem Bizancjum oraz sztuką staroruską i rosyjską, która była postrzegana jako jego spadkobierca – a to z kolei odpowiadało polityce cara Aleksandra II. Następnie, analizując opracowania autorstwa Grigorija Grigorjewicza, które zostały wydane pod koniec życia księcia (lub też uzupełnione i wznowione już po jego śmierci), można zauważyć, że zainteresowania Gagarina dalej skupiały się na dziedzictwie Bizancjum, jednak było ono prezentowane w zestawieniu ze sztuką staroruską oraz kaukaską.

Co ciekawe, w katalogu z 1899 roku prezentującym zbiory Muzeum Rosyjskiego Aleksandra III (obecnie Państwowe Muzeum Rosyjskie) w Petersburgu, znajduje się m.in. sekcja wystawiennicza zawierająca prace autorstwa Gagarina. Były one prezentowane w oddziale muzealnym znajdującym się w Carskim Sióle i przedstawiały wydarzenia z wojny kaukaskiej. Prezentowane dzieła to np. *Siedziba główna regimentu Szaserów megrelskich* (fr. *Quartier général du regiment des chasseurs de Mingrelie*), czy *Bitwa między wojskami rosyjskimi a Czerkiesami pod Achatlq. 8 maja 1841 roku* (fr. *Bataille entre les troupes russes et les tcherkesses à Akhatla le 8 Mai 1841*). Fakt ten, unaocznił jak szeroki odbiór społeczny posiadały prace księcia nawet po jego śmierci. Rysunki i akwarele autorstwa Grigorija Grigorjewicza pomimo, że nie były głęboką analizą skomplikowanej struktury społecznej regionu z krwawą wojną kaukaską w tle, to z całą pewnością dla odbiorców pochodzących z elity carskiej Rosji stanowiły ciekawe przedstawienia i wyobrażenia egzotycznej krainy³⁸⁷.

4.1. Założenia stylu neobizantyńskiego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego

Według rosyjskiej badaczki architektury E. Kishkinovej w rozwoju stylu neobizantyńskiego można wyróżnić trzy podstawowe etapy. Pierwszy przypada na lata 40. i 50. XIX wieku, kiedy to zaczęły pojawiać się pierwsze projekty utrzymane w tymże nurcie. Wśród realizacji powstałych w tym czasie należy wymienić m.in. sobór Wniebowstąpienia

³⁸⁷ *Catalogue de la section des beaux-arts du musée russe Alexandre III : avec des autohypies*, Petersburg 1899 : <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6460722t.r=Catalogue%20de%20la%20section%20des%20beaux-arts%20du%20mus%C3%A9e%20russe%20Alexandre%20III%20avec%20des%20autohypies?rk=21459;2> [dostęp: 21.05.2023].

Pańskiego w Ałagirze (lata 1850-1853), sobór św. Włodzimierza monasteru Spaso-Borodino (lata 1851-1859), a także cerkiew Zesłania Ducha Świętego monasteru Poczęcia św. Anny w Moskwie (1846-1850). Charakterystycznym elementem dla tych projektów jest przenikanie się stylu rosyjskiego i bizantyńskiego, które były podsycane romantycznym wyobrażeniem o dziedzictwie Bizancjum. Nasuwa się tu skojarzenie z działalnością „konserwatorów” europejskich i ich kreacjami neogotyckimi naznaczonymi romantycznym podejściem do przeszłości – czy to w odniesieniu do architektury francuskiej (Viollet-le-Duc) czy pruskiej (Karl Friedrich Schinkel, Conrad Steinbrecht). Realizacje w tym czasie powstawały w głównych ośrodkach kształtowania się stylu narodowego w Imperium Rosyjskim, zaś projekty Gagarina stanowią w tym przypadku wyjątek. Wraz napływem do Imperium Rosyjskiego co raz to bardziej szczegółowych historycznych i architektonicznych opracowań zabytków dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego, nastąpiła krystalizacja założeń stylistycznych neobizantyzmu, która przypada na lata 60. XIX wieku. W tym czasie świątynie w stylu neobizantyńskim zaczęły pojawiać się poza głównymi, architektonicznymi ośrodkami akademickimi Imperium Rosyjskiego. Administracja carska rozpoczynała przedsięwzięcia budowlane w miejscach o szczególnym znaczeniu dla carskiej Rosji pod względem religijnym i politycznym np. w Kijowie, czy Sewastopolu. Powstające w tym czasie projekty świątyń charakteryzują się próbami odtworzenia bizantyńskich form nie tylko w planach architektonicznych ale również w projektach dekoracji, czego przykładem może być kaplica kommemoratywna Mikołaja Aleksandrowicza w Nicei (lata 1866-1867). Ponadto, w tym okresie zaczynają się także usamodzielniać dwa „kaukaskie” warianty stylistyczne neobizantyzmu tj. gruzińsko-bizantyński oraz ormiańsko-bizantyński, które były wykorzystywane zazwyczaj w projektach budowli powstających na terenach Kaukazu Północnego i Południowego. Za ich przykład można podać m.in. nieistniejącą cerkiew św. Grzegorza Oświeciciela w Erywaniu (lata 1869-1900) oraz istniejące – cerkiew św. Grzegorza Oświeciciela w Baku (lata 1863-1887), jak również cerkiew św. Grzegorza Oświeciciela we Władykaukazie (1868 rok)³⁸⁸. Od lat 70. XIX wieku rozpoczyna się trzeci etap rozwoju neobizantyzmu w architekturze Imperium Rosyjskiego i trwa on do połowy lat 90. tegoż stulecia, zaś architektura neobizantyńska w dużej mierze zaczęła służyć do podkreślania obecności Romanowów na południowych i zachodnich terenach Imperium Rosyjskiego. W tym czasie zaczynają co raz częściej powstawać okazałe, pięciokopułowe świątynie np. nieistniejący sobór św. Aleksandra Newskiego w Tbilisi. Następuje także rozwiązanie

³⁸⁸ Zob. G. Gaybaryan, E. Kishkinova, *Khramy armyano-vizantijskogo stilya v Rostovskoy oblasti*, „Nauchnyy Al'manakh”, 42 (2018), s. 248-252.

problemu formy cerkiewnej dzwonnicy, która była umieszczana zarówno osobno, jak i mogła przylegać do bryły świątyni, np. sobór św. Aleksandra Newskiego w Łodzi (lata 1880-1884)³⁸⁹.

Okres kształtowania się stylu neobizantyńskiego w architekturze Imperium Rosyjskiego pokrywa się z latami sprawowania władzy przez cara Mikołaja I, jednak krystalizacja jego założeń miała miejsce za rządów następnego Romanowa – cara Aleksandra II, kiedy to zaczął on funkcjonować jako samodzielny nurt stylistyczno-architektoniczny. Zjawisko to było związane z nie tylko z dominującym w tym czasie w środowisku artystycznym eklektyzmem czy romantyzmem³⁹⁰, ale także wynikało z pojawienia się w 2. ćw. XIX wieku idei nacjonalistycznych oraz intensyfikacji poszukiwań rosyjskiego stylu narodowego³⁹¹. Styl neobizantyński był również odpowiedzią na rozwijający się orientalizm³⁹², a architekci, dzięki dostępowi do coraz bardziej szczegółowych materiałów z zakresu dziedzictwa architektonicznego oraz artystycznego dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego mogli czerpać inspiracje do swoich projektów z oryginalnych form i technik. Za ich główne źródła uznawane były nie tylko kościoły na planie centralnym z okresu rządów cesarza Justyniana – m.in. kościoła Mądrości Bożej (gr. Hagia Sofia) w Konstantynopolu, ale także wielkokołowe budownictwo powstałe podczas sprawowania władzy w cesarstwie przez dynastię macedońską oraz Komnenów. Co więcej, architekci odnosili się także do zabytków bizantyńskich³⁹³ znajdujących się we włoskich miastach takich jak np. Rawenna czy Wenecja. Kolejnym istotnym elementem, który miał także wpływ na krystalizację stylu neobizantyńskiego był rozwijający się w XIX wieku historyzm. W czego efekcie, architekci nie tylko wykorzystywali, ale również reinterpretowali stylistykę poprzednich epok. Administracja carska poszukiwała wschodniego, prawosławnego odpowiednika, w kontrze do rozwijającego się w krajach zachodnioeuropejskich neogotyku, który pozostawał w kręgu religii katolickiej i protestanckiej. Tym samym, styl neobizantyński stał się dominującym nurtem w projektach konkursowych autorstwa takich rosyjskich architektów jak np. Dawid Grimm, Wiktor Schröter, czy Wasilij Kosjakow. W efekcie powstało ponad sto realizacji utrzymanych w tym nurcie w różnych częściach Imperium Rosyjskiego³⁹⁴.

Analizując styl neobizantyński w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego należy odnieść się także do głównych treści, które miały być przekazywane przez tenże wariant

³⁸⁹ Ye. Kishkinova, *'Vizantiyskoye vozrozhdeniye'...*, s. 35-43, 67.

³⁹⁰ Ibidem, s. 3-10.

³⁹¹ E. Kirichenko, *The Russian...*, s. 59.

³⁹² Ye. Kishkinova, *'Vizantiyskoye vozrozhdeniye'...*, s. 13.

³⁹³ Y. Savelyev, *'Vizantiyskiy stil'...*, s. 13-14.

³⁹⁴ Ibidem, s. 9.

stylistyczny. Wraz z objęciem rządów przez cara Mikołaja I budownictwo cerkiewne zaczęło stanowić istotny środek przekazu propagandy politycznej, głoszącej nie tylko ideę odrodzenia religijnego oraz narodowego, ale także miała ona ucieleśniać tzw. triadę Uwarowa (czego odbiciem był styl rosyjsko-bizantyński)³⁹⁵. Preferowany natomiast przez cara Aleksandra II styl neobizantyński był odpowiedzią na romantyczną potrzebę zgłębiania historycznych źródeł kręgu kulturowego dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego i stosowania odnalezionych w nich rozwiązań stylistyczno-architektonicznych w budownictwie carskiej Rosji³⁹⁶. Styl ten był również wykorzystywany na arenie międzynarodowej jako świadectwo odziedziczenia przez Imperium Rosyjskie dawnej potęgi Bizancjum, a także jako potwierdzenie rangi kultury rosyjskiej i jej wartości w stosunku do kultury zachodnioeuropejskiej³⁹⁷. Ponadto, był on także silnie powiązany z ideami panslawizmu oraz jedności narodów słowiańskich³⁹⁸. Architekci wykorzystywali rozwiązania stylu neobizantyńskiego także przy projektach realizacji architektonicznych powstających na terenach gdzie Romanowowie potrzebowali zaznaczenia swojej dominacji ze względu na polityczne i historyczne uwarunkowania. Przykładem tego mechanizmu jest budownictwo na Kaukazie Północnym (sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze), na Kaukazie Południowym (nieistniejący sobór św. Aleksandra Newskiego w Tbilisi), czy na Bałkanach (sobór św. Aleksandra Newskiego w Sofii). Warto również zaznaczyć, że styl neobizantyński nie rozwinął się natomiast w malarstwie jako samodzielny wariant estetyczny³⁹⁹, jednak wpływ tego kierunku można odnaleźć w XIX-wiecznym wzornictwie – czego przykładem jest zaprojektowana przez Fiodora Solntsewa⁴⁰⁰ zastawa obiadowa (przeznaczona do wyposażenia *Wielkiego Pałacu Kremlowskiego*)⁴⁰¹, a także w

³⁹⁵ L. Klyukina, *Vizualizatsiya teorii ofitsial'noy narodnosti v khramovoy arkhitekture russko-vizantiyskogo stilya pervoy poloviny XIX v.*, „Vestnik slavyanskikh kul'tur”, 4 (2020), s. 21-24.

³⁹⁶ Ye. Kishkinova, *'Vizantiyskoye vozrozhdeniye'...*, s. 12-13.

³⁹⁷ Realizacje architektoniczne utrzymane w stylu neobizantyńskim można również odnaleźć w krajach zachodnioeuropejskich m.in. we Francji (np. archikatedra Sainte-Marie-Majeure w Marsylii, bazylika Sacré-Cœur w Paryżu), w Wielkiej Brytanii (np. katedra Westminsterska w Londynie, tzw. brytyjski styl bizantyński), w Hiszpanii (np. kościół św. Manuela i św. Benedykta w Madrycie) oraz we Włoszech (np. kościół św. Spirydona w Trieście), a także Ameryki Północnej (np. bazylika św. Ludwika w St. Louis, USA).

³⁹⁸ Ye. Kishkinova, *'Vizantiyskiy stil' i arkhitektura...*, s. 257-258.

³⁹⁹ Zob. Ye. Nikolayeva, *Nekotoryye tendentsii 'vizantinizma' v russkoy zhivopisi. 1850–1880-ye gg.*, „Nauchnyye Trudy”, 28 (2014), s. 68-79; Yepiskop Sergiy (Golubtsov), *Sredstva vyrazheniya vizantiyskogo stilya po otnosheniyu k realisticheskomu napravleniyu v tserkovnoy zhivopisi*, „Bogoslovskiy vestnik”, 16-17 (2015), s. 333-353.

⁴⁰⁰ Fedor Grigorjewicz Solntsew – rosyjski malarz, konserwator oraz historyk sztuki. Zastąpił m.in. z opracowania, a także zilustrowania najważniejszych obiektów dziedzictwa architektonicznego oraz kulturowego Rosji w publikacji *Drevnosti Rossiyskogo gosudarstva (Starozhityności państwa rosyjskiego)* opublikowanej po raz pierwszy w 1849 roku. Powyższa praca powstała na polecenie rektora Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu – Aleksieja Olenina oraz cara Mikołaja I.

⁴⁰¹ E. Kirichenko, *The Russian...*, s. 86.

architekturze wnętrz jak np. dekoracja wnętrza soboru św. Mikołaja w Kronsztadzie z początku XX wieku projektu Wasilija Kosiakowa.

4.2. Wpływ dziedzictwa Kaukazu oraz Grigorija G. Gagarina na rozwój stylu neobizantyńskiego w architekturze XIX-wiecznego Imperium Rosyjskiego

il. 60. Viktor Bobrov, *Portret Grigorija G. Gagarina*, 1867 rok
źródło: Wikimedia Commons

Kaukaz był postrzegany jako istotny element w odkrywaniu dziedzictwa dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego⁴⁰², ze względu na fakt, iż XIX-wieczni badacze doszukiwali się wspólnych korzeni w budownictwie na tych terenach oraz w Rosji. Prowadzona przez Gagarina eksploracja zabytków Kaukazu, a także kilkuletni pobyt w regionie znacząco wpłynęły na jego twórczość oraz poglądy w zakresie estetyki, stylistyki, a także budownictwa. Dostrzegał on w dziedzictwie regionu istotne źródło wiedzy architektonicznej ze względu na licznie zachowane przykłady budownictwa bizantyńskiego. Ponadto południowe tereny Imperium Rosyjskiego tj. Kaukaz Północny i Południowy,

Ukraina, a także tereny położone wokół dolnej Wołgi oraz dolnego Donu, stały się obszarami gdzie budownictwo w stylu neobizantyńskim miało intensywny charakter. Zjawisko to było podyktowane m.in. tłem historycznym wymienionych regionów – obszary wzajemnych kontaktów Rusi oraz Bizancjum, a także ich sytuacją społeczno-polityczną – tereny o złożonej, wieloetnicznej i religijnej strukturze z wzajemnymi kontaktami oraz znajdujące się pod wpływem polityki Romanowów. Znaczący jest również fakt, że działania administracji carskiej w wymienionych regionach spowodowały, że od połowy XIX wieku nastąpił szybki rozwój miast położonych na ich terenach, który pokrywał się z rosnącym entuzjazmem architektonicznym wobec stylu neobizantyńskiego⁴⁰³. Przykładem tego jest budowa m.in.

⁴⁰² Zob. A. Vinogradov, *Ocherki arkhitektury Vizantii i Kavkaza*, Moskwa 2023.

⁴⁰³ Ye. Kishkinova, 'Vizantiyskoye vozrozhdeniye'..., s. 69-71.

nieistniejącego obecnie soboru św. Aleksandra Newskiego w Tbilisi, czy sobór św. Włodzimierza w Kijowie.

Wraz z zakończeniem swojej służby w administracji Imperium Rosyjskiego w Tbilisi i powrotem do Petersburga, Gagarin ugruntował swoją pozycję znawcy nie tylko Kaukazu, ale także znajdujących się w regionie zabytków dawnego Bizancjum. Świadczy o tym jego działalność naukowo-dydaktyczna w Carskiej Akademii Sztuk, gdzie od 1859 roku piastował stanowisko wiceprezydenta. Tam, dzięki staraniom Gagarina, rozpoczęła swoją działalność m.in. klasa malarstwa ikonowego, w ramach której studenci mogli zgłębiać bizantyńską sztukę ikonową oraz jej ikonografię⁴⁰⁴. Jest to istotna okoliczność zważywszy na fakt, że Grigorij Grigorjewicz wraz z innymi XIX-wiecznymi badaczami dziedzictwa Bizancjum położyli podwaliny pod dalsze badania zabytków malarstwa ikonowego w Rosji. Należy jednak pamiętać, że ich wiedza pozwalała jedynie na analizę ikonograficzną, ale nie byli oni zaznajomieni z filozofią oraz symboliką koloru ikony, a w konsekwencji jej języka. W przypadku Gagarina wynikało to z wychowania i edukacji we Włoszech czy Francji, co wpłynęło na jego doskonałą znajomość sztuki zachodnioeuropejskiej, ale nie sztuki rodzimej. Co więcej, Gagarin postrzegał malarstwo ikonowe jako nierozdzielną część cerkiewnej sztuki ludowej, której odrodzenie wymagało w jego przekonaniu, akademickiego przygotowania malarzy⁴⁰⁵.

Książę podjął także inne działania mające na celu szerzenie zainteresowania sztuką staroruską oraz bizantyńską. Sprowadzał on do carskiej stolicy francuskojęzyczne eseje o dziedzictwie Cesarstwa Bizantyńskiego, zaplanował ekspozycję oraz zbiory Muzeum Starożytności Chrześcijańskich, które działało przy Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu, a także zorganizował wyprawę badawczą na Górę Athos, podczas której studenci sporządzili liczne rysunki oraz opracowania tamtejszych zabytków⁴⁰⁶. Ponadto, Grigorij Grigorjewicz opracował również schemat aranżacji malowideł ściennych w świątyniach Cesarstwa Bizantyńskiego, co wynikało z jego przekonania, że to właśnie ikonografia stanowi rdzeń ich struktury. Tym samym, instruował on studentów aby dogłębnie studiowali oni zabytki sztuki Bizancjum i analizowali jej rozwój od IV do VIII wieku, czerpiąc z niej inspiracje do swoich

⁴⁰⁴ Zob. M. Yevtushenko, *G. G. Gagarin i 'Vizantijskiy stil' v ikonopisi XIX v.*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Istorija”, 2 (2008), s. 196-202.

⁴⁰⁵ N. Yakovleva, *Deyatel'nost' G. G. Gagarina i problema vozrozhdeniya pravoslavnogo ikonorisaniya v Rossii*, „Grigorij Gagarin...”, s. 183-185.

⁴⁰⁶ Aktywność naukowo-dydaktyczna Gagarina na Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu została szczegółowo opisana w drugim rozdziale niniejszej pracy: *Grigorij G. Gagarin w służbie Imperium Rosyjskiego*.

zamierzeń artystycznych⁴⁰⁷. Sugerował on także, aby architekci w swoich projektach świątyn umieszczali niskie, jednorzędowe ikonostasy, które to w jego przekonaniu nie tylko doskonale wpisywały się w stylistykę neobizantyńskich wnętrz, ale również otwierały perspektywę na absydę z wizerunkiem tronującej Matki Boskiej z Dzieciątkiem⁴⁰⁸. Wszystkie wymienione przedsięwzięcia Gagarina dały podwaliny do dalszego rozwoju głównego ośrodka neobizantyzmu w carskiej Rosji jakim później stała się Carska Akademia Sztuk w Petersburgu.

Grigorij Grigorjewicz uważał również, że dziedzictwo dawnego Bizancjum powinno być inspiracją dla architektów, a także, że stanowi ważny element w kreacji stylu narodowego: „nie może być mowy ani o bezwarunkowym kopiowaniu bizantyńskich wzorców, ani o całkowitej odmowie osiągnięć sztuki europejskiej. Nie w tym rzecz, żeby niewolniczo je kopiować, lecz należy przejąć się prostotą ich kompozycji, jej trafnością i tą prostotą, z którą tworzone były wszystkie chrześcijańskie dzieła pierwszych czasów wiary chrześcijańskiej” (tłum. własne)⁴⁰⁹, a także: „styl, do którego przylegliśmy półtora wieku temu, podobnie jak ten, który został przyniesiony do nas bardzo niedawno – to nie jest nasz styl narodowy. Jest nim ten styl, który od ośmiu wieków wspiera Rosję, i który można nazwać stylem ludowym” (tłum. własne)⁴¹⁰. Ciekawy jest również pogląd księcia na temat wpływów i czynników przez stulecia oddziałujących na kształtowanie się architektury rosyjskiej. Twierdził on, że: „Główne elementy architektury wprowadzone do Rosji to: po pierwsze sztuka lombardzka, gałąź sztuki bizantyńskiej z domieszką łacińsko-barbarzyńskiej, której przykłady widoczne są w miastach północnej Italii. Po drugie to sztuka mongolska ze swoją wielkością i wdziękiem wywodząca się od muzułmańskich Arabów, których sztuka z kolei wywodzi się z Bizancjum. Ma ona niewiele wspólnego z wnętrzami naszych [prawosławnych – dop. M.C.] kościołów, ale zmienia ich wygląd zewnętrzny swoimi cebulastymi kopułami, podobnymi do tych, które wznosili na meczetach Persji i Indii. Po trzecie to włoska sztuka XV wieku, wspaniała w Italii, nie przyniosła jednak Rosji wspaniałego piękna. Artyści włoscy zajmowali się tylko częścią konstrukcyjną, posługując się tym samym nietypowymi materiałami, rozumieli potrzebę dostosowania się do lokalnych zwyczajów. Podobając się carowi i duchowi czasu czasami

⁴⁰⁷ Zob. I. Slyunkova, *Rospisi khramov po eskizam G. G. Gagarina i obrashcheniye k „Stroitelyam russkikh tserkvey”*: publishing.mpda.ru/index.php/church-art-review/article/download/519/424 [dostęp: 23.06.2023].

⁴⁰⁸ Ye. Kishkinova, *Vizantiyskoye vozrozhdeniye*..., s. 163.

⁴⁰⁹ A. Kornilova, *Istoki russko-vizantiyskogo stilya. Teoreticheskiiy aspekt*, „Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 186 (2009), s. 126-127.

⁴¹⁰ I. Foletti, P. Rakitin, *From Russia with Love. The First Russian Studies on the Art of Southern Caucasus*, „Venezia Arti”, 27 (2018), s. 29.

przesadzali z dominującym stylem tatarskim czego przykładem może być sobór Wasyla Błogosławionego w Moskwie. Szkoda, że ten pomieszany styl, godny przedstawicieli swojej epoki – zupełnie wyjątkowy w naszej historii, jest teraz traktowany jako wzór naszego stylu narodowego. Przynajmniej byłoby pożądane, aby nie dotyczył on świątyń” (tłum. własne)⁴¹¹.

Gagarin dostrzegał także potrzebę stworzenia przekrojowego opracowania zabytków architektury bizantyńskiej, które stanowiłoby podstawowe źródło wiedzy w kształceniu studentów budownictwa. Książę poruszył to zagadnienie na zjeździe Carskiego Rosyjskiego Towarzystwa Archeologicznego⁴¹² w 1870 roku: „każdego roku w Rosji narasta pragnienie, aby przy budowie nowych kościołów odtworzyć próbki naszych dawnych starożytnych kościołów w stylu bizantyńskim. Niestety, wciąż nie ma ani jednej pracy napisanej w języku rosyjskim, która mogłaby dokładnie zapoznać architektów i publiczność z prawdziwym stylem bizantyńskim. Przedstawiając jednocześnie listę kilku, moim zdaniem, najlepszych esejów napisanych na ten temat w języku francuskim, niemieckim i włoskim, mam zaszczyt zasugerować Towarzystwu, czy nie uważałoby za pożyteczne zlecenie napisania komuś w języku rosyjskim, przy pomocy wspomnianych pism i autentycznych źródeł, przewodnika po starożytnej architekturze świątyń bizantyńskich. Do instrukcji można byłoby dołączyć specjalny atlas rysunków”⁴¹³ (tłum. własne). Ponadto, zaangażował się on w przygotowanie powyższej publikacji. Na osobę odpowiedzialną za nią merytorycznie zaproponował architekta Konstantego Bykowskiego, którego postępy w pracy nadzorował sam książę wraz m.in. z Dawidem Grimmem i innymi członkami Carskiego Rosyjskiego Towarzystwa Archeologicznego. Publikacja nie została nigdy wydana ze względu na znaczny wzrost kosztów, jednak położyła podwaliny pod dalsze działania w tym zakresie, czego przykładem jest publikacja – *Istoriya arkhitektury. Kurs lektsiy s atlasami chertezhey. V 2-kh tt, (Historia architektury. Kurs wykładów z atlasami rysunków w dwóch tomach, 1879 rok)* autorstwa Mikołaja Sułtanowa⁴¹⁴.

Dziedzictwo kulturowe Kaukazu bez wątpienia wywarło duży wpływ na poglądy Gagarina, ale również na jego twórczość, o czym świadczą jego projekty architektoniczne i dekoracyjne. Opisany już wcześniej sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze jest ciekawym

⁴¹¹ G. Gagarin, *Rodnik' Russkogo iskusstva. Posvyashchayetsya stroitel'yam Russkikh tserkvey*, „Zodchiy. Zhurnal arkhitekturnyy i khudozhestvennyy-tekhnicheskyy”, 2 (1893), s. 9: <https://books.totalarch.com/magazines/architect/1893> [dostęp: 23.05.2023].

⁴¹² Carskie Rosyjskie Towarzystwo Archeologiczne (ros. *Imperatorskoye Russkoye Arkheologicheskoye obshchestvo*) zostało założone w Petersburgu w 1846 roku i nie należy go mylić z Moskiewskim Towarzystwem Archeologicznym (ros. *Moskóvskoye arkheologicheskoye obshchestvo*), które swoją działalność badawczą rozpoczęło w 1864 roku.

⁴¹³ Y. Savelyev, *'Vizantiyskiy stil'...*, s. 16.

⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 16-17.

przykładem łączenia przez niego rozwiązań architektonicznych zaczerpniętych z trzech, różnych kręgów kulturowych – Cesarstwa Bizantyńskiego, średniowiecznej Rusi oraz Kaukazu. Widoczne to jest w wykorzystanym przez Gagarina planie cerkwi, a także w kompozycji elewacji oraz układzie okien świątyni. Odnosząc się natomiast to jego działań dekoracyjnych pozostających się pod wpływem neobizantyzmu, należy wskazać na efekty pracy Grigorija Grigorjewicza we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi. Stworzył on projekt nowej dekoracji freskowej średniowiecznej świątyni, który oparł w swoim odczuciu na bizantyńskiej manierze i wzbogacił go ornamentyką oraz dekoracją architektoniczną o kaukaskiej proveniencji. Należy jednak zaznaczyć, że rosyjskie malarstwo cerkiewne w tym czasie znajdowało się pod silnym wpływem sztuki zachodnioeuropejskiej – co jest widoczne w wizerunkach świętych przedstawionych we wnętrzu soboru Sioni. Można zatem stwierdzić, że w pewnej przynajmniej mierze było to – parafrazując tytuł dzieła M. Todorowej – „Bizancjum wyobrażone”⁴¹⁵. Jednakże, Gagarin starając się odnieść do tradycji bizantyńskich wykorzystał motywy dekoracyjne zaczerpnięte z architektury Cesarstwa Bizantyńskiego i Bliskiego Wschodu jak np. łuki podkowiaste, a także zastosował wykonane w bukwiicy napisy identyfikujące świętych oraz tradycyjny złoty kolor. Zaprojektowany przez Grigorija Grigorjewicza nowy, jednorzędowy, kamienny ikonostas do wnętrza świątyni również stanowi wyraźne odniesienie do sztuki wczesnochrześcijańskiej. Innym, ciekawym przykładem zastosowania przez niego neobizantyzmu w architekturze wnętrz jest projekt domowej cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w petersburskim Pałacu Maryjskim (lata 1857-1860), który powstał na zlecenie wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej⁴¹⁶. Podobnie jak w soborze Sioni w Tbilisi, Gagarin umieścił we wnętrzu świątyni niski, jednorzędowy ikonostas nawiązujący stylistyką do sztuki wczesnochrześcijańskiej. Ikonografia przedstawień biblijnych natomiast, na życzenie wielkiej księżnej, została dobrana przez księcia według zaproponowanej przez nią tematyki miłosierdzia Chrystusa wobec kobiety np. Chrystus w domu Marii i Marty czy Chrystus i Maria Magdalena. Dekoracja wnętrza świątyni została uzupełniona przez Gagarina ornamentyką o proveniencji bizantyńskiej, która pokrywa m.in. powierzchnie jej filarów czy sklepień⁴¹⁷. Warto również zaznaczyć, że poddani Romanowów, którzy mogli podziwiać efekt końcowy pracy Gagarina w cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w petersburskim Pałacu

⁴¹⁵ Zob. M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2014.

⁴¹⁶ Ibiem, s. 36.

⁴¹⁷ A. Ivanov, *Domovaya tserkov' Svyatitelya Nikolaya Chudotvortsa v Mariïnskome dvortse. K istorii vossozdaniya utrachennoy rospisi*, [w:] *Sokhraneniye kul'turnogo naslediya. Issledovaniya i restavratsiya: Mat-ly II Mezhdunar. konf. v ramkakh V Mezhdunarodnogo kul'turnogo foruma*, red. Y. Bobrov, Petersburg 2018, s. 85: <http://repin-book.ru/ivanov-rest2018.pdf> [dostęp: 22.06.2023].

Maryjskim dostrzegali znaczenie Kaukazu w badaniach nad budownictwem i dziedzictwem Bizancjum: „[dekoracja – dop. M.C.] nadaje temu kościołowi charakter bizantyński, którego pierwowzory spotyka się w starożytnych, chrześcijańskich świątyniach Zakaukazia” (tłum. własne)⁴¹⁸.

Wymienione przykłady ukazują jak wszechstronne umiejętności posiadał Gagarin – w szczególności, że nie zdobył on nigdy wykształcenia na uczelni artystycznej i był on artystą oraz architektem amatorem. Jego projekt soboru Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze jest dowodem na umiejętne łączenie przez Grigorija Grigorjewicza rozwiązań architektonicznych pochodzących z różnych kręgów kulturowych. Nowa dekoracja soboru Sioni w Tbilisi, czy wnętrze domowej cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w Pałacu Maryjskim w Petersburgu, prezentują natomiast jego zdolności nie tylko w architekturze wnętrz, ale także głęboką wiedzę w zakresie ornamentyki o proveniencji bizantyńskiej oraz kaukaskiej. Uważam również, że oba projekty są dowodami na jego głęboką wiedzę w zakresie ikonografii chrześcijańskiej. Świadczy o tym stworzenie przez Gagarina panteonu świętych obdarzonych szczególną czcią przez wiernych Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej we wnętrzu soboru Sioni, a także zastosowanie niepopularnych przedstawień z wydarzeń biblijnych do dekoracji cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w Pałacu Maryjskim.

Rosyjski badacz architektury ks. A. Bertasz, w swoim artykule o wpływie twórczości Gagarina na rozwój stylu rosyjsko-bizantyńskiego oraz neobizantyńskiego, odnajduje dwie jego publikacje, które uznaje za mające szczególną rolę w kształtowaniu się tych wariantów stylistycznych. Wskazuje na artykuł *Proiskhozhdeniye pyatiglavykh tserkvey*, który ukazał w 1881 roku w Petersburgu, w ramach działalności naukowej Towarzystwa Miłośników Literatury Starożytnej oraz na przemówienie księcia na I Kongresie Architektów Rosyjskich w 1892 roku w Petersburgu⁴¹⁹, które zostało później opublikowane jako *Rodnik' Russkogo iskusstva. Posvyashchayetsya stroitelyam Russkikh tserkvey (Źródła Sztuki Rosyjskiej. Dedykowany budowniczym rosyjskich kościołów)* w czasopiśmie „Zodchij” w 1893 roku. Faktycznie, obie pozycje są niebywale ważne pod względem teoretycznym i doskonale prezentują poglądy, a także przemyślenia Gagarina o historii rosyjskiej architektury oraz jej dalszym rozwoju. Jednakże, konieczne jest również zwrócenie uwagi na pośmiertnie wydany album *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury* (seria III, 1897 rok). W moim odczuciu publikacja ta jest istotnym, wizualnym

⁴¹⁸ Ye. Kishkinova, 'Vizantiyskoye vozrozhdeniye'..., s. 164.

⁴¹⁹ A. Bertash, *Arkhitekturnoye i khudozhestvennoye tvorchestvo knyazy G.G. Gagarina v kontekste razvitiya russkogo i vizantiyskogo stiley*, [w:] Grigoriy Gagarin..., s. 79.

zestawieniem zabytków kręgu dawnego Bizancjum, które stanowiły źródło inspiracji dla młodych adeptów budownictwa, jak i doświadczonych architektów tworzących swoje projekty w stylu neobizantyńskim. Album, na który składa się 45 plansz z kolorowymi jak i monochromatycznymi litografiami (23x35 cm) w sposób przekrojowy prezentuje dziedzictwo architektoniczne oraz artystyczne Cesarstwa Bizantyńskiego, Rosji, a także Gruzji. Tym samym, mógł on funkcjonować jako podręcznik, z którego czerpano wiedzę i inspiracje nie tylko o budownictwie sakralnym, ale również o ornamentyce, ikonografii i rzemiośle artystycznym. Warto zauważyć, że poprzez swój przekrojowy charakter albumu mógł być również interesującą pozycją dla osób spoza kręgu artystyczno-architektonicznego carskiej Rosji.

Odnosząc się natomiast do wcześniejszej serii wydawniczej powyższej pozycji z 1887 roku warto zaznaczyć, że została ona także wzbogacona o tekst Gagarina, w którym książkę porusza m.in. kwestię stylu narodowego oraz dziedzictwa Bizancjum: „Każdy z nas, Rosjan, kochający sztukę, chciałby, aby w naszej ojczyźnie, przynajmniej w cerkwiach, nabrała ona całkowicie narodowego charakteru. Pierwsze koncepcje sztuki, jak wiadomo, pojawiły się u nas wraz z pierwszymi ideami wiary chrześcijańskiej. Będąc pierwszą, sztuka chrześcijańska była głęboko zakorzeniona w narodzie. Bizantyńczycy nauczyli nas sztuki budowania i dekorowania świątyń. Sztuka jest zbyt piękna, aby o niej zapomnieć i nie używać. W czasach schyłku i odrodzenia sztuki w Rosji, z powodu różnych wpływów historycznych, żaden z pojawiających się stylów nie może być preferowany, choć w niektórych cerkwiach od XIV do XVIII wieku znajdujemy piękne motywy i detale, to nie wystarczają one do pełnej odnowy szkoły narodowej” (tłum. własne). Gagarin odniósł się również w swoim autorskim wstępie o przeznaczeniu albumu *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov architektury*. Twierdził on, że: „Proponowane wydanie jest tylko niewielkim zbiorem detali zdobniczych, które mogą służyć jako uzupełnienie poważniejszego studium architektury bizantyńskiej, malarstwa i sztuki mozaikowej, co można zaczerpnąć z licznych wydań francuskich i niemieckich. Sztuka bizantyńska dotyczy zarówno budowli najbardziej majestatycznych, jak i tych najskromniejszych i najprostszych – jest pełna wdzięku i malowniczości. Żaden inny styl nie odpowiada tak bardzo cerkwi w swojej prostocie i elegancji; jest równie dekoracyjny, co pełen chrześcijańskiego majestatu. Niemalą sztuką jest spotkać przeciwników, którzy dostrzegają w tym tylko naiwność myślenia i nieregularność rysunku. W naszych czasach perspektywa, proporcje ciała, prawidłowe oświetlenie są w miarę dostępne dla każdego i nie jest to kwestia powrotu do ignorancji, ale błędem byłoby zaniedbanie przez artystę prostoty i wielkości, głębokiego i szczerzego uczucia, którym przepełnione są te

działa. Ten, kto rozumie to powołanie, z pewnością wzbudzi sympatię zarówno o prostej, jak i wykształconej osoby o świątym guście” (tłum. własne)⁴²⁰.

4.3. Grigorij G. Gagarin a inni architekci stylu neobizantyńskiego

Można uznać, że aktywność badawcza Gagarina na Kaukazie a także jego autorskie publikacje prezentujące dziedzictwo kulturowe oraz architekturę regionu pobudziły zainteresowanie tym obszarem u innych architektów carskiej Rosji, czego przykładem jest działalność Dawida Grimma. Badacz ten spędził lata 1849-1850 na Kaukazie gdzie odkrywał zabytki architektoniczne regionu, które służyły mu jako istotne źródło inspiracji przez następne lata jego aktywności zawodowej. Szczególny wpływ na późniejsze projekty tegoż architekta wywarła dekoracja wschodniej elewacji cerkwi Przemienienia Pańskiego monasteru Samtawro w Mcchecie⁴²¹ (region Mccheta-Mtianetia), który datowany jest na XI wiek. Co ciekawe, schemat dekoracyjny elewacji świątyni był wielokrotnie powielany już w okresie średniowiecza, a zbliżone układy można odnaleźć w projektach wielu gruzińskich świątyń datowanych na XII i XIII wiek, m.in. na elewacji cerkwi św. Archaniołów w Ikorcie (XII wiek), cerkwi klasztoru Kwatachewi (XII wiek), czy cerkwi Metechi w Tbilisi (XIII wiek)⁴²². Schemat dekoracji elewacji cerkwi Przemienienia Pańskiego monasteru Samtawro w Mcchecie można odnaleźć w kilku projektach Dawida Grimma, czego przykładem jest dekoracja dzwonnicy przypałacowej cerkwi Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Liwadii na Krymie (1879 rok), a także elewacja wschodnia cerkwi św. Aleksandra Newskiego w Kopenhadze (1881 rok)⁴²³. Efektem pobytu Dawida Grimma na Kaukazie była jego autorska, francuskojęzyczna publikacja *Monuments d'architecture byzantine en Georgie et en Armenie* (pl. *Zabytki architektury bizantyńskiej w Gruzji i Armenii*), która została wydana w 1864 roku. Pozycja ta, stała się podstawowym podręcznikiem nie tylko dla studentów architektury Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu, ale również dla doświadczonych architektów tworzących projekty w stylu neobizantyńskim⁴²⁴. Grimm umieścił w niej przekroje architektoniczne, plany, układy dekoracyjne elewacji a także detale architektoniczne najważniejszych zabytków Gruzji jak np. monaster Gelati, czy monaster Alawerdi oraz Armenii m.in. monaster Akhtala, monaster Sanahin, czy katedra w Eczmiadzynie.

⁴²⁰ GSM AP, G. Gagarin, *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh...*

⁴²¹ Mccheta – jedno z najstarszych miast w Gruzji, które do VI wieku pełniło funkcję siedziby władców gruzińskich. Znajduje się w niej sobór katedralny Sweti Cchoweli, który do XIX wieku był świątynią koronacyjną oraz miejscem królewskich pochówków.

⁴²² D. Xoshtaria, *Qartuli stili da imperiis arqiteqtorebi*, „Arqiteqtura da identoba...”, s. 31-32.

⁴²³ D. Xoshtaria, *Qartuli stili...*, s. 36.

⁴²⁴ Y. Savelyev, *'Vizantiyskiy stil'...*, s. 15.

Warto zaznaczyć, że Dawid Grimm był również autorem projektu nieistniejącego obecnie soboru Aleksandra Newskiego w Tbilisi, który stanowił symboliczne ukoronowanie rosyjskiej wygranej w wojnie kaukaskiej, a także pojednania wszystkich ludów kaukaskich. Konkurs na budowę świątyni ogłoszono w 1865 roku i jego podstawowym założeniem było stworzenie świątyni „najbardziej wspaniałej i okazałej”, w której mogłoby znajdować się równocześnie do 2 tys. wiernych. Do konkursu przystąpili tacy architekci jak np. Wiktor Schröter, Andrei Gun, a także Dawid Grimm, którego projekt pomimo, iż zajął drugie miejsce w konkursie, został przyjęty do realizacji ze względu na akceptowalne koszty budowy. Architekt oparł swoją koncepcję na reinterpretacji konstrukcji kościoła Mądrości Bożej (gr. Hagia Sofia) w Konstantynopolu. W 1870 roku rozpoczęła się wieloletnia budowa świątyni i ostatecznie została ona konsekrowana przez gruzińskiego egzarchę Włodzimierza w 1897 roku⁴²⁵. Sobór został rozebrany przez władze komunistyczne w latach 30. XX wieku⁴²⁶.

Porównując poczynania oraz osiągnięcia Grimma – architekta oraz Gagarina – amatora architekta, należy stwierdzić, że łączyła ich inspiracja dziedzictwem Kaukazu. Obaj promowali styl gruzińsko-bizantyński oraz ormiańsko-bizantyński w neobizantyńskiej architekturze. Należy jednak zaznaczyć, że oba warianty nigdy nie zdobyły dużego uznania w carskim środowisku artystyczno-architektonicznym. Z całą pewnością jednak położyli oni podwaliny pod badania nad regionem i ugruntowali przekonanie o zabytkach Kaukazu jako ważnym elemencie dziedzictwa Bizancjum. Publikacje jak *Le Caucase pittoresque* czy *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury* autorstwa Gagarina, czy *Monuments d'architecture byzantine en Georgie et en Armenie* Grimma były z całą pewnością istotnym źródłem wiedzy a także interesującym materiałem wizualnym dla młodych adeptów budownictwa, jak i doświadczonych architektów, którzy tworzyli swoje projekty w stylu neobizantyńskim.

Gagarin uważany jest przez rosyjskich badaczy za „filar bizantynizmu”. Przeprowadzając wnikliwą analizę jego aktywności zawodowej można wyróżnić trzy obszary, które na to wpłynęły. Pierwszy to jego działalność badawcza na Kaukazie (1. połowa lat 40. XIX wieku), która w efekcie przyniosła publikacje prezentujące architekturę, sztukę i dziedzictwo kulturowe regionu. Gagarin nie tylko zaprezentował w nich rysunki architektoniczne średniowiecznych zabytków Kaukazu, ale również przybliżył rosyjskim, jak i zachodnioeuropejskim czytelnikom

⁴²⁵ Ibidem, s. 42-44.

⁴²⁶ Sobór św. Aleksandra Newskiego w Tbilisi został wzniesiony na Placu Gunibskim, znajdującym się przy nowopowstałej w XIX wieku alei Rustaweli'ego. Po zburzeniu świątyni przez władze komunistyczne w latach 30. XX wieku, na jej miejscu wzniesiono budynek Parlamentu Gruzji.

zwyczaje tych terenów oraz portrety ich mieszkańców. W tym czasie brał on także udział w odbudowie głównej cerkwi Narodzenia Matki Bożej monasteru Betania, a także w renowacji fresków świątyni, co w efekcie przyniosło pierwsze wizualne opracowanie tego zespołu malowideł. Drugi obszar to służba Gagarina w carskiej administracji Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi (2. połowa lat 40. – połowa lat 50. XIX wieku), podczas której z polecenia Woroncowa zaprojektował on nową dekorację wnętrza soboru Sioni w Tbilisi, a także zaprojektował sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze. Oba te wydarzenia są istotnie ważne w rozwoju stylu neobizantyńskiego. Katedra Sioni jest swoistym ucieleśnieniem poglądów Grigorija Grigorjewicza na temat schematu aranżacji malowideł ściennych w świątyniach Cesarstwa Bizantyńskiego, a także powrotu do niskich, jednorzędowych ikonostasów, które swoim wyglądem miały nawiązywać do sztuki wczesnochrześcijańskiej. Odnosząc się natomiast do soboru Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze, to należy pamiętać, że była to pierwsza neobizantyńska świątynia na terenach Kaukazu Północnego – obszarze, który był wyjątkowo trudnym zagadnieniem w polityce Romanowów. Świątynia powstała również w czasie krystalizacji tegoż nurtu stylistycznego. Trzeci obszar to aktywność dydaktyczna Gagarina w Carskiej Akademii Sztuk w Petersburgu (2. połowa lat 50. – lata 70. XIX wieku), gdzie piastował on stanowisko wiceprezydenta uczelni od 1859 roku. Dzięki staraniom i pracy Gagarina na Akademii rozpoczęła pracę klasa malarstwa ikonowego, w czasie której studenci zgłębiali sztukę bizantyńską i jej ikonografię. Zaczęło działać także Muzeum Starożytności Chrześcijańskich. Ponadto, książkę sprowadzał do carskiej stolicy zachodnioeuropejskie opracowania omawiające dziedzictwo Bizancjum i propagował wśród studentów jego wnikliwe studiowanie oraz poszukiwanie w nim inspiracji do ich autorskich projektów. Tym samym, powstały podwaliny pod dalszy rozwój istotnego ośrodka neobizantyzmu w Imperium Rosyjskim jakim była Carska Akademia Sztuk w Petersburgu. Wszystkie wymienione powyżej elementy ukazują jak silnie Gagarin był zaangażowany w studia nad Bizancjum, a także rozwój neobizantyzmu w sztuce i architekturze Imperium Rosyjskiego. Tym samym należy pamiętać, że zabytki Kaukazu były istotnym elementem dziedzictwa dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego, zgłębianym przez carskich architektów, stanowiąc w następstwie żywą inspirację ich twórczości.

il. 61. Fotografia przedstawiająca Grigorij G. Gagarin i jego syna – Andrieja G. Gagarina, lata 80. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów

Podsumowanie i wnioski

Zagłębiając się w przebieg kariery zawodowej oraz działalność dydaktyczno-naukową Gagarina, należy stwierdzić, że postać tego architekta oraz artysty jest wieloaspektowa, a jego obecność na Kaukazie pokrywa się z czasem znaczących zmian polityczno-społecznych na tych terenach. Wraz z podpisaniem przez Herakliusza II i Katarzynę Wielką tzw. traktatu gieorgijewskiego (1783 rok) carska Rosja objęła swoim protektoratem Królestwo Kartlii i Kachetii. Postanowienia traktatu zostały złamane już w 1801 roku. W efekcie, to niewielkich rozmiarów państwo we wschodniej Gruzji, zostało włączone do granic Imperium Rosyjskiego, dając Romanowom istotny pod względem strategicznym obszar na Południowym Kaukazie. Tym samym rozpoczął się proces stopniowego anektowania przez Rosjan kolejnych terenów regionu i wypierania z niego Persji czy Imperium Osmańskiego. Tereny Kaukazu Północnego również znalazły się w kręgu politycznych ambicji Romanowów. Odnosząc się natomiast do toczącej się na Kaukazie Północnym od 1817 roku wojny kaukaskiej, to należy zauważyć, że stała się ona jednym z kluczowych aspektów rządów Mikołaja I oraz Aleksandra II. Krwawe walki nasiliły się w szczególności w czasie aktywności Imama Szamila, pod którego dowództwem partyzanckie zrywy północnokaukaskich górali przekształciły się w regularne działania militarne o znamionach wręcz świętej wojny dla wyznawców islamu. W jej trakcie doszło także do prowadzonych przez Rosjan czystek etnicznych, których głównymi ofiarami byli Czerkiesi, jednak problem ten dotyczył wszystkich muzułmańskich ludów regionu. Ostatecznie carskim wojskom udało się złamać opór północnokaukaskich górali dopiero w 1864 r.

Wraz ze zdobyciem przez Romanowów dominacji na Kaukazie rozpoczęły się istotne zmiany społeczno-polityczne oraz kulturowe na północnych, i jak na południowych terenach regionu. Rosyjska modernizacja miast, w tym rozbudowa najważniejszego z nich – Tbilisi, spowodowała, że zaczęli migrować od nich poddani Romanowów z różnych części Imperium Rosyjskiego. Administracja carska podjęła również działania mające na celu wzmocnienie ekonomiczne regionu m.in. założono plantacje herbaty w Gurii⁴²⁷ oraz wspierano rozwój handlu poprzez promowanie nowopowstających gildii kupieckich w Tbilisi⁴²⁸. Szczególnie istotny moment w losach regionu nastąpił w 1844 roku, kiedy to na mocy dekretu Mikołaja I utworzono Wicekrólestwo Kaukazu (lub Namiestnictwo Kaukazu), nad którym sprawowanie władzy powierzono Michaiłowi Woroncowowi. Wraz z tym wydarzeniem rozpoczął się proces

⁴²⁷ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 288-289.

⁴²⁸ R. Suny, *The Mother...*, s. 27.

stopniowego odchodzenia od powszechnie przyjętych form zarządzania terenami podbitymi⁴²⁹ – administracja carska podjęła próby wypracowania równowagi pomiędzy centralizmem a regionalizmem. Namiestnictwo regulowało kwestii sądowniczych, militarnych, a także administracji regionu i jego rozwój społeczno-ekonomiczny⁴³⁰. Tym samym, Woroncow obejmując stanowisko Wicekróla Kaukazu otrzymał od Romanowów szeroką władzę, która umożliwiała mu praktycznie samodzielne rządy w regionie. Wychowany w Wielkiej Brytanii polityk słynął ze swojej liberalnej postawy, a także dużego doświadczenia w sprawowaniu władzy nad prowincjami Imperium Rosyjskiego, które zdobył jako generał-gubernator Nowej Rosji, a także jako namiestnik cara w Besarabii⁴³¹. Rządy Woroncowa zintensyfikowały ponadto współpracę mieszkańców Kaukazu Południowego z carską administracją⁴³², co jest szczególnie widoczne w postawie przedstawicieli gruzińskiej arystokracji m.in. Grigola Orbeliani'ego czy Aleksandra Czawczawadze, którzy piastowali wysokie stanowiska urzędnicze i wojskowe Imperium Rosyjskiego.

Gagarin przybył na Kaukaz po raz pierwszy na początku lat 40. XIX wieku, co wiązało się z rozpoczęciem przez niego służby wojskowej w armii carskiej. Brał on udział w toczących się walkach wojny kaukaskiej, a także w ludobójstwie Czerkiesów. W tym czasie powstały jego pierwsze prace prezentujące życie codzienne mieszkańców regionu oraz ich portrety, a także weduty i krajobrazy. Ponadto, Gagarin dotarł także do zapomnianego, średniowiecznego monasteru Betania, gdzie miał możliwość przeprowadzenia renowacji fresków głównej świątyni założenia klasztornego – cerkwi Narodzenia Matki Bożej (datowana na koniec XII wieku). Był on także odpowiedzialny za częściową odbudowę jej kopuły i sklepienia. Jego późniejsze prace prezentujące malowidła, plany architektoniczne, przekroje świątyń monasteru, a także szczegółowo ukazane detale architektoniczne, które zostały zawarte w *Le Caucase pittoresque* były pierwszymi opracowaniami graficznymi tego średniowiecznego zabytku. Jest to szczególnie istotne zważywszy na fakt, że podczas prac renowacyjnych w monasterze Betania, Gagarin odkrył freski przedstawiające członków gruzińskiej rodziny królewskiej Bagratydów – księcia Laszę Giogriego (zwanego później królem Jerzym IV), królowej Tamar oraz króla Jerzego III.

Kolejny pobyt Gagarina na Kaukazie wiązał się z rozpoczęciem przez niego służby w carskiej administracji Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi (lata 1848-1855), którą w tym czasie

⁴²⁹ M. Guseynov, *Sozdaniye tsarizmom...*, s. 15.

⁴³⁰ T. Nevskaya, A. Kondrasheva, *Rol' Kavkazskogo...*, s. 77-78.

⁴³¹ D. Rayfield, *Edge of...*, s. 286.

⁴³² S. Jones, *Russian Imperial...*, s. 58-59.

zarządzał Woroncowa. Z polecenia namiestnika Grigorij Grigorjewicz wykonał projekt nie tylko wnętrza siedziby pierwszej tbiliskiej opery (lata 1848-1851), ale również neobizantyńskiego soboru Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze (lata 1850-1853), a także nowej dekoracji średniowiecznego soboru Sioni w Tbilisi (lata 1851-1855). Były to pierwsze tak duże realizacje autorstwa Gagarina, z czego koncepcja świątyni w Ałagirze oraz projekt nowych fresków i ikonostasu w tbiliskiej katedrze Sioni są istotnie ważne na tle rozwoju stylu neobizantyńskiego w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego.

Sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze jest pierwszą, carską realizacją neobizantyńską na Północnym Kaukazie i rozpoczyna on proces wzmożonego budownictwa w tym wariantcie stylistycznym na tych terenach⁴³³. Gagarin w swoim projekcie umiejętnie połączył elementy architektoniczne zaczerpnięte z trzech kręgów kulturowych – dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego, Rusi oraz Kaukazu. Ponadto, projekt świątyni powstał w momencie krystalizacji założeń stylistycznych neobizantyzmu w rosyjskiej architekturze XIX wieku, i jest on tym bardziej unikatowy zważywszy na fakt, iż w tym czasie realizacje utrzymane w stylu neobizantyńskim powstawały przede wszystkim w głównych architektonicznych ośrodkach akademickich. Odnosząc się natomiast do soboru Sioni w Tbilisi, to należy stwierdzić, że projekt Gagarina nowej dekoracji wnętrza świątyni jest ważny nie tylko ze względu na politykę Woroncowa wobec Gruzji, ale także z uwagi na odkrywanie przez carskich architektów dziedzictwa kulturowego dawnego Bizancjum. Grigorij Grigorjewicz w koncepcji nowych fresków umieścił wizerunki świętych obdarzonych szczególną czcią przez wiernych Gruzińskiej Cerkwi Prawosławnej, ze względu na ich wpływ na rozwój chrześcijaństwa w Gruzji, m.in. św. Nino, św. wielkomęczennicy Ketewan, czy Trzynastu Ojców Syryjskich. Co więcej, w prezbiterium umieścił on także wizerunek króla Dawida, który jest tradycyjnie uznawany za protoplastę królewskiego rodu Bagratydów. Za sugestią Gagarina administracja carska wyraziła również zgodę na zaprojektowanie nowego ikonostasu, który to w jego odczuciu lepiej współgrałby ze stylistyką fresków. W efekcie powstał niski, jednorzędowy, gipsowo-alabastrowy ikonostas, którym zastąpiono wcześniejszy – drewniany z arabeskową dekoracją. Zważywszy na fakt zaangażowania Gagarina w badania nad schematem aranżacji malowideł ściennych w świątyniach Cesarstwa Bizantyńskiego, projekt nowej dekoracji wnętrza soboru Sioni w Tbilisi należy także uznać za ważny element w rozwoju neobizantyzmu w rosyjskiej architekturze XIX wieku. Ponadto, Gagarin przekonywał carskich architektów, aby umieszczali oni w swoich projektach świątyni niskie, jednorzędowe

⁴³³ E. Kishkinova, *Vizantijskiy stil'...*, [maszynopis].

ikonostasy, które to w jego przekonaniu doskonale wpisywały się w stylistykę neobizantyńskich wnętrz.

Wraz z zakończeniem służby w administracji carskiej Wicekrólestwa Kaukazu w Tbilisi, Gagarin powraca do Petersburga w 1855 roku, gdzie rozpoczyna prace w Carskiej Akademii Sztuk, na której w 1859 roku objął stanowisko wiceprezydenta. Tam w ramach swojej aktywności naukowo-dydaktycznej organizuje on zajęcia z malarstwa ikonowego oraz otwiera przy wsparciu wielkiej księżnej Marii Nikołajewnej Muzeum Starożytności Chrześcijańskich. Ponadto, sprowadzał on zachodnioeuropejskie opracowania omawiające dziedzictwo Bizancjum i propagował wśród studentów jego wnikliwe studiowanie oraz poszukiwanie w nim inspiracji do ich autorskich projektów. Pod koniec swojego życia Gagarin opublikował dwie pozycje, tj. artykuł *Proiskhozhdeniye pyatiglavykh tserkvey* (1881 rok) oraz album *Sobraniye vizantijskikh, gruzińskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury* (1887 rok), które są ważne pod względem teoretycznym dla rozwoju neobizantyzmu i doskonale prezentują poglądy, a także przemyślenia Gagarina o historii rosyjskiej architektury oraz jej dalszym rozwoju. Istotne jest również jego przemówienie na I Kongresie Architektów Rosyjskich w 1892 roku w Petersburgu⁴³⁴, które zostało później opublikowane jako *Rodnik' Russkogo iskusstva. Posvyashchayetsya stroitelyam Russkikh tserkvey* w czasopiśmie „Zodchij” (1893 rok).

Wszystkie wskazane fakty unaoczniają jak bardzo aktywną zawodowo osobą był Gagarin. Szczególnie interesującym wątkiem jest jego promocja Kaukazu w krajach zachodnioeuropejskich oraz carskiej Rosji poprzez autorskie publikacje jak *Le Caucase pittoresque* (1847 rok), czy *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase* (pierwszy zeszyt, 1845 roku). Obydwie pozycje doskonale wpisują się w XIX-wieczną, europejską fascynację Orientem, której źródła E. Said opisał następująco: „teoria rasy, idee dotyczące prymitywnego pochodzenia i prymitywne klasyfikacje, nowoczesna dekadencja, postęp cywilizacji, przeznaczenie ras białych (lub aryjskich), potrzeba terytoriów kolonialnych – wszystko to było elementem osobliwego amalgamatu nauki, polityki i kultury, której celem, prawie bez wyjątku, było zawsze podniesienie Europy lub rasy europejskiej do panowania nad pozaeuropejską częścią ludzkości”⁴³⁵. Przedstawione w publikacjach Gagarina sceny z życia codziennego mieszkańców Kaukazu są odrealnionymi obrazami egzotycznej krainy, a nie wizualnym reportażem z terenów, na których toczy się krwawa wojna kaukaska lub następują istotne przemiany społeczno-polityczne. Nie jest to zaskakujące zważywszy na fakt jakie tendencje i

⁴³⁴ A. Bertash, *Arkhitekturnoye i khudozhestvennoye...*, „Grigoriy Gagarin...”, s. 79.

⁴³⁵ E. Said, *Orientalizm...*, s. 232.

nastroje panowały w tym czasie wśród europejskiej elity, a także rosyjskiej arystokracji, która swoje państwo postrzegała jako ostatni bastion Europy, a sobie przypisywała specjalną misję w Azji. Intrygująca jest natomiast konformistyczna postawa Gagarina wobec polityki Romanowów. Jego prace – w szczególności opublikowane w *Le Caucase pittoresque*, sugerują jego bezrefleksyjne podejście do carskiej polityki wobec regionu. Przyglądając się litografii *Spotkanie księżąt czerkieskich. Dolina Sodjai* (plansza nr 3) nie odnajdziemy żadnej sugestii, że to właśnie na tej mniejszości etnicznej było przeprowadzane przez Rosjan okrutne ludobójstwo, a także przymusowe deportacje w głąb Imperium Rosyjskiego. Odbiorca albumu widzi natomiast scenę z dzielnymi wojownikami w tradycyjnych strojach na tle dzikiej przyrody, którzy spoglądają na widza nie tylko z ciekawością, ale także z wyższością. Gagarin natomiast w jednej ze swoich wypowiedzi stwierdził: „Im więcej rozważałem o rozkosznej naturze Kaukazu, tym bardziej, jego dostojni mieszkańcy wydali mi się odważni, mądrzy i posłuszni, a tym samym sprawowanie rządów nad nimi wydawało mi się bezprawne i okrutne”⁴³⁶. Pomimo, iż z całą pewnością należy zgodzić się z powyższym poglądem Grigorija Grigorjewicza o XIX-wiecznej polityce carskiej, to niestety nie jest ono widoczne w jego pracach i projektach. Przykładem tego są nie tylko litografie umieszczane w jego autorskich albumach, ale także jego koncepcja dekoracji kurtyny pierwszej tbiliskiej opery, gdzie personifikacje Gruzji i Rosji są zbratane przez Terpsychorę oraz herb Imperium Rosyjskiego.

Innym intrygującym zagadnieniem jest podejście Grigorija Grigorjewicza do projektu nowej dekoracji wnętrza soboru Sioni w Tbilisi. Należy postawić pytanie: czy postrzegać go jak Eugène’a Viollet-le-Duca, Bodo Ebhardta lub Conrada Steinbrechta Kaukazu? Wykonując swój projekt Gagarin kierował się przekonaniem, że tworzy on go w „stylu bizantyńskim”, który miał nawiązywać do dziedzictwa Kaukazu jako części kręgu kulturowego dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego. Wykorzystał on w nim swoją wiedzę nie tylko z zakresu architektury, dekoracji architektonicznej oraz ornamentyki, ale również z odkrywanej w tym czasie ikonografii bizantyńskiej. Jednakże, w latach 50. XIX wieku rosyjskie badania nad Bizancjum były w początkowej fazie rozwoju, więc projekt nowej dekoracji tbiliskiego soboru Sioni autorstwa Gagarina należy postrzegać jako jego autorskie interpretacje dziedzictwa bizantyńskiego. Wymienione fakty nasuwają silne skojarzenia z działaniami wcześniej wspomnianych zachodnioeuropejskich architektów, którzy prowadzili w XIX wieku renowacje najważniejszych zabytków architektury w swoich krajach. Należy jednak pamiętać, że Gagarin, w przeciwieństwie do Viollet-le-Duca, nie usunął ze świątyni tkanki zabytkowej. Wymienił on

⁴³⁶ A. Bezgubova, *Grigoriy Gagarin...*, s. 85.

natomiast drewniany ikonostas z początku XIX wieku na nowy zaprojektowany przez siebie obiekt. Istotne także jest, że podjęcie decyzji o wykonaniu nowych malowideł w Sioni, wynikało z faktu, że wcześniejsze freski były w bardzo złym stanie technicznym, ze względu na podpalenie świątyni przez wojska perskie w 1795 roku. Podobne jego działania widoczne są także w renowacji fresków, a także w odbudowie kopuły oraz sklepienia głównej świątyni monasteru Betania – cerkwi Narodzenia Matki Bożej. Gagarin wykonał tam renowację malunków zgodnie ze swoimi umiejętnościami oraz XIX-wiecznymi możliwościami technicznymi. W obydwu przypadkach wprowadził on nowe elementy w tkankę zabytkową, które były jego interpretacją architektury i sztuki Bizancjum oraz Kaukazu, a nie wiernymi kopiami lub imitacjami. Taki sposób renowacji pokrywa się z metodami przyjętymi przez Viollet-le-Duca, Ebhardta, czy Steinbrechta.

Gagarin z całą pewnością wpisuje się w tendencje renowacji zabytków obowiązujące w XIX wieku. Pomimo, iż jego działalność nie była tak intensywna jak w przypadku wyżej wymienionych architektów, to wpłynęła ona na tkankę zabytkową Kaukazu, wpisując Grigorija Grigorjewicza na stałe w dzieje regionu. Należy również pamiętać, że na rozwój stylu neobizantyńskiego w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego wpłynęła potrzeba odnalezienia wschodniego, „prawosławnego” wariantu stylistycznego, który miał być odpowiedzią na rozwijający się w krajach zachodnioeuropejskich neogotyck. Wzajemna fascynacja środowisk artystycznych Imperium Rosyjskiego i krajów Europy Zachodniej unaocznia także publikacja *L'art russe: ses origines, ses éléments constructionifs, son apogée, son avenir* (Paryż, 1877) autorstwa Viollet-le-Duca, w której architekt omawia architekturę rosyjską wraz z czynnikami ją kształtującymi, wśród których wymienia m.in. wpływy perskie czy kaukaskie⁴³⁷.

Grigorij G. Gagarin jest postacią fascynującą i złożoną, przez co trudno jednoznacznie go ocenić. Z całą pewnością należy stwierdzić, że posiadał on duży talent artystyczny. Pomimo, iż nigdy nie zdobył on akademickiego wykształcenia artystycznego, jego prace oraz projekty utrzymane są na wysokim poziomie. Wynika to z jego wychowania i edukacji w krajach zachodnioeuropejskich – lata spędzone we Włoszech czy Francji dały Gagarinowi wszechstronną wiedzę z zakresu sztuki i architektury, zaś prywatne lekcje u Karła Briułłowa przyczyniły się do rozwoju jego zdolności plastycznych i poszerzenia horyzontów artystycznych. Analizując prace Gagarina, można stwierdzić, że niezależnie od czasu ich powstania, wpisują się one doskonale w panujące w XIX-wiecznym Imperium Rosyjskim

⁴³⁷ Zob. I. Pechenkin, *To the origins of 'Russian Style' of 19th century architecture. Between East and West*, „Art and Literature Scientific and Analytical Journal”, 2 (2013), s. 59-76.

trendy artystyczne oraz architektoniczne. Gagarin był także silnie zaangażowany w rozwój badań dla dziedzictwem dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego i wraz z innymi carskimi architektami m.in. Dawidem Grimmem, Romanem Kuzminem, czy Andreiem Gunem, tworzył on podstawowe założenia neobizantynizmu.

Rozważając kwestię wpływu Kaukazu na twórczość Gagarina, to z całą pewnością należy stwierdzić, że zabytki artystyczne oraz architektoniczne tych terenów były bardzo ważnym elementem w procesie odkrywania i poznawania przez Grigorija Grigorjewicza dziedzictwa Bizancjum. Świadczą o tym jego autorskie albumy, w których to Gagarin przybliżał rosyjskim, jak również zachodnioeuropejskim czytelnikom m.in. detale architektoniczne, ornamenty, a także średniowieczne zabytki Gruzji czy Armenii wraz z ich planami oraz przekrojami. Osiągnięcia średniowiecznej architektury regionu były częstą inspiracją w jego projektach, a ponadto w latach późniejszych swojej aktywności zawodowej wraz z Dawidem Grimmem był on orędownikiem kaukaskich wariantów stylu neobizantyńskiego tj. gruzińsko-bizantyńskiego oraz ormiańsko-bizantyńskiego. Analizując wypowiedzi Gagarina na temat poszukiwań stylu narodowego w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego, należy podkreślić, że przekonywał on architektów aby poszukiwali oni swoich inspiracji w źródłach sztuki i architektury rosyjskiej, czyli m.in. w dziedzictwie bizantyńskim. Kaukaz natomiast był jego ważnym elementem, bez którego pełne zrozumienie osiągnąć dawnego Cesarstwa Bizantyńskiego nie byłoby, w przekonaniu Gagarina, możliwe. Podsumowując, należy stwierdzić, że dziedzictwo Kaukazu z całą pewnością wywarło ogromny wpływ na jego artystyczne oraz architektoniczne poglądy. Grigorij Grigorjewicz przez lata zdobywał wiedzę w zakresie sztuki, architektury oraz kultury regionu, którą później prezentował w swoich autorskich publikacjach lub podczas publicznych wystąpień, stając się tym samym autorytetem w kwestii dziedzictwa Kaukazu w carskiej Rosji.

Na koniec należy podkreślić, że Grigorij G. Gagarin był równocześnie artystą i architektem amatorem, ale również politykiem oraz wysokiej rangi urzędnikiem carskim. Fakt piastowania przez niego funkcji państwowych determinował jego twórczość w każdym aspekcie jego pracy artystycznej. Tym samym, podążał on za zdarzeniami i polityką carskiej Rosji w XIX wieku, przez co można zaryzykować nawet zarzucenie mu postawy konformistycznej. Nie umniejsza to jednak jego osiągnięć w dorobku artystycznym oraz roli jaką odegrał w rozwoju stylu neobizantyńskiego w XIX-wiecznej architekturze Imperium Rosyjskiego. Z całą pewnością Gagarin nie był twórcą niepokornym czy też zbuntowanym, jednak jego skrupulatność, precyzja i zaangażowanie w swoją pracę mogą zasługiwać na uznanie. Ponadto, należy go sytuować jako twórcę stylu, który na trwałe zaznaczył swoją obecność nie tylko w Rosji, ale

również w Europie. Wszakże związek polityki, twórcy i jego dzieła, to nie tylko specyfika rosyjska, ale również powszechnie panująca tendencja w XIX-wiecznej Europie. Grigorij G. Gagarin bez wątpienia wpisał się w dzieje sztuki rosyjskiej nie tylko jako twórca jednego z wariantów stylu narodowego – stylu neobizantyńskiego, ale również jako człowiek umiejętnie potrafiący się odnaleźć w bieżącej sytuacji politycznej i potrafiący ją wykorzystać w swojej pracy oraz twórczości.

English summary

Delving into the course of Grigory Grigorievich Gagarin's professional career, didactic and scientific activity showed him to be a multifaceted and complex figure – an architect, an artist, and an academician, but also a member of the Tsarist aristocracy. Furthermore, his presence in the Caucasus coincides with significant political and social changes in the region. Gagarin's first visit to the Caucasus in the early 1840s was associated with his military service in the Tsarist army. He took part in the ongoing battles of the Caucasian War and the genocide of the Circassians. At that time, Gagarin created his first works presenting the everyday life and portraits of region's inhabitants, as well as Caucasian vedutas and landscapes.

Gagarin's next stay in the Caucasus was related to his commencement of service in the tsarist administration of the Caucasus Viceroyalty in Tbilisi (1848-1855), which was governed by Vorontsov at that time. On the order of the Viceroy, Grigory Grigorievich designed not only the interior of the first Tbilisi opera house (1848-1851) but also the neo-Byzantine Ascension Cathedral in Alagir (1850-1853) and the new decoration of the medieval Sioni Cathedral in Tbilisi (1851-1855). After the end of his service in the tsarist administration of the Caucasus Viceroyalty in Tbilisi, Gagarin returned to St. Petersburg in 1855, where he started working at the Tsar's Academy of Arts (in 1859 he took a position of its vice-president). There, as a part of his academic research and didactic activity, he organized classes in icon painting and, with the support of Grand Duchess Maria Nikolaevna, opened the Museum of Christian Antiquities. In addition, he imported Western European studies discussing the Byzantine heritage and promoted its thorough study among students and the search for inspiration for their projects therein. All the mentioned facts show how professionally active Gagarin was. A fascinating theme is his promotion of the Caucasus in Western European countries and Tsarist Russia through his publications such as *Le Caucase Pittoresque* (1847) or *Scènes, Paysages, Moeurs et Costumes du Caucase* (first issue, 1845). Grigory G. Gagarin was an outstanding member of 19th-century academic and architectural society. The facts from his life, archival materials, and stylistic analyses of his art and architectural works discussed in the dissertation will allow for a better understanding of this amateur architect.

Spis ilustracji

il. 1. AN, *Portret Herakliusza II*, ok. 1750 rok

źródło: Wikimedia Commons

il. 2. *Mapa Kaukazu Południowego wraz z podziałem politycznym z lat 1801-1813*

źródło: Wikimedia Commons

il. 3. Rudolf Otto von Ottenfeld, *Czerkiesi opuszczają swoje wsie*, 1890

źródło: Wikimedia Commons

il. 4. Etnograficzna mapa Kaukazu, 1880

źródło: Wikimedia Commons

il. 5. AN, portret Imama Szamila, 1859

źródło: Wikimedia Commons

il. 6. AN, Aleksander Nikołajewicz, Carewicz na Kaukazie, [w:] *Historia panowania cesarza Aleksandra II: (na obrazach)*, Petersburg

źródło: ELIB

il. 7. Georg von Botman, Portret hrabiego Michaiła S. Woroncowa, ok. 1861

źródło: Wikimedia Commons

il. 8. Mapa Tbilisi, 1782

źródło: Wikimedia Commons

il. 9. Mapa Tbilisi, 1800

źródło: Wikimedia Commons

il. 10. Mapa Tbilisi, 1850

źródło: Wikimedia Commons

il. 11. Mapa Tbilisi, 1913

źródło: Wikimedia Commons

il. 12. Joseph Karl Stieler, Portret księcia Grigorija G. Gagarina, ok. 1840

źródło: Wikimedia Commons

il. 13. Grafika przedstawiająca herb rodu Gagarinów

źródło: Wikimedia Commons

il. 14. Karł Briułłow, Portret Grigorija, Jewgienija, Lwa i Teofila Gagarinów, 1824

źródło: Wikimedia Commons

il. 15. Karł Briułłow, Portret Grigorija G. Gagarina, 1829

źródło: Wikimedia Commons

il. 16. Grigorij G. Gagarin, Portret młodego Turka, ok. 1839 rok

źródło: Wikimedia Commons

- il. 17. Grigorij G. Gagarin, Festyn w Turcji, ok. 1839
źródło: Wikimedia Commons
- il. 18. Grigorij G. Gagarin, Kobieta na dziedzińcu osmańskiego haremu, ok. 1839
źródło: Wikimedia Commons
- il. 19. Grigorij G. Gagarin, *Les Seize*, 1839
źródło: Wikimedia Commons
- il. 20. Grigorij G. Gagarin, *Bal u księżąt Bariatinskih*, 1834
źródło: Wikimedia Commons
- il. 21. Grigorij G. Gagarin, *Portret Sofii Andriejewnej Gagarin*, 1849
źródło: Wikimedia Commons
- il. 22. Grigorij G. Gagarin, *Portret sługi M. Y. Lermontowa Kristofora Sanikidze*, 1841
źródło: Wikimedia Commons
- il. 23. Grigorij G. Gagarin, *Portret księżniczki Marty Sologashvili*, 1842
źródło: Wikimedia Commons
- il. 24. Grigorij G. Gagarin/ Michaił J. Lermontow, *Potyczka w górach*, lata 40. XIX wieku
źródło: Wikimedia Commons
- il. 25. AN, Portret księcia Grigorija G. Gagarina, lata 60. XIX wieku
źródło: Wikimedia Commons
- il. 26. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1890
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów
- il. 27. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1890
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów
- il. 28. Grigorij G. Gagarin, Bez tytułu, 1891
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów
- il. 29. Grigorij G. Gagarin, praca nieukończona, pocz. lat 90. XIX wieku
źródło: ABM
- il. 30. Grigorij G. Gagarin, Przekrój architektoniczny pierwszej siedziby opery w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897
źródło: GSM AP
- il. 31. Grigorij G. Gagarin, Wnętrze pierwszej siedziby opery w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897
źródło: GSM AP
- il. 32. Grigorij G. Gagarin, Scena wraz z opuszczoną kurtyną, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897 rok

źródło: GSM AP

il. 33. Grigorij G. Gagarin, Projekt kurtyny do pierwszej siedziby opery w Tbilisi, lata 40. XIX wieku

źródło: GSM AP

il. 34. Grigorij G. Gagarin, Przekrój wnętrza soboru Sioni w Tbilisi, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897

źródło: GSM AP

il. 35. Wizerunek św. Nino we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, , lata 50. XIX wieku

źródło: zbiory prywatne

il. 36. Wizerunek św. wielkomęczennicy Ketevan we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku

źródło: zbiory prywatne

il. 37. Wizerunek św. męczennika Luarsaba II we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku

źródło: zbiory prywatne

il. 38. Wizerunek św. męczennika Arczila we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku

źródło: zbiory prywatne

il. 39. Żebra sklepienne we wnętrzu soboru Sioni pokryte tondami z portretami Trzynastu Ojców Syryjskich, lata 50. XIX wieku

źródło: prywatne

il. 40. Grigorij G. Gagarin, *Sobór Sioni w Tbilisi. Widok wnętrza*, [w:] *Sobraniye vizantiyskikh, gruzińskich i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1897 rok

źródło: GSM AP

il. 41. Jednorzędowy ikonostas we wnętrzu soboru Sioni w Tbilisi, lata 50. XIX wieku

źródło: Wikimedia Commons

il. 42. Grigorij G. Gagarin, Plan oraz przekrój architektoniczny cerkwi Narodzenia Matki Bożej monasteru Betania, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 36

źródło: ELIB

il. 43. Grigorij G. Gagarin, *Detale architektniczne z monasteru Betania*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 37

źródło: ELIB

il. 44. Grigorij G. Gagarin, *Monastyr Betania. Malowidła ścienne*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 38

źródło: ELIB

il. 45. Grigorij G. Gagarin, *Monastyr Betania. Malowidła ścienne*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 39

źródło: ELIB

il. 46. Sobór Wniebowstąpienia Pańskiego w Ałagirze, lata 1850-1853

źródło: Wikimedia Commons

il. 47. Grigorij G. Gagarin, *Zestawienie zabytków Kaukazu*, [w:] „Le Caucase pittoresque”, Paryż 1847, pl. 6

źródło: GSM AP

il. 48. Grigorij G. Gagarin, *Portret Shoty Rustaveli’ego – gruzińskiego poety z XII wieku. Z rękopisu gruzińskiego poematu ‘Człowiek, który nosi tygrysią skórę’*. *Malarstwo gruzińskie, rama perska*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 11

źródło: ELIB

il. 49. Grigorij G. Gagarin, *Spotkanie księżąt czerkieskich. Dolina Sodjai*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 3

źródło: ELIB

il. 50. Grigorij G. Gagarin, *Meczet perski w Erywaniu. Pewnego wieczoru podczas Ramadanu*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 19

źródło: ELIB.SHPL

il. 51. Grigorij G. Gagarin, *Ogród niedaleko Tyflisu*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 27

źródło: ELIB

il. 52. Grigorij G. Gagarin, *Wnętrze kościoła w Eczmiadynie*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 16

źródło: ELIB

il. 53. Grigorij G. Gagarin *Pałac chana w Baku*, [w:] *Le Caucase pittoresque*, Paryż 1847, pl. 42

źródło: ELIB

il. 54. Grigorij G. Gagarin, *Oficer szwadronu czerkieskiego*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 33

źródło: GSM AP

il. 55. Grigorij G. Gagarin, *Gruzińska Dama. Strój domowy*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 26

źródło: GSM AP

il. 56. Grigorij G. Gagarin, *Gruzinka z Tiflisu. Strój na ulicę*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 43

źródło: GSM AP

il. 57. Grigorij G. Gagarin, *Patriarcha Eczmiadzyna. Armenia*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 13

źródło: GSM AP

il. 58. Grigorij G. Gagarin, *Liniowy oficer kozacki i jego córka. Pułk Grebenskiego*, [w:] *Scènes, paysages, moeurs et costumes du Caucase*, Paryż 1845, pl. 56
źródło: GSM AP

il. 59. Michail A. Zichy, Bez tytułu, [w:] *Scènes du Caucase*, Petersburg 1853
źródło: ELIB

il. 60. Viktor Bobrov, *Portret Grigorija G. Gagarina*, 1867
źródło: Wikimedia Commons

il. 61. Fotografia przedstawiająca Grigorij G. Gagarin i jego syna – Andrieja G. Gagarina, lata 80. XIX wieku
źródło: zbiory prywatne rodziny Gagarinów

Bibliografia

Skróty odnoszące się do instytucji publicznych⁴³⁸:

ABM – Archives Bordeaux Métropole

ADV – Archives Départementales de la Vienne, Poitiers

BNF – Bibliothèque Nationale de France, Paryż

CAH – Centralne Archiwum Historyczne, Tbilisi

ELIB – Elektronnaya biblioteka, Gosudarstvennaya Publichnaya Istoricheskaya Biblioteka Rossii, Moskwa

GCLH – Grande chancellerie de la Légion d'honneur, Paryż

NAG – National Archives of Georgia, Tbilisi

GSM AP – Georgian State Museum of Theatre, Music, Cinema and Choreography – Art Palace, Tbilisi

NPL – National Parliamentary Library of Georgia, Tbilisi

Materiały archiwalne:

ABM, Bordeaux 2 S: *Aurélien Vivie*, nr 34

ADV, état civil, 9 E 79/306 nr 49

NAG, CAH, sygn. 488: *Kantselyariya ekzarkha Gruzii, 16009: O ispravlenii zhivopisi v tiflisskogo kafedral'naya Sionskogo sobora*

NAG, CAH, sygn. 1685: *Opis dokumental'nykh materialov arkhivnogo fonda „Kollektsii istoricheskikh spravok i fotosnimkov pamyatnikov drevnegruzinskogo iskusstva”, 5: Istoricheskaya spravka o Betaniyskom monastyre. V dele imeyetsya tri fotograficheskikh snimka*

GSM AP, G. Gagarin, *Sobraniye vizantiyskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamyatnikov arkhitektury*, Paryż 1887

Kishkinova E., *Regional'nyy kontekstualizm vizantiyskogo stilya v arkhitekture Nizhnego Dona i Severnogo Kavkaza*, [maszynopis w posiadaniu autorki]

Kishkinova E., *Vizantiyskiy stil' v khramostroyenii Severnoy Osetii v kontekste dialoga kul'tur*, [maszynopis w posiadaniu autorki]

⁴³⁸ Oficjalne nazwy instytucji publicznych w Gruzji zastosowano w wersji angielskiej zgodnie z konwencją przyjętą w literaturze gruzińskiej.

Teksty źródłowe:

Aleksandr Nikolayevich, Tsesarevich na Kavkaze, „Istoriya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra II: (v kartinakh)”, Petersburg 1882:

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/62539#mode/inspect/page/1/zoom/7> [dostęp: 13.02.2023]

Bestuzhev A., *Ammalat-Bek*, 1831:

<https://briefly.ru/bestuzhev/ammalat-bek/> [dostęp: 13.02.2023]

Bestuzhev A., *Kavkazskiye povesti*, Petersburg 1995:

<https://traumlibrary.ru/page/bestuzhev-kavkaz.html> [dostęp: 13.02.2023]

Bestuzhev A., *Rasskaz ofitsera, byvshego v plenu u gortsev; Krasnoye pokryvalo; Noch' na korable; Osada*, Petersburg 1892:

https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003632369/ [dostęp: 13.02.2023]

Betaniis Monast'eri:

<https://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/betania/betania.htm> [dostęp: 10.03.2023]

Catalogue de la section des beaux-arts du musée russe Alexandre III : avec des autohypies, Petersburg 1899 :

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6460722t.r=Catalogue%20de%20la%20section%20des%20beaux-arts%20du%20mus%C3%A9e%20russe%20Alexandre%20III%20%20avec%20des%20autot hypies?rk=21459;2> [dostęp: 21.05.2023]

Chekhov A., *Anna na sheye*, 1895:

https://rusneb.ru/catalog/010000_000060_ART-41395221-70de-4211-988c-ed66971cba32/ [dostęp: 23.12.2022]

Description géographique de la Géorgie, publ. par m. Brosset, Petersburg 1842:

https://books.google.pl/books?id=4JkOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 13.02.2023]

Gagarin G., *Izobrazheniya iz svyatykh Yevangeliy v svobodnykh podrazhaniyakh drevneyshim istochnikam*, Paryż:

https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007867369/ [dostęp: 19.03.2023]

Gagarin G., *Le Caucase pittoresque. Dessine d'apres nature Gregoire Gagarine. Avec une introduction et texte explicatif Ernest Stackelberg*, Paryż 1847:

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21916-gagarin-g-g-le-caucase-pittoresque-illyustratsii-paris-1847#mode/grid/page/44/zoom/1> [dostęp: 10.03.2023]

Gagarin G., *Le Caucase pittoresque. Dessine d'apres nature Gregoire Gagarine. Avec une introduction et texte explicatif Ernest Stackelberg*, [tekst], Paryż 1847:

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/21915#mode/grid/page/55/zoom/1> [dostęp: 11.03.2023]

Gagarin G., *Proiskhozhdenie pyatiglavykh' tserkvey*, „Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva”, 3 (1881), s. 115-121

Gagarin G., *Rodnik' Russkogo iskusstva. Posvyashchayetsya stroitelyam Russkikh tserkvey*, „Zodchiy. Zhurnal arkhitekturnyy i khudozhestvennyy-tekhnicheskii”, 2 (1893), s. 9-12:
<https://books.totalarch.com/magazines/architect/1893> [dostęp: 23.05.2023]

Gagarin G., *Stroitelyam russkikh tserkvey*, Petersburg 1892:
https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003661870/ [dostęp: 25.04.2023]

Gagarin G., *Tserkov' Vitaniya*, „Kavkaz”, 72 (1851):
<https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/70997> [dostęp: 10.03.2023]

Iosseliani P., *Opisaniye drevnostey goroda Tiflisa*, Tbilisi 1866:
http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003568410/ [dostęp: 02.01.2023]

Ker Porter R., *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, Londyn 1821-1822:
https://access.bl.uk/item/viewer/ark:/81055/vdc_000000054F5A#?c=0&m=0&s=0&cv=0&xywh=-315%2C-183%2C3151%2C3653 [dostęp: 01.05.2023]

Khomyakov A., *O vozmozhnosti russkoy khudozhestvennoy shkoly*, Petersburg 1847:
http://az.lib.ru/h/homjakow_a_s/text_0230.shtml [dostęp: 14.03.2023]

Kobyakov D. (red.), *Akty Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissii*, Tbilisi 1888, t. 11:
<https://runivers.ru/lib/book3029/9497/> [dostęp: 08.03.2023]

Kondakov S., *Yubileynyy spravochnik Imperatorskoy Akademii khudozhestv. 1764-1914*, Petersburg 1914:
<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01004180465?page=56&rotate=0&theme=white>
[dostęp: 24.12.2022]

Lisitsyna G.G. *Darginskaya - ekspeditsiya 1845 g. v memuarakh sovremennikov*, „Darginskaya tragediya”, Petersburg 1845:
https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Beklemisev_N_P/pred2.htm [dostęp: 26.04.2023]

Lur'ye F. (red.) *May—iyun' Ostankino, Podmoskovnaya grafa A. D. Sheremeteva [Vrangel' H. N.] Vystavka risunkov i etjudov kn. G. G. Gagarina / Podp.: B. N. V.—Kuz'min Ye. M. Vse to zhe*, [w:] „Staryye Gody Khronologicheskaya Rospis' Soderzhaniya 1907-1916”, Petersburg 2014:
https://imwerden.de/pdf/starye_gody_rospis_soderzhaniya_1907-1916_2007__ocr.pdf
[dostęp: 23.12.2023]

Mourier J., *Chota Rousthavéli, poète géorgien du XIIIe siècle, sa vie et son oeuvre*, Bruksela 1910 r.:
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5780445v.r=Chota%20Rousthav%C3%A9li%20%20po%C3%A8te%20g%C3%A9orgien%20du%20XIIIe%20si%C3%A8cle%20sa%20vie%20et%20son%20oeuvre%20par%20M.%20J.%20Mourier?rk=21459;2> [dostęp: 01.05.2023]

Pauli G., *Description ethnographique des peuples de la Russie*, Petersburg 1862:
<https://runivers.ru/lib/book3305/16792/> [dostęp: 30.04.2023]

Pis'ma F. I. Tyutcheva k yego vtoroy zhene, urozh. bar. Pfeffel'. (1840-1853), Petersburg 1914:
http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004183660/ [dostęp: 23.12.2022]

Raincelin de Sergy (red.), *Le Mercure parisien: sciences, littérature, études de moeurs, théâtres, poésie, peinture, modes, bibliographie, commerce et industrie*, Paryż 1854, nr 1:
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6397283j> [dostęp: 05.05.2023]

Starina i Novizna, Petersburg 1903, t. 6:
http://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_Per_1048444/, [dostęp: 05.03.2023]

Vospominaniya knyazya Grigoriya Grigor'yevicha Gagarina o Karle Bryullove, Petersbur 1900:
http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003556160/ [dostęp: 22.03.2023]

Słowniki biograficzne oraz encyklopedie:

Baratashvili Nikolay (Nikoloz) Melitonovich, [w:] *Kratkaya literaturnaya entsiklopediya*, red. A. A. Surkov, Moskwa 1962-1978

Brokgauz F., Yefron I. (red.), *Gagariny*, [w:] *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, Petersburg 1890-1907, t. 86:
<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%93%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%8B> [dostęp: 02.11.2022]

Brokgauz F., Yefron I. (red.), *Кавказ, тифлисская газета*, [w:] *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona*, t. 13a:
ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%93%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%8B [dostęp: 10.03.2023]

Chulkov N. (red.), *Gagarin, Aleksandr Ivanovich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar: Gaag — Gerbel*, Moskwa 1914, t. 4, s. 55-56:
<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002897084?page=57&rotate=0&theme=white>
[dostęp: 02.11.2022]

Chulkov N. (red.), *Gagarin, Grigoriy Grigoryevich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar: Gaag — Gerbel*, Moskwa 1914, t. 4, s. 64:
<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002897084?page=66&rotate=0&theme=white>
[dostęp: 02.11.2022]

Kaukaz, Encyklopedia PWN:
<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kaukaz;3921278.html> [dostęp 24.11.2022]

Nikolayev P. (red.), *Sollogub, Vladimir Aleksandrovich*, [w:] *Ruskiye pisateli. 1800—1917. Biograficheskiy slovar*, Moskwa 2007, t. 5:
http://az.lib.ru/s/sollogub_w_a/text_2007_bio.shtml [dostęp: 08.03.2023]

Osipov Y. (red.), *Obshchestvo Lyubiteley Drevney Pis'mennosti*, [w:] *Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya*, Moskwa 2004-2017:

https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2675713 [dostęp: 19.03.2023]

Polovtsov A. (red.), *Chavchavadze, Aleksandr Garsevanovich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar*, t. 22, Petersburg 1905

Rosyjski słownik biograficzny, t. 2, Petersburg 1900

Polovtsov A. (red.), *Rikhter, Fedor Fedorovich*, [w:] *Russkiy biograficheskiy slovar': Reytern-Rol'tsberg*, Petersburg 1913, t. 16:
<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01002921708?page=1&rotate=0&theme=white> [dostęp: 22.03.2023]

Literatura przedmiotu:

Adamczewski P., *O rymsko-katolickim kostele v Temir-Khan-Shure (Buynakske)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 56 (2021), nr 1, s. 5-23

Amiranaszwili S., *Sztuka gruzińska*, Warszawa 1973

Anchabadze Y., Volkova N., *Staryy Tbilisi*, Moskwa 1990

Andronikashvili Z., *Georgian political romanticism in the Caucasus*, [w:] *Identities and Representations in Georgia from the 19th Century to the Present*, red. H. Jahn, Oldenbourg 2021, s. 137-150

Andrusiewicz A., *Romanowowie. Imperium i familia*, Kraków 2014

Andrusiewicz A., *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019

Anisimov E., Bekasova A., Kalemeneva E., *Books that link worlds: travel guides, the development of transportation infrastructure, and the emergence of the tourism industry in imperial Russia, nineteenth–early twentieth centuries*, „Journal of Tourism History”, 8 (2016), nr 2, s. 184-204

Arutyunyan Y., *Konkursy, nagrody i premii v pedagogicheskoy praktike Akademii khudozhestv*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 1 (2014), s. 138-143

Baddeley J., *The Russian Conquest of the Caucasus*, Nowy Jork 1999

Baltrušaitis J., *Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris 1929

Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987

Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Wrocław 1987

Barrington L. (red.), *After Independence Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, Ann Arbor 2006

Bassin M., *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*, Cambridge 1999

- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983
- Beridze V., *L'architecture géorgienne*, „Bedi kartlisa. Revue de kartvélologie. Études géorgiennes et caucasiennes”, 25 (1968), s. 103-160
- Beridze V., *Tbilisis khurotmodzghvreba 1801-1917 ts'ts'*, Tbilisi 1960
- Bertash A., *Arkhitekturnoye i khudozhestvennoye tvorchestvo knyazya G.G. Gagarina v kontekste razvitiya russkogo i vizantiyskogo stiley*, [w:] Grigoriy Gagarin. *Khudozhnik i obshchestvenny deyatel'. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchenoy 200-letiyu so dnya rozhdeniya vitse-prezidenta Imperatorskoy Akademii khudozhestv knyazya G. G. Gagarina. 17 - 18 noyabrya 2010 goda*, red. Y. Bobrov i in., Petersburg 2011, s. 74-85
- Bezgubova A., *Geroy svoego vremeni*, „Zhurnal Academia”, 2 (2012), s. 72-76
- Bezgubova A., *Grigoriy Gagarin i yego litograficheskiy al'bom 'Le Caucase pittoresque'*, „Kul'turnaya zhizn' Yuga Rossii”, 5 (2011), s. 83-85
- Billington J., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008
- Blagovo D., *Rasskazy babushki. Iz vospominaniy pyati pokoleniy, zapisannyye i sobrannyye yeye vnukom D. Blagovo*, Moskwa 2014
- Blakesley R., *Cultural Leadership and International Dialogue between the London and St Petersburg Academies of Art, 1757–1805*, „The Slavonic and East European Review”, 92 (2014), nr 1, s. 1-24
- Bogolubow A., *Polacy w Kościele katolickim na Kaukazie Północnym*, „Annales Missiologici Posnanienses”, 22 (2017), 47-62
- Bol'shaya igra v Tsentral'noy Azii: "Indiyskiy pokhod" russkoy armii, sbornik arkhivnykh dokumentov*, Moskwa 2014
- Borsukiewicz J., *Polskie kontakty Lermontowa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne”, 22 (1967), s. 101-130
- Breyfogle N., *Heretics and colonizers. Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Ithaca 2005
- Caban W., *Losy żołnierzy powstania listopadowego wcielonych do armii carskiej*, „Przegląd Historyczny”, 91 (2000), nr 2, s. 235-318
- Cavarnos C., *Guide to Byzantine Iconography*, Belmont 1993
- Cavarnos C., *Orthodox Iconography*, Belmont 1977
- Chanishvili N., *The Architecture of Tbilisi. Nineteenth-Century Architecture of Tbilisi as a*

Reflection of Cultural and Social History, „Friends of Academic Research in Georgia – Research Reports” (2007), s. 1-19

Charkiewicz J., *Gruzińscy święci*, Warszawa 2015

Dąb-Kalinowska B., *Rosyjskie malarstwo religijne w XIX wieku*, „Artium Quaestiones”, 3 (1986), s. 87-108

Dmitriyev S., *K istorii razvitiya idei sozdaniya Rossiyskogo natsional'nogo muzeya v XIX v. Kontseptsiya knyazya G.G. Gagarina (1855 g.)*, [w:] *Sobor lits*, red. M.B. Piotrovskogo i A.A. Nikonovoy, Petersburg 2006, s. 118-125

Draghici-Vasilescu E., *Development of Eastern Christian Iconography*, „Transformation”, 27 (2010), nr 3, s. 169-185

Dumas A., *Impressions de voyage ; v. 3. Le Caucase suite de en Russie*, Paris 1990

Dumbadze M. (red.), *Tbilisi ist'oria: 3 t'omad. tbilisi udzvelesi droidan XVIII sauk'unis bolomde*, Tbilisi 1990

Dunin-Wilczyński Z., *Order Św. Stanisława*, Warszawa 2006

Dzhanberidze N., I. Tsitsishvili, *Arkhitekturnyye pamyatniki Gruzii*, Moskwa 1996

Eastmond A., *Royal imagery in medieval Georgia*, University Park 1998

Foletti I., Rakitin P., *From Russia with Love. The First Russian Studies on the Art of Southern Caucasus*, „Venezia Arti”, 27 (2018), s. 15-33

Furier A., *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000

Gammer M., *Muslim resistance to the tsar. Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londyn 1994

Gatagova L., *Pravitel'stvennaya politika i narodnoye obrazovaniye na Kavkaze v XIX v.*, Moskwa 1993

Gaybaryan G., Kishkinova E., *Khramy armyano-vizantiyskogo stilya v Rostovskoy oblasti*, „Nauchnyy Al'manakh”, 42 (2018), s. 248-252

Giorgi R., *L'Istituto di Celso Tolomei: nobile collegio, convitto nazionale (1676-1997): un grande ente culturale senese*, Siena 2000

Glasheva Z., *Osnovnyye napravleniya politiki Rossiyskoy imperii na Kavkaze v kontse XVIII v.*, „Sovremennyye issledovaniya sotsial'nykh problem”, 11 (2019), nr 3, s. 216-230

Górak A., *Ustrój administracji Rosyjskiej na Kaukazie (1785-1844)*, „Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, terażniejszość, przyszłość” (2008), s. 87-115

Gralewski M., *Kaukaz wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju-ludność-zwyczaje i obyczaje*, Lwów 1877

Grygajtis K., *Kościół katolicki w Rosji i w ZSSR w XIX i XX wieku. Doktrynalne uwarunkowania jego działalności*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 3 (2010), s. 155-200

Guseynov M., *Sozdaniye tsarizmom Kavkazskogo namestnichestva (1845-1846 gg.)*, „Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Gumanitarnyye nauki”, 32 (2017), nr 1, s. 14-21

Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Kraków 1997

Hokanson K., *Literary Imperialism, Narodnost' and Pushkin's Invention of the Caucasus*, „The Russian Review”, 53 (1994), nr 3, s. 336-352

Hovannisian R., *Russian Armenia. A Century of Tsarist Rule*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 19 (1971), nr 1, s. 31-48

Howard J., *East European Art 1650-1950*, Oksford 2006

Ioseliani P., *Opisaniye drevnostey goroda Tiflisa*, Tbilisi 1866

Jahn H., *The Bronze Viceroy. Mikhail Vorontsov's Statue and Russian Imperial Representation in the South Caucasus in the Mid-Nineteenth Century*, „Russian History”, 41 (2014), nr 2, s. 163-180

Jahn H., *Visits of tsars to Caucasus as representations of empire*, [w:] *Identities and Representations in Georgia from the 19th Century to the Present*, red. H. Jahn, Oldenbourg 2021, s. 169-184

Jones S., *Georgia - A Political History Since Independence*, Londyn 2013

Jones S., *Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832*, „The Slavonic and East European Review”, 65 (1987), nr 1, s. 53-76

K'ashmadze Sh., *Tbilisis op'erisa da balet'is teat'ri: nats'ili p'irveli (1851-1921)*, Tbilisi 1950

Kabbani R., *Imperial fictions. Europe's myths of Orient*, Londyn 1994

Karpat K., *Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985

Khabuliani K., *Some Considerations on Aspects of Tbilisi's Identity rough Architectural Narratives*, „Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region”, 6 (2015), s. 35-50

Khintibidze E., *Towards the History of the Research into Georgian Literature in Europe*, [w:] *Georgian Literature In European Scholarship*, red. E. Khintibidze, Amsterdam 2000, s. 14-50

Khoshtaria D., *Persian Master Builders in the Cities of Nineteenth Century Georgia*, „Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences”, 13 (2019), nr 2, s. 156-160

Khosroshvili T., *Zwizualizowany imperializm i narodowa identyfikacja. Kilka przykładów kościelnego malarstwa w Gruzji od 1801 do 1918 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 18 (2019), nr 2, s. 247-261

Khristiani G. (red.), *D. A. Milyutin. Vospominaniya 1843-1856*, Moskwa 2000

Khristiani G. (red.), *D. A. Milyutin. Vospominaniya. 1816-1843*. Moskwa 1997

Khristiani G. (red.), *D. A. Milyutin. Vospominaniya. 1860-1862.*, Moskwa 1999

Kim G., Shastitko P. (red.), *Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya do serediny XIX veka*, Moskwa 1990

King C., *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Nowy Jork 2008

King R., *Orientalism and Religion. Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, Abingdon-on-Thames 1999

Kirichenko E., *Arkhitekturnyye teorii XIX veka v Rossii*, Moskwa 1986

Kirichenko E., *Russkaya arkhitektura 1830-1910-x godov*, Moskwa 1978

Kirichenko E., *The Russian Style*, Londyn 1991

Kirichenko E., „Pamyatniki drevnego russkogo zodchestva...” *F. F. Rikhtera v kontekste russkoy kul'tury serediny XIX v.*, [w:] *Zabytyy zodchiy F. F. Rikhter*, red. I. Komarova, Moskwa 2000, s. 33-36

Kirichenko Ye., *G. G. Gagarin - vitse-prezident Imperatorskoy Akademii khudozhestv*, [w:] *Grigoriy Gagarin. Khudozhnik i obshchestvenny deyatel'. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 200-letiyu so dnya rozhdeniya vitse-prezidenta Imperatorskoy Akademii khudozhestv knyazya G. G. Gagarina. 17 - 18 noyabrya 2010 goda*, red. Y. Bobrov i in., Petersburg 2011, s. 17-31

Kirichenko Ye., *Russkiy stil'. Poiski vyrazheniya natsional'noy samobytnosti. Narodnost' i natsional'nost'. Traditsii drevnerusskogo i narodnogo iskusstva v russkom iskusstve XVIII—nachala XX veka*, Moskwa 2020

Kishkinova Ye., *'Vizantiyskoye vozrozhdeniye' v arkhitekture Rossii: seredina XIX - nachala XX veka*, Petersburg 2006

Kleopov I., *Geologicheskiy komitet: istoriya geologii v Rossii*, Moskwa 1964

Kondakow N., *Drevnyaya arkhitektura Gruzii - Issledovaniye*, Moskwa 1876

Kondakow N., *Opis' pamyatnikov drevnosti v nekotorykh khramakh i monastyryakh Gruzii*, Petersburg 1890

Kishkinova Ye., *'Vizantiyskiy stil' i arkhitektura bolgarskogo natsional'nogo romantizma*, „Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena”, 117 (2009), s. 257-265

Klychnikov Y., *Severo-vostochniy Kavkaz v tsarstvovaniye imperatora Nikolaya I*, „Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya”, 3 (2015), 26-30

Klyukina L., *Vizualizatsiya teorii ofitsial'noy narodnosti v khramovoy arkhitekture russko-vizantiyskogo stilya pervoy poloviny XIX v.*, „Vestnik slavyanskikh kul'tur”, 4 (2020), s. 21-33

Kornilova A., *Grigoriy Gagarin: Tvorcheskiy put'. Ot romantizma k russko-vizantiyskomu stilyu*, Moskva 2001

Kornilova A., *Istoki russko-vizantiyskogo stilya. Teoreticheskiy aspekt*, „Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 186 (2009), s. 126-130

Kornilova A., *Istoki russko-vizantiyskogo stilya: teoreticheskiy aspekt*, „Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury”, 186 (2009), s. 126-130

Korotkova V., *Grigoriy Grigor'yevich Gagarin v semeynom okruzenii. Tsennosti sem'i*, [w:] *Grigoriy Gagarin. Khudozhnik i obshchestvennyy deyatel'. Materialy nauchnoy konferentsii, posvyashchenoy 200-letiyu so dnya rozhdeniya vitse-prezidenta Imperatorskoy Akademii khudozhestv knyazya G. G. Gagarina. 17-18 noyabrya 2010 goda*, red. Y. Bobrov i in., Petersburg 2011, s. 59-63

Kotyńska J., *Bizantyńskie freski z cerkwi Zwiastowania w Supraślu*, „Roczniki Humanistyczne”, 34 (1986), z. 4, s. 33-58

Kuliyev F., *Religiya i vlast' v Rossii: rol' namestnika Kavkaza M. S. Vorontsova v realizatsii religioznoy politiki Rossiyskoy Imperii na Kavkaze v seredine XIX v.*, „Vestnik ekspertnogo soveta”, 1 (2022), s. 105-109

Lapin V., *Gruziny na voyennoy sluzhbe – stroiteli Rossiyskoy Imperii, Rossiya i Mir v kontse XIX – pervoy polovine XX v.*, [w:] *Sbornik k 85-letiyu Borisa Vasil'yevicha Anan'icha*, red. S. Lebedev i in., Petersburg 2017

Layton S., *Russian literature and Empire. Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge 1994

Leist A., *Szkice z Gruzji*, Warszawa 1886

Lincol W., *Mikołaj I*, tłum. Krzeczkowski H., Warszawa 1988

Litovchenko Ye., Polyakova L., *Akademiya khudozhestv. Istoriya povsednevnosti v vospominaniyakh i izobrazheniyakh sovremennikov. XIX — nachalo XX v.*, Petersburg 2013

Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000

Makarova A., *Freski altarnoy apsidy tserkvi Rozhdestva Bogoroditsy v Betanii (Gruziya): stil' zhivopisi i problema datirovki*, „Aktual'nyye problemy teorii i istorii iskusstva”, 2 (2012), s. 200-226

Makarova A., *Stil' rospisey osnovnogo obyema tserkvi Rozhdestva Bogoroditsy v Betanii i ikh mesto v gruzinskoj i vizantijskoj zhivopisi serediny — 2-y poloviny XII v.*, „Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. Seriya 5: Voprosy Istorii i Teorii Khristianskogo Iskusstva”, 2 (2016), s. 25-39

Mamedov M., „*Going Native*” in the Caucasus: Problems of Russian Identity, 1801-64, „The Russian Review”, 67 (2008), nr 2, s. 275-295

Mamedov M., *From Civilizing Mission to Defensive Frontier: The Russian Empire's Changing Views of the Caucasus (1801–1864)*, „Russian History”, 41 (2014), nr 2, s. 142-162

Mania E., *Caucasian Multiculturalism, as the Burden and the Opportunity and the Private Archive of Russian Empire's Georgian General*, „European Journal of Social Sciences”, 2 (2019), nr 3, s. 51-57

Mania M., *European architects in Tbilisi*, Tbilisi 2006

Mathews T., *The early churches of Constantinople: architecture and liturgy*, University Park 1971

Matushchak O., *Izmeneniye syuzhetov russkoj zhivopisi pod vliyaniem khudozhnikov - pedagogov Imperatorskoj Akademii khudozhestv*, „Vestnik Instituta mirovykh tsivilizatsiy”, 15 (2017), s. 164-170

Nevskaya T., Kondrasheva A., *Rol' Kavkazskogo namestnichestva v razvitii russko-gruzinskikh otnosheniy (1844-1881 gg)*, „Gumanitarnyye i yuridicheskiye issledovaniya”, 1 (2016), s. 77-84

Niedziela M., *Demitologizacja gór Kaukazu a kult Ziemi w sztuce Niny Sadur Niebiański chłopiec*, „Slavia Orientalis”, 60 (2011), nr 1, s. 67-81

Nikolayeva Ye., *Nekotoryye tendentsii 'vizantinizma' v russkoj zhivopisi. 1850–1880-ye gg.*, „Nauchnyye Trudy”, 28 (2014), s. 68-79

Ninidze M. i in., *East-West cultural discourse as seen by Georgian poets of the nineteenth century*, „Nineteenth-Century Contexts. An Interdisciplinary Journal”, 42 (2020), nr 3, s. 275-288

Novikov G., *Severnyy Kavkaz v rossiysko-osmanskikh otnosheniyakh v XIX veke*, „Nauchnyy zhurnal 'GLOBUS'”, 7 (2021), nr 3, s. 24-26

Olszewski P., *Historyczne uwarunkowania konfliktów etniczno-politycznych na Kaukazie Południowym – wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe WSOWL”, 2 (2012), s. 237-257

Olszewski P., *Relacje polsko-kaukaskie w pamiętnikach i literaturze naukowej – zarys problematyki*, „Niepodległość i Pamięć”, 25 (2018), nr 3, s. 211-238

Olszewski P., *Rządy Rosji carskiej na Kaukazie do 1914 r.*, „Studia słowianoznawcze”, 8 (2009), s. 261-288

Opaska J., *Działalność polskich architektów w Tbilisi w XIX i w początkach XX w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1 (2012), s. 3-34

Paszkievicz P., *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, Warszawa 1999

Pechenkin I., *To the origins of 'Russian Style' of 19th century architecture. Between East and West*, „Art and Literature Scientific and Analytical Journal”, 2 (2013), s. 59-76

Perkins E., *Nicholas I and The Academy Of Fine Arts*, „Russian History”, 18 (1991), nr 1, s. 51-63

Piotrowski A., *Heresy, Hybrid Buildings, and a Geography of Architectural Traditions*, „Traditional Dwellings and Settlements Review”, 27 (2015), nr 1, s. 7-19

Pirveli M., *Miasto gruzińskie w świetle europejskiej i orientalnej koncepcji urbanistycznej*, Warszawa 2001

Pirveli M., *Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 34 (2008), nr 4, s. 26-40

Pivovarova N., *Khristianskiye drevnosti v Sankt-Peterburge: iz istorii sobiraniya i muzeyefikatsii pamyatnikov tserkovnoy stariny*, „Voprosy muzeologii”, 1 (2011), s. 57-66

Pivovarova N., *Kollektsiya reznogo dereva Russkogo muzeya osnovnyye etapy formirovaniya*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedeniye”, 2 (2013), s. 147-160

Pivovarova N., *N. V. Pokrovskiy i kolleksionirovaniye khristianskikh drevnostey v Sankt-Peterburge. Tri modeli razvitiya tserkovno-arkheologicheskogo muzeya, 1850-ye — 1917 g.*, „Khristianskoye Chteniye. Nauchnyy zhurnal Sankt-Peterburgskoy Dukhovnoy Akademii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi”, 1 (2022), s. 320-327

Privalova E., *Sur les peintures murales de Bétania*, [w:] *L'arte Georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del terzo simposio internazionale sull'arte Georgiana, Bari -Lecce, 14-18 ottobre 1980*, red. M. Calò Mariani, t. 1, Galatina 1986, s. 153-160

Prokopiuk P., *Traktat georgijewski – finalizacja „antymuzułmańskiego” sojuszu rosyjsko-gruzińskiego*, „Kolo Historii”, 21 (2017), s. 25-41

Punin A., *Arkhitektura otechestvennykh mostov*, Petersburg 1982

Ram H., Shatirishvili Z., *Romantic Topography and the Dilemma of Empire: The Caucasus in the Dialogue of Georgian and Russian Poetry*, „The Russian Review”, 63 (2004), nr 1, s. 1-25

Rayfield D., *Edge of Empires. A history of Georgia*, London 2012

Rayfield D., *The literature of Georgia. A history*, Abingdon/Nowy Jork 2013

Razoux P., *Histoire de la Géorgie. La clé du Caucase*, Paryż 2009

Rhineland L., *Russia's Imperial Policy. The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century*, „Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes”, 17 (1975), nr 2/3, s. 218-235

Rhineland L., *The Creation of The Caucasian Vicegerency*, „The Slavonic and East European Review”, 59 (1981), nr 1, s. 15-40

Rosen J., *Lemercier Et Compagnie: Photolithography and the Industrialization of Print Production in France 1837-1859*, Evanston 1988

Rossi A., *Iran, the Caucasus and Europe*, „Iran & the Caucasus”, 17 (2013), nr 1, s. 1-8

Said E., *Orientalizm*, Warszawa 1991

Savelyev Y., *'Vizantijskiy stil' v arkhitekture Rossii. Vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka*, Petersburg 2005

Schimmelpenninck van der Oye D., *Russian Orientalism. Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, New Haven 2010

Sergeev E., *The Great Game 1856-1907. Russo-British Relations in Central and East Asia*, Washington-Baltimore 2013

Seton-Watson H., *The Russian Empire 1801-1917*, Oksford 1988

Sordia G., *Kartvelta chatsmuloba da etnograpiuli t'ip'azhebi XVI-XIX sauk'uneebis Evrop'ul bech'dur gamotsemebshi*, Tbilisi 2020

Suny R. G., *The making of the Georgian nation*, Bloomington 1994

Savkina A., *Vklad dinastii Romanovykh v vozrozhdeniye russkikh khudozhestvennykh traditsiy*, „Traditsionnoye prikladnoye iskusstvo i obrazovaniye”, 1 (2019), s. 78-83

Shakhova I., *Spetsifika tserkovnoy zhivopisi XIX - nachala XX vv.*, „Vestnik slavyanskikh kul'tur”, 40 (2016), nr 2, s. 225-232

Siemaszko A., *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu: rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, 21 (1995), s. 13-63

Siemaszko A., *Rekonstrukcja programu ikonograficznego cerkwi Zwiastowania monasteru supraskiego*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005 r., red. J. Charkiewicz, Białystok 2005, s. 165-176

Sigua M., *The Courtains of Tbilisi Opera House: Two Symbols, one story*, „Music in Art. International Journal for Music Iconography”, 42 (2017), nr 1-2, s. 223-231

Somina N., *O formirovanii oblika Kavkazskikh mineral'nykh Vod v pervoy polovine XIX veka: problema preymstvennosti stilya*, „Kul'tura i iskusstvo”, 10 (2018), s. 49-55

Sozayev A., *Kavkazskiy uchebnyy okrug i yego rol' v razvitiy obrazovaniya*, „Intellektual'nyy potentsial XXI veka: stupeni poznaniya”, 1 (2010), s. 71-74

Suny R. G. (red.), *Nationalism and social change under tsarist rule*, [w:] *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ann Arbor 1996, s. 107-140

Suny R. G., *Nationalities in the Russian Empire*, „Russian Review”, 4 (2000), s. 487-492

Suny R. G., *Russian rule and Caucasian society in the first half of the nineteenth century. The Georgian nobility and the Armenian bourgeoisie, 1801–1856*, „Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity”, 7 (1979), nr 1, s. 53-78

Suny R. G., *The Mother of Cities: Tbilisi/Tiflis in the Twilight of Empire*, [w:] *City Culture and City Planning in Tbilisi. Where Europe and Asia Meet*, red. K. van Assche i in., Lewiston 2009, s. 17-58

Szymański S., *Feski z Supraśla: próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki” 11 (1972), s. 151-182

Tatarinova I., *The Pedagogic Power of the Master. The Studio System at the Imperial Academy of Fine Arts in St. Petersburg*, „The Slavonic and East European Review”, 83 (2005), nr 3, s. 470-489

Teplitskiy I., Tsagayev N., *Pamyatniki material'noy kul'tury Severnoy Osetii*, Ordżonikidze/Władykaukaz 1964

Tevzaia M., *Georgian Ornament*, Lublin 2018

Thompson E., *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Kraków 2000

Todorova M., *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2014

Tolz V., *Russia's Own Orient The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, New York 2011

Tsutsiev A., *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, New Haven 2014

Vatsuro V. i in (red.), *M. Lermontov v vospominaniyakh sovremennikov*, Moskwa 1989

Vinogradov A., *Ocherki arkhitektury Vizantii i Kavkaza*, Moskwa 2023

Wardrop O., *The Kingdom of Georgia. Notes of travel in land of women, wine, and song to*

which are appended historical, literary, and political sketches, specimens of the national music, and a compendious bibliography, Londyn 1888

Werlich R., *Russian Orders, Decorations and Medals*, Waszyngton 1981

Widerszal L., *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej 1831-1864*, Warszawa 2011
Woźniak A., *W poszukiwaniu drugiej ojczyzny. „Szkice z Gruzji” Artura Leista*, Kraków 2013

Zakaraya P., *Pamyatniki Vostochnoy Gruzii*, Moskwa 1983

Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław 1977

Zisserman A., *Dvadtsat' pyat' let na Kavkaze. 1842-1851*, Petersburg 1879

Timoshina Y., *Teoriya „Tret'yego Rima” v sochineniyakh „Filofeyeva tsikla”*, „Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedeniy. Pravovedeniye”, 4 (2005), 181-208

Tofiluk J., *Bizantyjski kanon ikonograficzny i jego adaptacji w krajach słowiańskich*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, 13 (2011), s. 11-38

Toumanoff C., *Caucasia and Byzantium*, „Traditio”, 27 (1971), s. 111-158

Tyukhina L., *Imperatorskoye obshchestvo pooshchreniya khudozhestv v nachale pervoy mirovoy voyny*, „Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena”, 1 (2008), nr 63, s. 360-367

Urushadze A., Sulaberidze Z., *The Caucasian Viceroy Michael Vorontsov and his Fraction*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История”, 2 (2020), s. 375-391

Varsimaszvili L., *Średniowieczna architektura Gruzji*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, 21 (2019), s. 59-69

Vinogradov A., *Parallel'nyye 'Srednevekov'ya': Vizantiya, Kavkaz (i Drevnyaya Rus')*, „Vox medii aevi”, 2 (2019), s. 180-191

Vyskochkov L., Shelayeva A., *'Izyashchnyye khudozhestva dostoiny monarshego pokrovitel'stva...'*, *imperator Nikolay I i russkiye khudozhniki*, „Yaroslavskiy pedagogicheskii vestnik”, 3 (2016), s. 285-295

Woźniak A., *Polacy w Gruzji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Niepodległość i Pamięć”, 5 (1998), nr 2, s. 29-43

Xoshtaria D., *Qartuli stili da imperiis arqiteqtorebi*, [w:] „Arqiteqtura da identoba: saeklesio mtsenebloba Tbilisshi (1801-1918)”, red. D. Khoshtaria, Tbilisi 2016, s. 31-50

Xosroshvili T., *Tbilisis XIX saukunisa da XX saukunis dasatskhisis eklesiata moxatulobebi*, [w:] *Arqiteqtura da identoba: saeklesio mtsenebloba Tbilisshi (1801-1918)*, red. D. Khoshtaria, Tbilisi 2016, s. 227-256

Yemeljanova G., *Islam, nationalism and state in the Muslim Caucasus*, „Caucasus Survey”, 1 (2014), nr. 2, s. 1-23

Yepiskop Sergiy (Golubtsov), Sredstva vyrazheniya vizantiyskogo stilya po otnosheniyu k realisticheskomu napravleniyu v tserkovnoy zhivopisi, „Bogoslovskiy vestnik”, 16-17 (2015), s. 333-353

Yevtushenko M., *G. G. Gagarin i 'Vizantiyskiy stil' v ikonopisi XIX v.*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Istoriya”, 2 (2008), s. 196-202

Publikacje internetowe:

Betaniis Monast'eri:

<https://www.orthodoxy.ge/eklesiebi/betania/betania.htm> [dostęp: 10.03.2023]

Boziyev R., *M. S. Vorontsov i obrazovaniye na Severnom Kavkaze (30-50-ye gg. XIX v.)*, publikacja internetowa 2007:

https://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1191500471&archive=&start_from=&ucat=& [dostęp: 02.03.2023]

Gagarin A., *A. G. Gagarin — russkiy uchenyy-mekhanik*, „Deyateli russkoy nauki XIX—XX vekov”, Petersburg 2008, wyd. 4:

<https://www.yumpu.com/xx/document/read/43082544/-xix-xx-4-> [dostęp: 30.12.2022]

Gîrbea G., *The iconographic canon of Orthodox churches: History, Evolution, Symbolism*, „International E-Journal of Advances in Social Sciences”, 5 (2019), nr 14, s. 779-798: <http://ijasos.ocerintjournals.org/tr/download/article-file/800804> [dostęp: 26.03.2023]

Grigory Grigorievich Gagarin, aukcja „Master Drawings, Prints before 1900, Watercolours, Miniatures”, Dorotheum 2021:

<https://www.dorotheum.com/en/1/7128994/#> [dostęp: 10.11.2022]

Gagarin M., *Reminiscences of Old Russia*, Londyn 2018:

https://www.forgottenbooks.com/en/readbook/ReminiscencesofOldRussia_10847666#0 [dostęp: 02.11.2022]

Ivanov A., *Domovaya tserkov' Svyatitelya Nikolaya Chudotvortsa v Mariińskom dvortse. K istorii vossozdaniya utrachennoy rospisi*, [w:] *Sokhraneniye kul'turnogo naslediya. Issledovaniya i restavratsiya: Mat-ly II Mezhdunar. konf. v ramkakh V Mezhdunarodnogo kul'turnogo foruma*, Bobrov Y. (red.), Petersburg 2018, s. 85-91:

<http://repin-book.ru/ivanov-rest2018.pdf> [dostęp: 22.06.2023]

Pivovarova N., *Kolleksionirovaniye pamyatnikov khristianskoy drevnosti v Russkom Muzeje imperatora Aleksandra III*, „L'invention de la Sainte Russie. L'idée, les mots et les images”, 2-3 (2012), nr 53:

<https://journals.openedition.org/monderusse/9393> [dostęp: 05.03.2023]

Sabanadze N., *Globalization and Nationalizm. The Cases of Georgia and the Basque Country*, Budapeszt 2010, roz. 4:

<https://books.openedition.org/ceup/556> [dostęp: 14.10.2022]

Savinova A., *Lermontov i khudozhnik G. G. Gagarin*, Moskwa 1948:
<http://feb-web.ru/feb/litnas/texts/145/145-433-.htm?cmd=p> [dostęp: 02.11.2022]

Shenfield S., *The Circassians - a forgotten genocide?*, s. 4:
https://www.circassianworld.com/pdf/A_Forgotten_Genocide.pdf [dostęp: 14.08.2022]

Slyunkova I., *Rospisi khramov po eskizam G. G. Gagarina i obrashcheniye k „Stroitelyam russkikh tserkvey”*:
publishing.mpda.ru/index.php/church-art-review/article/download/519/424
[dostęp: 23.06.2023]

Sokirianskaia E., *Getting Back Home? Towards Sustainable Return of Ingush Forced Migrants and Lasting Peace in Prigorodny District of North Ossetia*:
<http://pdc.ceu.hu/archive/00002841/01/sokirianskaia06.pdf> [dostęp: 07.09.2022]